ناسنامەی زمانی کوردی

بەرگی یەکەم

بەشەکانی ١-٣

پاشخانەکانی زمانی کوردی بەر

لە دەستەڵاتداری مادەکان

فازڵ نوسولیان

ناسنامەی زمانی کوردی

لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانییە لەسەر مێژووی زمانی کوردی و شێوەزارەکانی

بەرگی یەکەم

بەشەکانی ١-٣

پاشخانەکانی زمانی کوردی بەر لە دەستەڵاتداری مادەکان

فازڵ ئوسولیان

سوید، ساڵی ٢٠١٧

E-mail: nasname.ziman@gmail.com

مافی چاپکردنەوەی پارێزراوە بۆ نووسەر

© Fazel Osolia
Tryck: Författares Bokmaskin
Stockholm 2017
ISB 978-91-982662-2-1

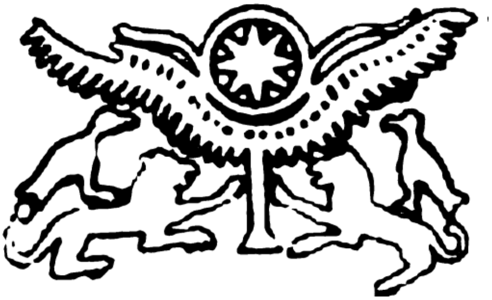

(وێنەی ژمارە ١)

وێنەی سەر بەرگەکە:

مۆرێکی سەردەمی شوتارنا پادشای میتانییە، خۆرێکی باڵدارە کە هێمای پادشایانی میتانی بووە، لە تەنیشت ئەم مۆرەدا بە خەتی بزماری ئاوای لێ نووسراوە: شوتارنای کوڕی کیرتا پادشای میتانی.

هەر ئەم هێمایە بوو کە دواجار لە سەردەمی هورییەکان، مادەکان و سەرئەنجام هەخامەنشییەکاندا باڵ و پەڕی گرت و پێگەیشت و بەناوی "فەڕی- وەر" (وشەیەکی هەورامییە بە واتای" فەڕی خۆر") بوو بە هێمای پادشایەتی ئێران و هەروەها ئایینی زەڕدەشتی.

(وێنەی ژمارە ٢)

فەڕی وەر (فەڕی خۆر) هێمایەکی ئایینیی مادییە بۆ شکۆ و بەرەکەتی خۆر

هەر زمانێک بۆ خۆی زریایەکە
زوانی کوردی دوو دەریای بێبنە

ناوەڕۆک

سەر دێر .... **لاپەڕە**

پێشەکی ٩

بەشی یەکەم

هۆزە کۆنەکانی نیشتەجێی وڵاتی کوردەواری ١٢

شوێنپێی سۆمەرەکان و زمانی سۆمەری لە کوردستان و لە زمانی کوردیدا ١٤

ئەفسانەی گێڵگامێش (کەڵگامێش) ٢١

ئەنجامەکانی ئەم بەشە ٢٦

ڕوونکردنەوەیەک لەسەر کاریگەریی زمانی سۆمەری لەسەر عەرەبی ٢٨

پاشخانی مێژوویی سەرهەڵدانی زوانی کوردی ٣٠

دانیشتووانی کۆنی وڵاتی کوردەواری ٣٢

سوباری ٣٣

گۆتی ٣٤

لۆلۆبی ٣٦

ناوی ژمارەیەک لە شوێنەکانی سەردەمی گۆتییەکان و لۆلۆبییەکان ٣٩

بەشی دووەم

پادشایەتی میتانی ٤٣

پەیوەندییەکانی پادشاکانی میتانی لەگەڵ فرعەونەکانی میسر ٤٧

زمانی میتانییەکان ٥٠

نووسراوەکەی کەیکوڵی ٥١

پەیوەندیی نێوان زمانی کوردی و زمانی میتانی ٥٤

ئایا پاشاکانی میتانی هەمان پادشایانی پێشدادی نێو "شاهنامە" نین ؟.................................. ٦٤
پەیوەندیی نێوان زمانەکانی سانسکریتی، میتانی و کوردی... ٦٦
بەراوردکاری وشەکانی سانسکریتی لەگەڵ کوردیدا... ٦٩
بەشی سێیەم
یەکیەتیی هۆزەکانی ماننا / پادشایەتی ماننا ٩٣
هۆکاری کزبوون و ڕووخانی فەرمانڕەوایی ماننا ١٠١
زمان و نەژادی مانناییەکان ١٠٢
واتاکانی زاموا، پارت، پارس و میدیا لە ڕوانگەی دیاکۆنۆڤەوە ١٠٩
ئاسەواری مانناییەکان.. ١٢٦
سەرچاوەکانی بەرگەکانی ١-٣ .... ١٣٠

پێشەکی

کتێبی ناسنامەی زمانی کوردی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانییە لەسەر چۆنیەتی سەرهەڵدان و گەشــەکردن و هەروەها هەوراز و نشــێوەکانی زمانی کوردی. ئەم لێکۆڵینەوەیە لە ســێ بەرگدایە و هەر بەرگێکیش چەند بەشێک لە خۆ دەگرێ بەم شێوەیەی خوارەوە:

بەرگی یەکەم: پاشــخانەکانی زمانی کوردی، باســی ئەو بناغە و بنچینانە دەکا کە زمانی کوردی لەســەری شــین بووە. باســی زوانی ئەو هۆزانە دەکا لە کوردســتاندا بەر لە سەرهەڵدان و گەشەکردنی زمانی کوردی وەک زمانی ئیمپراتوری ماد.

لە بەشــی یەکەمدا لە ڕێگای وشــەناســییەوە پەیوەندیی فەرهەنگی و مێژوویی کوردەکان لەگەڵ ســۆمەرەکاندا ڕوون دەکرێتەوە و نیشــان دەدرێت کە کوردەکان و ســۆمەرەکان لە وڵاتی کۆنی کوردەواریدا پێکەوە ژیاون.

لە بەشــی دووەمدا باســی پادشــایەتی میتانییان دەکرێ و تێکۆشــراوە کە پەیوەندیی زمانی میتانییەکان لەگەڵ زمانی کوردیدا ڕوون بکرێتەوە. هەر لەم بەشــەدا بە بەراوردکردنی زمانی کوردی لەگەڵ ســانســکریتیدا دەســەلمێندرێت کە زمانی کوردیش هەر وەک زمانی میتانی خزمایەتییەکی نزیکی لەگەڵ ســانســکریتیدا هەیە، و هەردووکیان ســەر بە یەک خێزانن.

بەشی سێیەم باسی پادشایەتی مانناییەکان دەکا، ئەم بەشە گرینگییەکی تایبەتی خۆی هەیە چونکە هەتا ئێســتا باســی زمانی مانناییەکان لە لایەن مێژوونووســان و زمانناســانەوە نەکراوە و ئەمە بۆ یەکەمین جارە کە ئەم بابەتە باســی لێ دەکرێ و پەیوەندیی زمانی مانناییی لەگەڵ زمانی کوردیدا پێشان دەدرێت.

بەرگی دووەم ســەرەکیترین و گرینگترین بەشــەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە خۆ دەگرێ. لەم بەشــگەلەدا دوو تەوەری ســەرەکی مەبەســتن، یەکەم ناســاندنی زمانی مادی و پیشــاندانی ئەوەی کە مادەکان یەک زمانیان هەبووە بە دوو شــێوەزاری زۆر نزیک لەیەک، دووەم ســەلماندنی ئەوەی کە زوانی مادی بە هەر دوو شێوەزارەکەیەوە پەیوەندیی ڕاستەوخۆیان هەیە لەگەڵ زمانی کوردیدا.

لە بەشــی چوارەمدا، بە هێنانەوەی ژمارەیەکی زۆر لە وشــە و دەســتەواژەی زمانی مادی پەیوەندیی شێوەزاری گشتیی زمانی مادی لەگەڵ شێوەزاری کرمانجیدا ڕوون کراوەتەوە.

لە بەشــی پینجەمدا، بە شـێوەیەکی ڕەخنەگرانە، کتێبی "یادداشـتهای گات ها" لە نووسـینی ماموستای ئەوێستاناسی ئێرانی ئیبراهیم پوورداود، دراوەتە بەر شێکاری و هەڵسەنگاندن و ئەوە سـەلمێندراوە کە ئەم بەڕێزە لە زمانی ئەوێستایی تێ نەگەیشتووە و وەرگێڕانەکانی و تێگەیشتنی لە وشەکان و دەستەواژەکانی ئەوێستایی بە شێوەیەکی دڵخوازانەیە و جێگای بڕوا نین.

لە بەشی شەشمدا بە بەراوردکردنی شێوەزاری کوردیی هەورامی لەگەڵ ئەوێستاییدا، ئەوە سـەلمێندراوە کە شـێوەزاری هەورامی هەمان شـێوەزاری ئایینیی مادی یان ئەوێسـتاییە. هەر لەم بەشــدا واتای ڕاسـتەقینەی ژمارەیەک لە دەسـتەواژەکانی ئەوێسـتایی بە کەڵک وەرگرتن و یارمەتی زمانی کوردی ڕوون کراوەتەوە.

لە بەرگی سـێیەمدا باسـی زمانی کوردی دەکرێت لە پاش مادەکان، لەم بەرگەدا لێکۆڵینەوە لە ڕەوشــی هەر دوو شــێوەزارەکەی کوردی واتا شــێوەزاری ئەوێســتایی (هەورامی) و شێوەزاری گشتیی مادی لە سەردەمەکانی هەخامەنشییەکان، ئەشکانییەکان و ساسانییەکاندا کراوە.

لە بەشی هەفتەمدا ئەوە ڕوون کراوتەوە کە لە سەردەمی هەخامەنشییەکاندا زمانی کوردی (مادی) نە تەنیا کز نەبووە بەڵکوو بە پێچەوانەشەوە لە گەشەکردندا بووە. هەر لەم بەشەدا ئەوە ڕۆشـن دەکرێتەوە کە لە سـەردەمی ئەشـکانییەکاندا هیچ گۆڕانێک بە سـەر شێوەزاری ئایینیی مادی (ئەوێســتایی / هەورامی)دا نەهاتووە و کاریگەریی زمانی ئەشــکانییەکان لەسـەر شـێوەزاری گشـتیی مادی (کرمانجی) زۆر کەم بووە. ئەو شـێوەزارە کە بە ناوی زمانی "پەهلەویی ئەشکانی" ناسراوە، لە ڕاستیدا هەمان شێوەزاری گشتیی مادییە لەژێر کاریگەریی زمانی ئەشــکانیدا. هەر لەم بەشــدا ئەوە ڕوون کراوتەوە کە شــێوەزاری کوردیی سۆرانی لەژێر کاریگەریی زمانی هۆزەکانی ئەشکانیدا سەری هەڵداوەتەوە.

لە بەشـی هەشـتەمدا باسـی نهێنییەکانی هەورامان کراوە، لەم بەشـەدا بە هێنانەوەی بەڵگەی باوەڕپێکراو ئەوە سەلمێندراوە کە هەورامییەکان هەمان هۆزی مۆگان (مۆغان)ی مادن کە لە پاش هێرشی ئەسکەندەر کۆچیان کردووە بۆ هەورامان و لەوێ نیشتەجێ بوون.

بەشی نۆیەم باسی ڕەوشی زمانی کوردی دەکا لە سەردەمی ساسانییەکاندا و نیشان دراوە کە بە وەرگێڕانی زمانی ئەوێستایی (کوردیی هەورامی) بۆ سەر زمانی پارسی "پەهلەویی سـاسـانی" زمانی ئەوێسـتایی (هەورامی) وەک زمانی ئایینی سـەرانسـەری ئێران لە برەو خرا و بەم جۆرە زەبرێکی کاری بەر شـــێوەزاری ئایینیی زمانی کوردی کەوت. بەڵام زمانی ئەوێستایی وەک زمانی ئاخاوتنی هۆزی مۆگان لە هەوراماندا هەر مایەوە. هەر لەم سـەردەمەدا زمانی پەهلەویی سـاسـانی (پارسـیی میانە) کاریگەریی کردە سـەر زمانی

کوردی لە بەشـەکانی باشـووری کوردسـتاندا کە لە ئەنجامدا بوو بە هۆی پەیدابوونی دوو شێوەزاری تر لە کوردیدا، ئەویش شێوەزارەکانی **"کەلهوڕی و لەکی"**یە.

لە بەشـی دەیەم کە دواین بەشـی ئەم لێکۆڵینەوەیە، ئەنجامی گشـتیی هەموو بەشـەکانی ئەم لێکۆڵینەوە پۆختە کراوەتەوە، و باسـی ئەوە دەکرێت کە زمانی کوردی هەر لە سـەرەتای سـەرهەڵدانیەوە دوو شـێوەزاری هەبووە، یەکێکی شـێوەزاری گشـتیی زمانی کوردی (کرمانجی) و ئەوی دیکەش شـێوەزاری ئەوێسـتایی (هەورامی) زمانی کوردییە. ئەم دوو شـێوەزارەش لە درێژەی ڕەوتی خۆیـانـدا چەنـد بنزاراوەیەکیـان لێ کەوتووەتەوە. شێوەزارەکانی کرمانجی، سۆرانی و باشـووری (کەلهوڕی) سـەر بە شێوەزاری گشـتیی زمانی کوردین. هەروەها شێوزارەکانی هەورامی، زازاکی، لەکی و (شـەبەک، باجەڵان، کاکەیی) سەر بە شێوەزاری ئایینیی زمانی کوردی / ئەوێستاییین.

ئەم لێکۆڵینەوەیەش بێگومان وەک هەر لێکۆڵینەویەکی تر بێ کەموکوڕی نییە، ئەمە تەنیا هەنگاوێکە، بەڵام دەتوانێ دەسـتپێکێکی باش بێ بۆ لێکۆڵینەوەی زیاتر لە سـەر زمانی کوردی، دەتوانێ ڕێگاپێشـاندەر بێت بۆ ئەو کەسـانەی کە دەیانەوێ بە لێکۆڵینەوە لەم ڕێڕەوەدا ڕووناکی زیاتر بخەنە سەر مێژووی زمانی کوردی.

هەر ڕەخنە، پرسـیار، بۆچوون و پێشـنیارێکتان لەسـەر بابەتەکانی ئەم لێکۆڵینەوە هەبێ دەکرێت بۆ نووسەری بنێرن، دڵنیا بن بە دڵفراوانییەوە وەردەگیردرێت.

E- mail: nasname.ziman@gmail.com

بەشی یەکەم

هۆزە کۆنەکانی نیشتەجێی وڵاتی کوردەواری

مێژووی کۆنی گەلی کورد و هەروەها مێژووی سەرهەڵدان و پێگەیشتنی زمانی کوردی باسێکی کراوەیە، پێویستی بە لێکۆڵینەوەی زیاتر و نووسینەوە هەیە. زۆربەی ئەو لێکۆڵینەوەگەلەی کە تا ئێستا کراون یان لە لایەن بیانییەکانەوە بوون یانیش بە پشتبەستن بە زانیارییەکانی ئەوانەوە بووە، بەشێکی زۆر لەم لێکۆڵینەوەگەلە بە مەبەستی دیاریکراوەوە نووسراون. ئەوانەشی کە بێ مەبەستی تایبەت نووسراون بەداخەوە کەم و کوورِییان زۆرە. کەماسیی ئەم لێکۆڵینەوانە لەوەدایە کە لە گۆشەی چاوی خۆیانەوە بۆی دەچن و زۆر جاران زانستیان لەسەر کوردەکان، زمانی کوردی، شێوەزارەکانی، ئەردنێگاری(جو غرافیای) کوردستان، شێوازی ژیانی گەلی کورد و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیان کەم وکورتی تێدایە. بۆ نموونە ئەگەر لە بەڵگەیەکی مێژوویدا جێگای دانیشتنی هۆزێکی کورد جارێکیان لە شوێنێک و جارێکی دیکە لە شوینێکی تر دەسنیشان کرابێ ئەمە بە چاوێکی سەیر و گومانەوە تەماشای دەکەن و تووشی سەرسوورِمان دەبن. بەڵام ئەمە بەلای کەسێکی کوردەوە نە تەنیا سەیر نییە بەڵکوو زۆرێش ئاساییە، چونکە هەر کوردێک دەزانێ کە هەتا هەفتا یان هەشتا ساڵ لەمەوبەر گەلێک لە هۆزەکانی کورد گەرمیان و کوێستان (گەرمەسێر و سەردەسێر)یان دەکرد. جاری وا هەبووە کە هەندێک لەم لێکۆڵەرانە کاتێ ڕووبەڕووی شێوەزارە جۆراوجۆرەکانی کوردی بوونەتەوە بە سەرسوورِمانەوە بیر لەوە دەکەنەوە کە ئایا ئەم شێوەزارە کوردییە! یان ئاخۆ ئاخێوەرانی کوردن! جاری واش بووە کە بە هۆی نەزانینی زمانی کوردییەوە، وەرگێرانی سەیر و سەمەرەیان بۆ دەستەواژە کۆنەکانی زمانی کوردی کردووە. بۆ نموونە وشەی "ئەسپوهەران" کە دەستەواژەیەکی کوردییە کە لە سەردەمی ساسانییەکاندا بۆ ئەو کاروانانەی کە بەرپرسی کۆکردنەوەی باجەکان بوون بەکار هێنراوە و لە شێوەزارەکانی هەورامی و زازاکیدا واتای " ئەسپ و کەران" دەدا، کە چی هێرتسفێلد زانای گەورەی ئالمانی بە واتای جێگری پادشا (ولیعهد) مانای کردوەتەوە! یان وشەی "زڕاتوشترا" کە شێوەی هورامی (ئەوێستایی) وشەی "زڕاتخشترا"یە کە واتای پادشای زەڕین دەدات وەک خاوەنی وشتری زەڕین یان زرد مانا کراوەتەوە!

یەکێکی تر لەو گرفتانە کە کاریگەریی لەسەر لێکۆڵینەوە لە زمان و مێژووی کورد هەبووە و ئێستاش هەرهەیەتی نەبوونی وڵات و کیانێکی سەربەخۆی کوردستانییە. کەم نین ژمارەی ئەو لێکۆڵەرانە کە هەموو شتێک دەبەستنەوە بە وڵاتی سەربەخۆوە، واتا ئەگەر نەتەوەیەک وڵاتی سەربەخۆی نەبێت ئەوا زمانەکەیشی سەربەخۆ نییە، مێژوو و فەرهەنگەکەشی سەربەخۆی نییە، لەوانەیە هەر وەک گەلیش ئەژمار نەکرێت. لە لایەکی دیکەشەوە قورسایی ئێستای وڵاتی ئێران کاریگەریی کردوەتە سەرشێوازی بیرکردنەوە و

تێڕوانینی نووسەران و لێکۆڵەرانی ئێرانی و بیانیش. بۆ نموونە چونکە مێژووی فارسەکان لە سەردەمی هەخامەنشییەوە دەست پێ دەکا، دەستپێکی مێژووی کوردیش دەبنەوە بۆ سەردەمی مادەکان، یان زۆربەی ئەوانەی کە لە زمانی ئەوێستایی لێکۆڵینەوەیان کردوە، لە باتی ئەوەی کە زمانی ئەوێستا کە شێوەزارێکی زمانی مادییە لەگەڵ زمانی کوردیدا بەراورد بکەن، کە چی شیکاری و بەراوردکردنەکانیان هەر لەگەڵ زمانی فارسیدا بووە. کورد وەک نەتەوەیەکی گەورە کە چەندین هەزارساڵە هەر لەم شوێنەی ئێستای خۆیاندا ژیاون و خاوەن مێژوویەکی کۆن و زمانێکی سەربەخۆن لەبەر چاو نەگیراون.

لەم لێکۆڵینەوەدا تێ دەکۆشرێت کە تیشک بخرێتە سەر ڕەگ و ڕیشەی زوانی کوردی وهەروەها بەپێی بەڵگە و لێکۆڵینەوەی زمانەوانی چەند بابەتێکی مێژوویش ڕوون بکرێتەوە. ڕاستە کە زمانی کوردی زمانی مادییە بەڵام گەلی کورد تەنیا نەوەی مادەکان نین، بەڵکوو چەند هەزارساڵ بەر لە دەستەڵاتی مادەکان کوردەکان لەم شوێنەی ئێستای خۆیاندا نیشتەجێبوون و لەگەڵ نەتەوەکانی تر تێکەلاوی کۆمەڵایەتی، فەرهەنگی، ئایینی و سیاسییان هەبووە. میتانییەکان، مانناییەکان، مادەکان، کەیمرییەکان، سکیتەکان، گۆتییەکان و بە ئەگەرێکی زۆر لۆلۆبییەکانیش هۆزگەلی جۆراوجۆری نەتەوەی کورد بوون.

لەم بەرگەدا ئەم ڕاستییە ڕوون دەکرێتەوە کە زمانی کوردی پەیوەندی ڕاستەوخۆی هەیە لەگەڵ زمانی میتانییەکان و مانناییەکان، یان باشتر بێژین زمانەکانی میتانی و مانناىی بناغە و بنچینەی زمانی کوردین.

هەروەها لێرەدا بە بەڵگەوە نیشان دەدرێت کە نزیکایەتییەک لە نێوان زمانەکانی سۆمەری و کوردیشدا بەرچاو دەکەوێ، بەڵام چۆنیەتی و ئاستی ئەم نزیکایەتییە وەک ئەو پەیوەندی و خزمایەتییە نییە کە لە نێوان زمانی کوردی و زمانەکانی میتانی و مانناییدا دەردەکەون. ئێمە بە بەراوردکردنی زمانەکانی میتانی و مانناىی و ئەوێستایی لەگەڵ کوردیدا زۆر بە ڕوونی وشە کوردییەکان دەبینین و دەیناسینەوە، بەڵام لە بەراوردکردنی زمانی سۆمەری و کوردیدا ئەم نزیکایەتییە تەنیا لە ڕەگی هێندێک لە وشەکاندا بەرچاو دەکەوێت، ئایا زمانی سۆمەریەکانیش هەر وەک زمانی کوردی سەر بە خیزانی زمانە هیندوئێرانییەکانە؟ یان نا ئەمە کاریگەریی زمانەکانی ئەم دوو نەتەوەیە لەسەر یەکتر کە بە درێژایی هەزاران ساڵ لە پەنای یەکدا ژیاون و پەیوەندیی کۆمەڵایەتی و فەرهەنگییان لەگەڵ یەکتردا هەبووە.

پسپۆڕانی زمانە کۆنەکانی جیهان لێکۆڵینەوەیەکی زۆر و قووڵیان لەسەر زمانی سۆمەری کردوە، و توانیویانە زۆر لە بابەتە تاریکەکانی ئەم زمانە و ڕێنووسەکەشی ڕوون بکەنەوە. ئەوەی کە تا ئێستا پسپۆڕان لەسەری ساغ بوونەتەوە و لە لایەن زۆربەی زمانناسانەوە جێگای باوەڕە ئەمەیە کە زمانی سۆمەری زمانێکی سەربەخۆیە و سەر بە هیچکام لە خێزانە زمانییەکانی ناسراوی جیهانی نییە. بۆیە هەتا کاتێ کە زانستی زمانەوانی ڕا و بۆچوونێکی جیاواز نەسەلمێنێ ئەم بۆچوونە جێگای بڕوایە.

تەنانەت ئەگەر بێتو لە داهاتوویشدا ئەمەش بسەلمێندرێت کە زمانی سۆمەری سەر بە خێزانە زمانەکانی هیندوئوروپییە، بەڵام دیسان بە دڵنیاییەوە لەگەڵ زمانی کوردیدا جیاوازیی یەگجار زۆرە. لێرەدا هێندێک زانیاریی لەسەر نزیکایەتی و کاریگەریی نێوان زمانی کوردی و سۆمەری دەخرێتە پێش چاو کە دەتوانێ یارمەتیدەر بێ بۆ ڕوونکردنەوەی بابەتەکە.

شوێنپێی سۆمەرەکان و زمانی سۆمەری لە کوردستان و لە زمانی کوردیدا

سۆمەرەکان یەکێ لەو نەتەوە کۆنانەن کە پێش چەندین هەزار ساڵ لەمەوبەر لەکوردستاندا ژیاون و خاوەندی شارستانییەتێکی بەرز و فەرهەنگێکی گەشاوە بوون. ئەم پێشکەوتن و شارستانییەتە کە ئەمڕۆ مرۆڤایەتی بە خۆیەوە بینیویەتی، بنەڕەتەکەی لەلایەن دانیشتووانی کۆنی کوردستان بە تایبەتی سۆمەرەکان و ئیلامییەکانەوە دانراوە.

داهێنانی نووسین بۆ یەکەم جار لە مێژوودا لە لایەن سۆمەرەکانەوە بوو، کە ئەمە بۆ خۆی گەورەترین خزمەتێک بوو کە پێشکەشی مرۆڤایەتیان کرد. بە هۆێ داهێنانی نووسینەوە توانیویانە زۆر نووسراوە لەسەر ڕووداوەکانی مێژوویی، دادوەری، کۆمەلایەتی، ئایینی و هەروەها زۆر شاکاری وێژەیی تۆمار بکەن.

سۆمەرەکان لە بوارەکانی زانستی وەکو پزیشکی، کیمیاگەری، بیردۆزی(ماتەماتیک) و ئەستێرەناسیدا گەیشتبوونە ئاستێکی هەرە بەرز. ئەدەب لە کۆمەڵگای سۆمەریدا جێگایەکی تایبەتی هەبووە و هەزاران تەختە گلییان لەو بارەوە بۆ بەجێ هێشتوون لەوانە چیرۆکی ئافراندنی گەردوون وئەفسانەی گێڵگامێش (کەڵگامێش) وهەروەها چیرۆکی دابەزاندنی خۆدای عشتار بۆ جێهانی خواروو.

لەسەربنچینە و ڕەسەنی سۆمەرەکان بۆچوونی زۆر جیاواز هەیە. هێندێک لە مێژوونووسان پێیان وایە کە لە ناوچەکانی سند لە هیندستانەوە کۆچی میزوپوتامییان کردوە، بەڵگەێشیان بۆ ئەم بۆچوونە لەیەکچوونی هێندێک کەرەستە و کەلوپەلی هونەری و شارستانییە کە لە هەر دوو ناوچەکەدا دوزراونەتەوە، بەڵام هێشتا هیچ پەیوەندییەکی زمانەوانی لە نێوان خەڵکانی ئەم دووناوچەیەدا ڕوون نەبووتەوە.

یەکێ لە مێژوونووسـان بە ناوی دوکتور بەندەک لەسـالی ١٩٧٤ لە زانکۆی بوینس ئایرس لە پەڕتووکەکی خۆیدا بە نێوی (الاعجوبه السومريه) ڕەسەنی سۆمەرەکانی بردووتەوە بۆ سـەر مەجارەکان لە وڵاتی مەجارسـتان و تەنانت شـوێنی کۆچ کردنیانی لە ناوچەکانی مەجارسـتان و ڕۆمانیادا بەرەو ناوچەکانی سـەرەوەی مێزوپۆتامی و دواجار بەرەو ناوچەکانی خوارەوەتر دەسنیشـان کردووە. ئەمە لە کاتێکدایە کە بەپێی بەڵگەی زانستی و سەلمێندراو، گەلی مەجار دانیشتووانی ڕەسەنی مەجارستان نین و پێشتر لە باشووری ڕووسیای ئێستا و لە خوارەوەی کێوەکانی ئورالدا ژیاون و دواجار لە دواییەکانی سەدەی هەشـتەمی زایینیدا لە ژێر سـەرکردایەتی یەکێ لەسـەرکردەکانیان بە ناوی ئارپاد (Arpad)[1] لەم شوێنەدا کە ئێستا مەجارستانی پێ دەڵێن گرساونەتەوە. لە سالی ٨٩٦دا ئەم ئارپادە بوو بە یەکەمین پادشـای مەجارەکان کە هێشـتا لەو سـەردەمەدا خەڵکەکەشـی نەچووبوونە سەر ئایینی عیسایی و دژایەتیشیان دەکرد.

هەندێکی تر لە زانایان سـۆمەرەکان دەبەنەوە سـەر نەتەوەی باسـک، وەلێ بەڵگەی قایم و باوڕپێکراویان پێ نییە. ژمارەیەکی تریش لە مێژوونووسـان و ئارکیۆلۆژەکان ڕەسـەنی سۆمەرەکان دەبەنەوە سەر چیاکانی زاگرۆسی کوردستان. زانا و پرۆفیسوری بەنێوبانگ هاری ساکز پێ وایە کە سۆمەرەکان لە ڕۆژهەلات و باکووری ڕۆژهەڵاتی مێزوپۆتامییاوە هاتونەتە باشووری وڵاتی بابلەوە[2].

هەر چەند سۆمەرەکان بە هۆی شارەزاییان لە نووسیندا گەلێ شتیان تۆمارکردوە بەلام بە ڕوونی ڕەچەڵەک و شـوێن و نیشـتمانی خۆیانیان دیاری نەکردووە. زمان کەرەسـتەیەکی گرینگە بۆ دۆزینەوە و دەسنیشانکردنی شوێنی دانیشتنی هۆز و نەتەوەکان. لەم بەشەدا بە هێنانەوەی بەڵگەی باوەڕپێکراوی زمانەوانی، ئەو ڕاستییە نیشان دەدرێت کە کوردەکان و سـۆمەرەکان لەم وڵاتەدا کە ئێسـتا کوردسـتانی پێ دەڵێن پێکەوە ژیاون وئێسـتاش پاش تێپەڕبوونی هەزاران سـاڵ کاریگەرییەکانی فەرهەنگی و زمانەوانی لە نێوان زمان و فەرهەنگی کوردی و سـۆمەریدا دیار و بەرچاوە. لێرەدا وەک نموونە ژمارەیەک وشـەی هەلبژێردراوی سۆمەری و کوردی دەخرێتە بەرچاو:

---

[1] سەیر لەمەدایە کە ئەم ناوە بۆخۆی ناوێکی کوردییە، پات لە وشەی" پاتن / پاراستن"وە دێت. ئار- پاد یان ئار- پد واتای ئاگرەوان یان پارێزەری ئاگر دەگەیێنی ئەمە لە کاتێکدا کە زمانی مەجارەکان ناچێتەوە سەر زمانە هیندو ئورووپییەکان.

[2] کوردستان نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرەکان، هاوڕێ باخەوان ل.پ ٤٧-٤٩

نا (NA)[3]: به واتای "نا" هاتووه.

با (BA)[4]: به واتای "بده"، له زاراوەکانی باشووری کوردەستاندا له جیاتی "بده" دەبێژن "بە".

ئارو(ARU)[5]: به واتای "ڕووبار" هاتووه، نزیکه له وشـەی "ڕوو" که ڕەگی وشـەکانی ڕووبار و ڕووخانەیه له کوردیدا.

کوڕ (Kur)[6]: به واتای "کێو"، له کوردیشـــدا وشـــەی کوڕ هەر به واتای کێوی بەرز ولوتکەی کێو بەکـار دێـت بڕوانه بۆ فەرهەنگی هەنبـانه بۆرینه هەژار لاپەرە ٦٢٨. (لەوانەیه هەر له سۆمەرییەوه کەوتبێته ناو زمانی کوردی).

سـەر (Sar)[7]: به واتای" شـا" بەرانبەرە لەگەڵ وشـەکانی سـەر، سـەردار و سـەرۆک له کوردیدا.

زیانا (Ziana)[8]: بەرامبەرەکەی له کوردیدا دەبێ به "ژیان" و" ژین"، له ئەوێستاییدا هەر "زیانا" یان "جیانا"یه.

مه (Me)[9]: به واتای ئێمه هاتووه، له شێوەزاری کرمانجیدا هەروەک "مه" یان "ئەم" گۆ دەکرێ.

ئـەش (Aš)[10]: واتای "شـەش" دەگەیێنی.

من (Men)[11]: جێناوه هەر واتای "من" دەدا.

پەش (Pesh)[12]: واتای کوڕ و ڕۆڵه دەگەیینی، لەئەوێســـتایی ولە کرمانجیشـــدا "پس" دەگۆترێت وەک پس مام.

---

[3] Some Sumerian Words and Their English Translations, by: Fred Hamori
http://history-world.org/sumerianwords2.htm
http://history-world.org/Sumerianwords1.htm
[4] هەمان سەرچاوه
[5] هەمان سەرچاوه
[6] هەمان سەرچاوه
[7] هەمان سەرچاوه
[8] هەمان سەرچاوه
[9] هەمان سەرچاوه
[10] Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, sid 8
[11] هەمان سەرچاوه
[12] هەمان سەرچاوه ل پ ٤٦

کەڵ، کەڵاگ (kalag, kal)[13]: لە سـومەریدا واتای کەم وێنە و "بەهێزی" دەدا، ئەمانە لە ڕاستیدا زۆر نزیکن لە وشەکانی کەڵ و کەڵەگای کوردی کە دەستەواژەن بۆ بەهێزی.

دینگەر (Dingar/ Dingir)[14] یان(دینگار)[15]: دینگەر یان دینکەر بەواتا خۆداوند، لە ڕەگی وشـەی "دین"ەوە گیراوە. دین وشـەیەکی کۆنی کوردییە لە ئەوێسـتایشـدا هەر وەک دئین یان دئینا[16] گۆ کراوە.

ئانو (ANNU)[17]: واتای "ئەمە" دەدات، لە شێوەزاری هەوارامیدا هەر وەک "ئانا / ئانە" گۆ دەکرێ.

ما (MA)[18]: بە واتای بەڵام هاتووە، لە کرمانجی و لە هەورامیشدا "ئەما" دەڵێن.

پاد (Pad)[19]: بە واتای "پەیدا" کردن.

نورو/ نێر (NURU/ Ner)[20]: بە واتای تەماشـــاکردن هاتووە. زۆر نزیکە لە ڕەگی وشەکانی" نوارین/ نورین" لە سۆرانیدا و" نێرین" لە شێوەزاری کرمانجیدا.

دیورو (DURU)[21]: ئەم وشەیە واتای" دیوار" دەدا.

ئا (A)[22]: واتای " ئاو" دەگەیەنی.

زو (ZO)[23]: بە واتای "زان و زانین" دێت.

نێر (NIR)[24]: بە واتای ئوتوریتەیە، بەرانبەرەکەی لە کوردیشدا "نێر/ نێرایەتی"یە.

---

13 هەمان سەرچاوە ل پ ٥٩

14 Common sumerian words for magickal purposes / Short Sumerian Sentences / Phrases http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm

15 لە هەندێ سەرچاوەدا وەک دینگەر هاتووە لە هێندێکتردا وەک دینگار

16 Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

17 Common sumerian words for magickal purposes, http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm

18 Common sumerian words for magickal purposes, http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm

19 ETCSL glossary http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=p

20 هەمان سەرچاوە

21 هەمان سەرچاوە

22 هەمان سەرچاوە

23 http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

24 هەمان سەرچاوە

ئەزەن (EZEN)[25]: بە واتای جێژن هاتووە، لە کوردی کۆندا وەک "یەسـن / یەسـنە/ یەشن" گۆ کراوە. وشەی " یەسنە"[26] هێشتا هەر لە هەوراميدا ماوەتەوە.

کـاردکا (KARDAKA)[27]: بە وڵاتی کوردان گۆتراوە، لە وشـەکـانی کوردەکـان (سۆرانی) یان کۆردا(کرمانجی) نزیکە.

ئوتو(UTU)[28]: "ئوتو" لای سـۆمەرییەکان خۆدای خۆر و خۆداوندی دادوەری بوو ، دایکی خواژن" نینگال" و باوکیشـی خۆداوەند "نانا" بوو. ئوتوی خۆداوندی خۆر لە لایەن دانێشـتوانی کۆنی کوردسـتانەوە پەرسـتش کراوە وناوەکەشـی لە زمانی کوردیدا هەر ماوەتەوە و دواجاریش پەڕیوەتەوە بۆ ناو زمانی فارسـی بەم شـێوەیە: ئوتو - ئاتو- ئاتاو- هەتاو (کوردی) – ئاڤتاو- ئافتاو – ئافتاب (آفتاب فارسی).

لێرەدا پێویسـتە ئاماژە بەم بابەتە بکرێت کە گەلانی هیندوئێرانی هەر لە سـەردەمانی کۆنەوە خۆریان پەرسـتیوە، خۆداوەندی خۆر بە میترا یان مێهر بەناوبانگ بوو، بەڵام بە تێپەڕبوونی سـاڵان جیاوازیی لە نێوان خۆدای خۆر و خۆردا نەما. واتا جیاوازییەک لە نێوان میترا یان میهر و خۆردا نەما، هەردوکیان هەر یەک واتایان دەگەیاند. هەروەها پەرسـتنی خۆر و ئوتوی (سـۆمەری) لە ناو هۆزەکانی کۆنی وڵاتی کوردەواریدا وای کرد کە نە تەنیا ئەم دو خۆدایە بوون بە هاوشـان و هاوتەرازی یەکتر بەڵکوو تەنانت لە زمانی ڕۆژانەی مەردمی ناوچەکەیشدا هاتنە پاڵ یەک و وەک یەک پەرستش دەکران و سـەرئەنجام بوون بە یەک و بە یەک وشە پێناسـە کران ئەویش وشـەی "خۆر- ئاتاو/ خۆرەتاو"ە. وشـەی خۆرەتاو ئێستایش لە ناو بەشـێکی زۆر لە خەڵکی کوردستاندا هەر لە کەرکووکەوە هەتا سنە و سەقز و کرماشان لە باتی وشەی خۆر یان ڕۆژ بەکار دێت.

---

[25] ETCSL glossary http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=e

[26] فەرهەنگی وشەنامە، هۆرامی- کوردیی ناوەراست، بێدار، هەولێر ٢٠١٠، ل.پ. ١١٣٣

[27] ئەم وشەیە لە کتێبی کوردستان نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرەکان، هاوڕێ باخەوان. ل.پ ٨٤. وەرگیراوە، سەرچاوەکەی بەم جۆرەی خوارەوە دیاری کردووە:

لاپەرەی ١٣ ج، ئەر، درایڤر، الکرد فی المصادر القدیمە، ترجمە فواد حەمە خورشید مطبعە الدیوانی، بەغداد ١٩٨٦.

[28] Sumerian Mythology FAQ (Version 2.0html), by Christopher Siren, 1992, 1994, 2000, http://home.comcast.net/~chris.s/sumer-faq.html

پاشگری "توو": لە زمانی سۆمەریدا " توو" پاشگرێکی جوغرافییە[29]. ئەم پاشگرە ئێستاش لە نێوی ژمارەیەک لە گوندەکان وشوێنەکانی کوردستاندا بەرچاو دەکەوێ لەوانە:

کەرەفتوو: ناوی ناوچەیەکی بەربڵاوە کە نزیکەی ٦٠ گوند لە خۆ دەگرێ هەروەها ناوی گوند و ئەشکەوتێکی زۆر کۆن و بەناوبانگە لە ناوچەی دیواندەرە.

هەوەتوو: ناوی ناوچەیەکی بەربڵاوە کە چەندین گوند لە خۆ دەگرێ سەر بە شاری دیواندەرەیە.

گاوەسنتوو: ناوی گوندێکە لە دەوروبەری دیواندەرە.

ئیزرتوو: شاری کۆن و پایتەختی ماناکان بوو لە نزیکی شاری سەقز، گۆیا هەر ئەو شوێنەیە کە ئێستا گوندی ساحێبی لێیە.

چنارتوو: گوندێکە لە ناوچەی خوڕخوڕەی سەر بە شاری سەقز.

قەپلانتوو: گوندێکە لە ناوچەی زێویەی سەر بە شاری سەقز

کەمەنتوو: گوندێکە لە ناوچەی زێویە سەر بە شاری سەقز

شیوەتوو: گوندێکە لە ناوچەی میرەدێ سەر بە شاری سەقز.

سەرتکڵتوو: گوندێکە سەر بە ناوچەی سەرشێوی سەقز.

سوتوو: گوندێکە سەر بە ناوچەی نەمەشیری شاری بانە.

کاشانتوو: سێ گوندە لە ناوچەی چەمچەماڵ سەر بە شاری هەرسینی کرماشان، (کاشانتو، کاشانتوی مەحمودئاوا، کاشانتوی عەلیاوا).

مارانتوو: گوندێکە لە ناوچەی چەمچەماڵ سەر بە شاری هەرسینی کرماشان.

کانیتوو: گوندێکە لە ناوچەی پژدەر[30].

---

[29] مێژووی کۆنی کەرکوک لە ڕۆشنایی دەقەکانی نۆزی ل. پ ٤٥،سالی ٢٠٠٧ کامەران کوێخا جەلال

[30] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، لاپەڕە ١٢٢ د. جمال رشید ئەحمەد بەغداد- ١٩٨٨

بێگومان ژمارەی ئەو وشــانەی کە لە کوردی و ســۆمەریداهاوبەش و یان نزیک لە یەکن دەتوانێ زۆر لەمانە زیاتر بێت ئەگەر بە شێوەیەکی ورد و بەرنامەدارێژراو لێکۆڵینەوەی بۆ بکرێت.

ســـۆمەرەکان بە هۆی ئەفســـانەکانیانەوە توانیویانە گەلێ بابەتی مێژوویی، کۆمەلایەتی، فەرهەنگی و بیروباوەڕی ئایینی خۆیان تۆمار بکەن و بیخەنە بەردەســـتی نەوەکانی پاش خۆیان. ئەم تۆمارانە ڕەنگدانەوەی شــێوازی ژیانی مرۆڤی ئەو ســـەردەمە و چۆنیەتی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانیانە. یەکێک لە ئەفسانە سۆمەرییەکان ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە چۆن خۆدی ســۆمەرییەکان ئەوەیان لە بیر ماوە کە دانەوێلەی گەنم و جۆ بو یەکەم جار لە ناوچەیەکی شـاخاوی نزیک وڵاتی بابلەوە هێنراوە. هەروەها ئەفسـانەیەکی تری سۆمەری کە لە ســـەدەی هەژدەیەمی پ. ز.وە نووســـراوە ئەوەمان بۆ دەگێڕێتەوە کە چۆن ئانۆ "Anu"(خۆداوەندی ئاســـمان) گەنم و جۆی لە ئاســـمانەوە بۆ زەویی هێناوە و ئەنلیلیش "Enlil" (خۆدای ئاســـمان و خۆدای هێزی بەیانیان و خۆدای گژوگیا) دانەوێڵەکانی کۆ کردەوە و لە چیاکاندا دایانان و پاشـــان هەر وەک چۆن درگایەک دائەخرێت، چیاکانیش داخران، هەتا لە دواییدا نین ئازو "Ninazu " (خۆدای ئاوناسی، یان ئەو خۆدایە کە ئاوی ناســـییەوە) و نین مادا (یەکێکی تر لە خواکانی ســـۆمەری) فەرمانیان دا بۆ ئەوەی ڕێ بدرێ بە سۆمەرەکان دانەوێلە بناسنەوە و فێری کشتوکاڵی ببەن. ئەم ئەفسانەیە ئاماژەیەکی ڕوون و ئـاشـــکرایە بە چیاکـان و وڵاتی کوردەواری. توێژینەوە ئـارکیۆلۆژییەکـان ئەم ڕاستییەیان سەلماندوە کە کوردستان کۆنترین ناوچەی جێهانە کە دانەوێڵەی لێ ڕۆاوە، لە گوندەکـانی چەرمو و زاوی چەمی لە دەوروبەری کەرکووکدا گەنم و جۆی بە بەردبوو دۆزراونەتەوە کە مێژووکەی دەگەڕێتەوە بۆ پێش نیشتەجێبوونی سۆمەرەکان لە دەشتەکانی خوارەوەی مێزوپۆتامیادا.

یەکێکی دیکە لەو ئەفســانانە، چیرۆکی" ئەنمیرگیری" پادشــای بنەماڵەی یەکەمی "وەرکا" بووە کە پەیوەندیی لەگەڵ هەرێمی **"ئارتا"**وە هەبووە کە کەوتوبووە باکووری ڕۆژهەڵاتی کوردستانەوە. لەم چیرۆکەدا هێندێک زانیاریی بەکەڵک لەسەر سروشتی شاخاویی وڵاتی ئارتا و شــــێوازی فەرمانڕەوایی تێدایە. هەروەها لەم ئەفســـانەیەدا باس لەوە دەکرێ کە ژمارەیەک لە خۆداوەندانی ســـۆمەری لە هەرێمی" ئارتا"دا پەرســـتراون[31]. ئەوەی لێرە جێگای بایەخپێدانە هێنانی ناوی **" ئارتا"**یە، کە بە ئەگەرێکی زۆر ئاماژەیە بۆ ئەو وڵاتە یان ئەو ناوچەیە کە "ئارتا" فەرمانڕەوایی کردووە. ئەم وشـــەیە بێگومان یەکێک لە وشـــە هەرە کۆنەکانی کوردییە کە بە درێژایی مێژووی نەتەوەی کورد لەگەڵی هاتووە و ئیستاش هەر ماوەتەوە. ئەم وشەیە لەگەڵ ناوی ژمارەیەک لە پادشایانی میتانی هاتووە وەک "ئارتا-

---

31 کوردستان نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرەکان، هاوڕێ باخەوان. ل.پ ١٠٦. هەر وەها لا پەرەکانی ١٣٢ و ١٣٣ د. فاضل عبدالواحد علی

تامای یەکەم" و "ئارتا- شـــومارا" و " ئارتا- تامای دووەم". ئەم بابەتە لە بەشـــی زمانی میتانییەکاندا زۆرتر ڕوون دەکرێتەوە. وشەی" ئارتا" واتای پاک و ڕاست یان "دادپەروەر" دەگەینێ کە لە زمانی عەرەبیدا (عادل)ی پێ دەڵێن، لە کوردیدا ئێســـتا لە شـــێوەی ناوی ئەردەوان (پایزگاری ڕاســـتی/ دادپەروەر) و ئەردەشـــێر(شـــای ڕاســـت و پاک/ شـــای دادپەروەر) هەر ماوەتەوە. ئەم وشـەیە لە شێوەزاری ئەوێستاییدا وەک "ئەرشتا / ئارش / ئەرشە" گۆ دەکرێ کە هەمان واتای هەیە.

ئەفسانەی گیڵگامێش (کەڵگامێش): ئەفسانەیەکی تری سۆمەرییە کە وەک یەکێ لە شـــاکارە بەناوبانگەکانی وێژەیی جێهان دەژمێردرێت. بەپێی کەڵگامێش کە بە شـــێوەی هەڵبەســـتە باســـی پاڵەوانیەتی و نەبەزی پادشـــایەکی ســـۆمەرییان بە ناوی گێڵگامێش (کەڵگامێش) دەکا کە بوونەوەرێکی سـەیرە. دایکی خۆاژنی " نین سـون" و باوکی مرۆڤە، بۆیە ئەویش دەبێتە خاوەندی سروشتێکی تایبەت، دوو بەشی لە جنسی خۆدایە و بەشێکیشی لە جنسی مروڤە. مرۆڤێکی نەترس و کەلەڕەقە کە بە گژ عەرد و ئاسماندا دەچێ، تەنانەت دەخۆازێ بە گژی مەرگیشـــدا بچیتەوە و ژیانی هەتاهەتایی بۆ خۆی دەســـتەبەر بکا. لەم چیرۆکەدا کەڵگـامێش لەگەڵ پـاڵەوانێکی تردا بە نـاوی "ئە نکیـدۆ" ڕووبەڕوو دەبێتەوە. ئەنکیدۆ مرۆڤێکی کێوییە، لە دەشـــت و چیادا لەگەڵ جرو‌جانەوەراندا گەورە بووە و هەر لەگەڵ ئەوانیشـدا دەژێ. کاتێ ئەنکیدۆ و کەڵگامێش لەگەڵ یەکدا ڕووبەڕوو دەبنەوە بە گژ یەکدا دەچن و بە زۆران دێن، بەڵام هێچیان ئەوی تریان نابەزێنێ، بۆیە لە پاشـــان لەیەک دەبنەوە و بڕیار دەدەن کە ببن بە هەڤاڵی یەکتر و لەگەڵ یەکدا پارێزگاری لە شـــارەکەیان "ئورۆک" و لە خەڵکەکەی بکەن. لە دوای مـاوەیەک بە هۆی کین و ڕقی خۆداوەندانەوە ئەنکیدۆ نەخۆش دەکەوێ و گیان لە دەســـت دەدا و بەم جورە کەڵگامێش بە تەنیایی و بە ئـازارێکی زۆرەوە بەجێ دیڵێ. بەســـەرهـاتەکـانی نـاو ئەفســـانەی کەڵگـامێش زۆر ســـەرنجڕاکێش و درێژەدارن بەڵام پەیوەندییەکی وای بەم باســـەی ئێرەوە نییە، ئەوەی کە لێرەدا جێگای سـەرنجە ئەوەیە کە ناوی هەردوو کەسـایەتی سـەرەکی ئەم ئەفسـانەیە واتا گێلگامێش و ئەنکیدۆ پەیوەندیی ڕاستەوخۆیان هەیە لەگەڵ زمانی کوردیدا.

گێڵگامێش هەمان وشەی "کەڵ- گامێش"ە تەنیا دەنگی" ک" لە سەرەتای وشەکەوە گۆڕاوە بو" گ". هەر وەک پێشـترێش باس کرا وشـەی کەڵ لە کوردیدا واتای بەهێز و هەروەها نێرەگا دەگەینێ[32]، وشەی کەڵگامێش واتای گامێشی نێر دەدا، ئەم دەستەواژەیە ئێستاش لە زمـانی کوردیـدا هەر بـاوە وەک دەڵێن "کەڵە پیـاوە" واتـا پیـاوێکی بەهێزە، یـان دەبێژن "کەڵەگـایێم لێ دەکـا" واتـا خۆی بە زۆردار دەزانێ و زۆرم لێ دەکـا. لە هەنـدێـک لە فەرهەنگ وکتێبی کوردیدا وا نیشـــان دراوە کە گۆایی وشـــەی گا و گامێش وشـــەیەکی سۆمەرییە و پەڕیوەتەوە نێو زمانی کوردی. ئەمە ناتوانی ڕاست بێ بەڵکوو پێچەوانەکەی

---

32 بڕوانە فەرهەنگی هەنبانە بۆرینەی هەژار لاپەڕەی ٦٦١ ــ ٦٦٢

ڕاستە. ئەم وشەیە لە کوردییەوە پەڕیوەتەوە بو نێو زمانی سۆمەری. "گا" وشەیەکی هیندوئورووپییە لە زۆربەی وڵاتانی هیندو ئورووپیی زماندا یان هەر گا دەڵێن یان وشەیەکی زۆر نزیک بە وشەی گایە، بۆ نموونە:

سانسکریتی: گەۆ، گا، گایی (Go / Gau / Gaiy)

ئەوێستا: گاو (Gao)

کوردی: گا، گاو(Ga/gaw)

فارسی: گاو (Gaw)

ئینگلیزی: کاو (Cow)

ئاڵمانی: کوی (Kuh)

سویدی: کۆ (Ko)

ئەگەر وشەی گا و گامێش لە زمانی سۆمەرییەوە پەڕیونەتەوە نێو زمانی کوردی، ئەی چۆنە کە لە سانسکریتی و ئینگلیزی و سویدیش هەمان وشە هەیە، لە کاتیکدا هیچ پەیوەندییەک لە نێوان ئاخێوەرانی ئەم زمانانە لەگەڵ سۆمەرەکاندا نەبووە. لە لایەکی تریشەوە ئەگەر وشەی گا و گامێش سۆمەرییە ئەی وشەی "گا" لە کوردیدا کامەیە؟ ئەوەی کە ڕوون و دیارە لە سۆمەریدا چەندین وشەیان بۆ گا هەبووە کە بەزۆری و بەڕوونی لە نێو نووسراوەکانیاندا بەرچاو دەکەوێ بۆ نموونە دەکرێ چاو لەم چەند وشەیەی خوارەوە بکەێن کە وەکوو خۆی لە فەرهەنگی سۆمەری- ئینگلیزی وەرگیراوە[33].

áb-ama: mother cow ('cow' + 'mother').
áb-amar: mother cow ('cow' + 'calf').
áb-gir : domestic cow ('cow' + 'domestic').
áb-gud-há: herd ('cow' + 'bull' + 'assorted, mixed').
áb-máh : cow in 3rd year of life that has calved ('cow' + 'calf').
šilam[34]: cow {freq. 13}

بۆیە لێرەدا دەتوانین بڵێین ئەگەر "کەڵگامێش" بۆ خۆی کورد نەبووبێ، ناوەکەی کوردییە و لەو هۆزە کوردانەوە وەرگیراوە کە لەگەڵ سۆمەرەکاندا پێکەوە لە یەک شوێندا ژیاون.

[33] Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, sid 76
[34] http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

له بابەت وشەی "ئەنکیدۆ" شەوە کە مرۆڤێکی زۆر بەهێز و پاڵەوان بووە لەوانەیە کە هەر واتای پاڵەوان بدات. پاشـگری "ۆ" لە پاش ئەنکید، پاشـگرێکە کە لە زمانی کوردی کۆندا باو بووە وئێسـتاکەش لە شـێوەزاری کرمانجیدا هەر باوە و بە فراوانی بەکار دێت، ئەم نیشانەیە ئەلکێتە پاش وشەکانەوە و واتای جۆراوجۆر دەدات بە وشەکە:

١- نیشانەی بۆ گەیاندنی واتای" بچووکی" وەک: حەسەن + ۆ = حەسەنۆ، ئەرشەد+ ۆ= ئەرشەدۆ(ئەشۆ)، کوڕ+ ۆ= کوڕۆ، پشیک + ۆ = پشیکۆ.

٢- نیشانەی بۆ گەیاندنی واتای" ئەی" وەک: باب + ۆ= بابۆ(واتا ئەی باب)، هەڤاڵ + ۆ= هەڤاڵۆ (ئەی هەڤاڵ) ، سوار+ ۆ= سوارۆ (ئەی سوار).

٣- بۆ گەیاندنی واتای "خۆشـەویسـتی" وەک: بەرخ + ۆ= بەرخۆ، دەلال+ ۆ= دەلالۆ، ئەحمەد+ ۆ= ئەحمەدۆ، دڵ + ۆ = دڵۆ.

وشـەی "ئەنکید و ئەنکیدۆ" لە کوردیدا هەر ماوەتەوە و ئێستا لە شـێوەزاری کرمانجیدا خۆی لە وشـەی" ئەگید" و "ئەگیدو"دا دەبینیتەوە کە واتای پاڵەوان و قارەمان دەدا، هەر ئیسـتایش ناوی ئەگید لە باکووری کوردسـتاندا باوە و هەزاران ناوی وا هەیە ، بۆ زیاتر ڕوون کردنەوەی پاشـکۆی" ۆ" وهەروەها وشـەی "ئەگیدو" چەند ڕەستەیەک لە گۆرانیکی کۆنی کوردی بە ناوی نەچیروانۆ (لە گۆرانیەکانی دەنگبێژی گەورەی کورد شـاکرۆ) دەخرێتە پێش چاو کە بە شێوازی کرمانجییە:

Nêçîrvano...lo,lo... lawiko min ji tera nego li vî berî...ha li vî berî. **Egîdo**...tu ji Xwedê newêrî çawa ji Xwedê natirsî tu vê subengê swarî bozî çaçanî kavreşî çavreş…

لێرەدا دیارە کە پاشـکۆی " ۆ" لە پاش وشـەکانی نەچیروان و لاوێک و ئەگید هاتووە. ئەوەی کە لە پاش نزیک بە پێنج هەزارسـال وشـەی "ئەنکیدۆ" ببێ بە " ئەگیدۆ" شـتێکی سەیر نییە. بە لەبەرچاوگرتنی ئەو ڕاستییە کە زمانیش وەک هەمو شتێکی تر لە گۆڕاندایە بە تـایبەتیش کـاتێ وشـەیەک لە زمـانێکەوە بۆ زمـانێکی تر دەگوێزرێتەوە. بۆ نموونە سـمکۆی شـکاک کوڕی موحەمەد ئاغای شـکاکە، کە ڕابەری سـەرهەڵدانێکی دەکرد لە ڕۆژهەلاتی کوردسـتـان (١٩١٨- ١٩٣٠)، لە دوای مـاوەیەکی کەم پـاش تێکچوونی سـەرهەڵدانەکەی لە هەموو ڕۆژنامە و کتێبەکانی فارسـیدا ناوی وەک ئیسـماعیل ئاغای **سـمیتقۆ**، یان ئیسـماعیل ئاغای کوڕی **سـمیتقۆ** تۆمار کراوە، لە کاتێکدا ناوی ئیسـماعیل بووە و لە خۆشـەویسـتیدا پێیان وتووە سـمکۆ، بەلام سـمیتقۆ هیچ واتاییەکی نییە لە هیچ زمانێکدا.

لێرەدا بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستییە کە کوردەکان و سۆمەرەکان پێکەوە لە کوردستاندا ژیاون و کـاریگەریی فەرهەنگی و کۆمەلایەتییـان لەســـەر یەکدی هەبووە، بۆ یەکەم جـار بە هێنانەوەی ناوی ژمارەیەک لە شوێنەکانی سۆمەرەکان لە کۆردستاندا کە هەتا ئێستاش هەر بەشـــێوەی ســـۆمەری گۆ دەکرێ، ئیتر بوار بۆ هیچ دو دڵی و ڕاڕاییەک لەم بـارەوە نامینیتەوە. هەر وەک پێشـتریش ئاماژەی پێ کرا، وشـەی **"کوڕ"** لە سـۆمەریدا دوو واتای گەیاندووە هەم بە واتای چیا و هەم بە مانای وڵات و ناوچەیە. (بڕوانە بۆ ئەم سەرچاوانەی خوارەوە):

Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, sid 114

http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

وشـەی "کوڕ"ی سـۆمەری ئێسـتـا پەڕیوەتەوە نێو زمانی کوردی و واتای کێو و لوتکەی کێو دەگەییێ[35]. لێرە ژمارەیەک لەو ناوانە کە نیشـــاندەری شـــوێنەواری ســـۆمەرەکانە لە کوردستاندا دەستنیشان دەکرێت:

١- کوڕە کاژاو: کێوێکی بەرزە لە نزیکی ناوچەی زەلان لە شارباژێر.

٢- کوڕە میران: ناوی کێوێکە لە هەلیران (هەلیلان) لە ناوچەی ئیلام[36].

٣- کوڕەی مریەم: ناوی کێوێکە لە هەورامان لە نزیک ئاوایی دزڵی[37].

٤- کوڕ کوڕ: ناوچەیەکە لە شـائاوای رۆژاوا لای کرماشـان، (لە ئێراندا ئیسـلام ئابادی پێ دەڵێن)[38].

٥- کوڕ گوێز: ناوچەیەکە لە نێوان ژاوەرۆ و مەریوان[39].

٦- کوڕە: دو گوندی کوردستانن کەبە دەستی دەستەڵاتی بەعسی عیراقی کاول کراون[40].

٧- کوڕ کوڕ: گوندێکی کوردستانە کە بەعس کاولی کرد[41].

---

[35] فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٩، لاپەرە ٦٢٨

[36] بروانە فەرهنگی باشوور، عەباسی جەلیلیان، لاپەرە ٥٢٤، هەولێر- ٢٠٠٥

[37] ئەم ناوە لەوانەی گوران بە سەریدا هاتبی و لە بنەڕەتدا کوڕەی ماریو بووبێت. (ماریو بە سەربازان و جنگاوەرانی میتانی گوتراوە).

[38] هەمان سەرچاوە

[39] مێژووی هەورامان موحەمەد ئەمین هەورامی لاپەرەی ٦٨٨

[40] فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٩، لاپەرە ٦٣١

[41] فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٩، لاپەرە ٦٣٠

٨- **کوڕەک:** کێوێکە لە ناوچەی سۆران لە نزیک ڕەواندز.

٩- خوا- کوڕک یان خا- کوڕک: ناوی ناوچە، دوڵ و زنجیرەشـــاخێکە، کە کەوتووەتە نێوان سیدەکان و کێلەشین، گەلی خواکوڕکیشی پێ دەڵێن.

١٠- کوڕ کوڕداخ: کێوێکە دەکەوێتە ســـەر زێی بچووک لە نزیـک گونـدی کـانیتوو لە ناوچەی پژدەر[42].

١١- کوڕانە: ناوی گوندێکە لە ناوچەی برادۆستی شکاکان لە نزیکی ورمێی (ارومیە).

١٢- کوڕ کوڕە: گوندێکی ناوچەی کرانی سەر بە شاری بیجار.

١٣- قەڵاگای کوڕ کوڕ: گوندێکە لە ناوچەی زێویە شاری سەقز.

١٤- کوڕەی میانە: کێوێکی بەرزە کەوتووەتە پشـتی گۆندی میانە لە ناوچەی کەلاتەرزان سەر بەشاری سنە.

١٥- نێگڵ: ناوی دوو گوندی کۆنی کوردســتانە، یەکەمینیان کەوتووەتە ناوچەی لۆماری شاری ئیلام ئەوی تریشیان کەوتووەتە ناوچەی کەلاتەرزانی سەر بە شاری سنە، ئەم گوندە زۆر نزیکە لە کوڕەی میانەوە، لەوانەیە کاتی خۆی شـوێنی نیشـتەجێبوونی سـۆمەرەکان بووبێت چونکە ئەم ناوە نە لە کوردیدا و نە لە ئەوێســتاییشـــدا هیچ واتایەکی نییە، نێگڵ وشـــەیەکی ســۆمەریە و لە فەرهەنگەکانی ســۆمەریدا دو واتای بۆ دیاری کراوە، یەکەم "ترسی زۆر" و دوهەم " ڕێزلێنان و سوپاسگوزاری"[43]. جا کامەیان ڕاست بێت پێویستی بە لێکۆڵینەوەیە.

هەروەها ئەگەر ئەم وشــەیە بە شـێوەی"نگڵ" یش گۆ بکرێت، لە سـۆمەریدا واتای مەزن، زۆر، یان فراوان دەدا[44].

١٦- کێوی داڵاهو: داڵاهو کێوێکی بەنـاوبـانگە لە نزیکی شـــاری کرنـد لە ڕۆژاوای کرماشـــان، ئەم ناوە ئێسـتا بڕاوە بە ســەر ناوچەیەکی بەرین کە شــارســتانی داڵاهوی پێ دەڵێن. وشـەی داڵاهو هیچ فڕێکی بە سـەر زمانی کوردییەوە نییە، بەڵکوو وشـەیەکی پەتی سۆمەرییە، دەکرێ واتاکەی بەم شێوەیە لێکبدرێتەوە:

---

[42] بڕوانە لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، لاپەڕە ١٢٢ د. جمال رشید ئەحمەد بەغداد- ١٩٨٨.

[43] Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, sid 125

[44] http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

١- ئەگەر وشەکە ساکار بێت وەک داڵاهو ئەمە لە سۆمەریدا واتای" شێواندن" یان تێکەڵ کردن ئەدا[45]. کە دیارە گونجاو نییە بۆ ناوی چیایەک یان ناوچەیەک.

٢- ئەگەر وشـــەکە لێکدراو بێ دەتوانێ وەک "داڵ + ئاهوو" بێ، لە ســۆمەریدا داڵ واتای فڕین دەدا[46] و "ئاهوو"ش واتای برا (برادەر) دەدا[47] کە پێکەوە دەبێتە " فرین + برا" یان برا فڕی، کە ئەم ناوەش زۆر گونجاو نییە بۆ چیایەک.

٣- ئەگەر وشـــــەکە لێکدراو بێ وەک "داڵا- هوو" کە لە ڕاســـتیدا هەر واش گۆ دەکرێ، ئەمجا خۆدی وشـــەی "داڵا" لە ســـۆمەریدا دو واتای جیاوازی هەیە، یەکەم بریقەدار، ورشـــەدار و دووەم واتـای دەنووکدار و یـان دەنووک تیژ دەدا[48]. وشـــەی"هوو"ش لە ســـۆمەریدا بە واتـای "پەلەوەر یـان بـاڵنـدەیە"[49]، کە وابوو داڵاهو یـان واتـای پەلەوەری پرشــنگدار دەدا و یان پەلەوەری دەنووکتیژ. بەڵام پەلەوەری پرشــنگدار ناتوانێ واتایەکی ڕاست بێ، ئەوەی کە لە ڕاستییەوە نزیکە هەر دەبێ **پەلەوەری دەنووکتیژ** بێت.

ئەنجامەکانی ئەم بەشە:

ئەوەی کە تا ئێســتا لە لایەن زۆربەی پســپۆڕانی بواری زمان و مێژووی کۆنەوە لەســەر زمانی سۆمەرەکان نووسـراوە، ئەم بۆچوونەیە کە زمانی سۆمەرەکان نە سـەر بە خێزانە زمانەکانی سـامی و نەش دەچێتەوە سـەر خێزانە زمانەکانی هیندو ئوروپی بەڵکوو بۆخۆی زمانێکی بە تەواوی جیاواز و سەربەخۆیە.

ئەگەر ئەم بۆچوونە ڕاســـت بێ، ئەمجا دەرئەنجامێکی کە لێ دەکەوێتەوە دەتوانێ ئەمە بێت کە کوردەکان دانیشــتووانی ڕەســـەنی ناوچەکەن و ســـۆمەرییەکان پاشـــان کۆچی ئەوێیـان کردووە. "ئەگەر لە دارســـــتـانێکی چڕدا کە هەموو دارەکـانی هەر بەڕوون، چوار داری چناری تێدا هەبێ، پیاو دەبێ گۆمان لە دارە چنارەکان بکا کە لە کوییەوە و چۆن پەیدا بوون نەک لە دارستانەکە". هۆزەکانی ئێرانی هەر لە عەفرین و ئامەدەوە بگرە هەتا پاکســتان و تاجیکســتان ولە لای خواریشــەوە هەتا کەنداوی فارس لە ناوچەیەکی بەربڵاودا هەر لە کۆنەوە نیشـــــتەجێبوون، بۆیە دەبێ ئەمە

[45] Common sumerian words for magickal purpose, http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm
[46] Some Sumerian Words and Their English Translations, by: Fred Hamori http://history-world.org/Sumerianwords1.htm
[47] Common sumerian words for magickal purposes, http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm 2013-02-01
[48] http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a
[49] Sumerian Lexicon Version 3.0, by John A. Halloran sid 11.

سۆمەرەکان بووبیتن کە لە شوێنێکی ترەوە هاتبێتن و بە زمانێکی جیاواز لە زمانی خەڵکی ناوچەکە قسەیان کردبێت.

جا لیرە پرســیار ئەمەیە کە ئەو نزیکایەتی و پەیوەندییە کە لە نێوان زمانەکانی کوردی و سۆمەریدا هەیە و لێرە ئاماژەی پێ کرا چۆن دەبێ پێناسە بکرێت؟

1. ئایا ئەمە تەنیا نیشـــاندەری کاریگەریی زمانەوانیی و فەرهەنگی کوردەکان و ســـۆمەرەکانە لە ســـەر یەکتر وەک دوو نەتەوەی جیاواز و بە دوو زمانی جیاوازەوە؟
2. ئایا ئەم نزیکایەتییە نیشـــاندەری ئەوەن کە کوردی و ســـۆمەری دوو زمانی جیاوازن بەڵام سەر بەیەک خێزانی زمانی واتا هیندو ئورووپین؟
3. ئایا زمانی کوردی و ســـۆمەری هەر یەک زمانن و کوردی درێژەدەری زمانی دێرێنی سۆمەرییە؟

هەر وەکوو لە ســـەرەتای ئەم باســـەدا ئاماژەی پێ کرا نزیکایەتیەک لە نێوان زمانی ســـۆمەری و زمانی کوردیدا بەرچاو دەکەوێ، بەڵام چۆنیەتی و ئاســـتی ئەم نزیکایەتییە وەک ئەو پەیوەندی و خزمایەتییە نییە کە لە نێوان زمانی کوردی و زمانەکانی میتانی و ماننایی و مادیدا بەرچاو دەکەوێ. ئێمە بە بەراوردکردنی زمانەکانی میتانی و ماننایی و ئەوێستایی لەگەڵ کوردیدا زۆر بە ڕوونی وشە کوردییەکان دەبینین و دەیناسینەوە، بەڵام لە بەراوردکردنی زمانی سۆمەری و کوردیدا ئەم نزیکایەتییە تەنیا لە ڕەگی هێندێک لە وشەکاندا دەبێندرێت. تەنانەت ئەگەر بێتو ڕۆژێک لێکۆڵەران و زمانناسانی بواری زمانە کۆنەکان ئەم بابەتە بســـەلمێنن کە زمانی ســـۆمەری دەکەوێتە خانەی زمانەکانی هێندوئوروپییەوە، دیســـان بەدڵنیاییەوە دەتواندریت بوترێت کە نزیکایەتی و خزمایەتی زمانی کوردی بە سویدی و ئینگلیزییەوە زۆر زیاترە هەتا بە زمانی سۆمەرییەوە. واتا دیسانەوە کوردی و سۆمەری دەبێ وەک دوو زمانی جیاواز لە یەکتر چاو لێ بکرێ.

ئەگەر چاوێک بەو بەراوردکاریانە بخشـــینین کە لەم کتێبەدا لە نێوان زمانی کوردی و ســـانســـکریتیدا کراوە (بڕوانە بۆ ل.پ. ٦٩)، زۆر بەڕوونی بۆمان دەردەکەوێ کە نزیکایەتی نێوان ئەم دوو زمانە زۆر زیاترە هەتا نزیکایەتی نێوان زمانی کوردی و سۆمەری لەگەڵ یەکتردا.

تەنانەت ئەگەر بەراوردێکی ســـەرەتایش لە نێوان زمانەکانی ســـۆمەری و میتانیشـــدا بکرێت، کە لە ســـاڵەکانی ١٥٠٠ پ.ز.دا هێشـــتا هەر دووک زمانەکە هاوکات لە برەودا بوون، هەســـت بە نزیکایەتییەکی ئەوتۆ لە نیوانیاندا ناکرێ، ئەمە لە کاتێکدایە کە لە پاش هەزاران ساڵ نزیکایەتی زمانی کوردی بە زمانەکانی میتانی و سانسکریتیدا زۆر ڕوون و ئاشکرایە.

ئەو ژمارە وشـەگەلە كە لە سـەرەوە باسـی لێ كرا وەک كەڵ، كەڵگامێش، من، مە، نێر، ئەزەن و هتد ئەوە دەگەیەنێ كە ئەمە زیاتر زمانی سـوٚمەری بووە كە كەوتووەتە بەر كاریگەریی زمانی ئەو كوٚمەڵە خەڵكەوە كە هەر لە كوٚنەوە لە وڵاتی ئێستای كوردستاندا ژیاون و بە شێوەیەک لە زمانی هیندوئوروپی قسەیان كردووە كە دواجار زمانی كوردی لێ كەوتووەتەوە.

هەبوون و مانەوەی ناوی ژمارەیەكی زوٚر لە گوندەكان و شـاخەكان هەر بە شـێوەی سـوٚمەرییەكەی لە كوردسـتاندا ئەوە دەسـەلمێنێ كە سـوٚمەرەكان لە كوردسـتاندا كوٚچیان نەكردوە، چونكە ئەگەر نـاوچەكەیـان چوٚڵ كردبـای ئەوا ئەو خەڵكـانەی كە شـوێنیـان دەگرتنەوە ناوی تایبەت بە خوٚیانیان لەسـەر گوند و شـاخەكان دادەنا. بوٚیە ئەوەی لە ڕاسـتییەوە نزیكترە ئەمەیە كە سـوٚمەرەكان نیشـتەجێ كوردسـتان بوون و هەر لە كوردستانیشدا ماونەتەوە و لەگەڵ هوٚزەكانی كورد لە ناوچەكەدا بە هەزاران ساڵ پێكەوە ژیاون، بەڵام وردە وردە لە نێو كوردەكاندا تواونەتەوە، خوٚ و ڕەوشـت و زمانی ئەوانیان وەرگرتووە، لە كاتێكدا نێوی شـوێنەكانیان وەكوو خوٚی هەر ماوەتەوە. بە تایبەت پێواژوی توانەوە دەبێ لە دوای سەرهەڵدانی مادەكان و برەوسەندنی ئایینی زەردەشتی لە ناوچەكەدا و بالادەستی سیاسی و ئایینی مادەكان ڕەوتێكی خیراتری بە خوٚویەوە گرتبێ.

ڕوونكردنەوەیەک لە سەر كاریگەریی زمانی سوٚمەری لەسەر عەرەبی:

زمانی سوٚمەری كاریگەرییەكی زوٚری كردوەتە سەر زمانی عەرەبی. بەشێكی زوٚر لەو وشـەگەلە كە ڕوٚژانە لە زمانی عەرەبیدا قسـەی پێ دەكرێت، لە زمانی سـوٚمەرییەوە وەرگیراون، جا چ ڕاسـتەوخوٚ بووبێ یان چ لە ڕێگای زمانی ئەكەدییەوە بووبێتن، بەڵام ئەگەری ئەمەی دواییـان زیـاترە، چونكە عەرەبەكـان لەو سـەردەمەدا لەو مەڵبەنـدەدا نەدەژیان. لێرەدا چەند وشەیەک وەک نموونە دەخرێتە پێش چاو:[50]

[50] سەرچاوەكانی وشەكانی ١-٦ بریتییە لە فەرهەنگی

Fred Hamori, http://history-world.org/sumerianwords2.htm

http://history-world.org/Sumerianwords1.htm

سەرچاوەكانی وشەكانی ٧-١٩ بریتییە لە فەرهەنگی Common sumerian words for magickal purposes

http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm (2013-02-01)

NABU (نەبو/ نبی) = Prophet (1)

KALBI (کەلبی/ کلب) = Dogs (2)

BABU (بابو/ باب) = Gate (3)

UMMUM (ئوموم/ ام) = Mother (4)

LA (لا) = Not (5)

MALKU (مەلەکو/ ملک) = Prince (6)

MITU (مەیتو/ میت) = Dead Person (7)

AB (ئەبی/ ابی) = Father of (8)

BABU (بابو/ باب) = Gate (9)

BITUM (بیتوم/ بیت) = House (10)

ESERU (ئەسیرو/ اسیر) = Imprison (11)

NURU (نورو/ نور) = Light (12)

BARAQU (بەراقو/ براق) = Lightning (13)

QEREBU (قەربو/ قرب) = Near (14)

SALAMU (سالەمو/ سالم) = Safe (15)

SANU (سانو/ ثانی) = Second (16)

SANA BABA (سانە باب/ ثانی باب) = Second Gate (17)

MARUS (مەروس/ مرض، مریض) = Sick (18)

SAMSUM or UTU (سامسوم، ئوتو/ شمس، اتاو) = Sun (19)

پاشخانی مێژوویی سەرهەڵدانی زوانی کوردی

شـــوێنی ژیان و نیشـــتەجێبوونی تیرەکانی هیندوئوروپی لە ســـەرەتادا بەر لەوەی بڵاوەی شـــوێنەکانی تر بکەن هێشـــتا بە ڕوونی دەســـتنیشـــان نەکراوە و ڕا و بووچوونی جیاوازی لەســـەرە، بەڵام ئەو ڕایەی کە زۆربەی توێژینەرانی زمـان و مێژوو بەرەو لای خۆی ڕاکێشـــاوە ئەوەیە کە ئەم هۆزانە لە شـــوێنەکانی ســـەرەوەی دەریای خەزەر و باکووری ڕۆژهەڵاتی دەریای ڕەش ژیاون. گۆیا ئەم کۆمەلە خەڵکانە بە یەک زمان و یان بە چەند شێوەزمانێک کە زۆر لە یەک نزیک بوون دواون.

بۆچوونێکی تر لەســـەر ئەم بابەتە ئەوەیە کە ناوەندی ســـەرەکی هۆزەکانی هیندوئوروپی باکووری مێزوپوتامیا و ناوچەی ئەنادۆڵ بووە.

لێکۆڵەران وای بۆ دەچن کە ئەم هۆزانە لە دەوروبەری چوارهەزارســـــاڵ بەر لە زاین دەســـــتیان داوەتە کۆچ کردن. ئەم کۆچە تێکڕایی و لەیەک کاتدا نەبووە بەڵکوو بەرەبەرە ولەکاتگەلی جیاوازدا ڕوویداوە و ماوەی چەند هەزارســـاڵێکی خایاندووە. هۆکارەکانی ئەم کۆچکردنـانەش چی بوون بیروڕای جیـاواز هەیە. هێنـدێـک لەو زانـایـانە دەیگێڕنەوە بۆ هۆکاری سروشتی و کەم بوونی دەرفەتی ئابووری. هێندێکی دیکەشیان شەڕ و جەنگ بە هۆکاری سـەرەکی دەزانن . بەڵام لە ڕاسـتیدا خۆدی شـەڕ و جەنگییش هەر لەبەر کێشـەی ئابوری و کۆمەڵایەتییەوە دێتە ئاراوە.

ئەم باسانەی سەرەوە ناکرێ وەک باسێکی سەلمێندراو و ڕاستییەکی تەواو چاو لێ بکری، بەڵکوو دەبێ وەکوو بۆچوونێک و باسێکی کراوە سەیر بکرێت کە بێگۆمان بە پێشکەوتنی زانست و تێکنۆلۆژی، دەرفەتی ئەوە پەیدا بووە ودەشێت لە داهاتوویەکی نزیکدا ڕووناکی زیاتر بخرێتە سەر ئەم بابەتە و گۆڕان لە بۆچوونەکاندا پێک بێت.

لێرەدا دەبێ ئەم ڕاستییە لە بەرچاو بگێردریت کە لەو سـەردەمانەدا نە تەنیا واتاکانی وڵات و مەرز و دەستەڵات لە گەڵ ئێستادا زۆر جیاوازیی هەبووە، بگرە لە زۆر شوێن و لە نێو زۆر هۆز و نەتەوەشـــدا ئەم وشـــەگەلە هەر نەبوون. هۆزەکان بە شـــێوەی کۆچەر و نیوەکۆچەر بە دوای پەز و بزن و گاڕاندا لەم دوڵ بۆ ئەودوڵ، لەم یاڵ بۆ ئەو یاڵ وەیلان بوون. لەم شـوێنانەدا کە ئێسـتا کوردسـتانە، هۆزە جۆربەجۆرەکانی وەک لۆلۆبی، گۆتی، میتانی ومانناییەکان کە دواجار وەک نەتەوەی کورد ناوبانگیان دەرکرد، لە گەڵ هۆزەکانی تری وەکوو سۆمەرەکان، ئیلامییەکان، ئەکەدییەکان، ئەرمەنەکان و ئاشـوورییەکان پێکەوە دەژیان.

بەشیک لەو تیرە و هۆزانە کە لانیکەم لە شەش هەزارساڵ بەر لە ئێستاوە لەسەر خاکی کوردستاندا ژیاون لە لایەن توێژینەرانی مێژووەوە ناسراونەتەوە. هەر چەند ڕوون و ئاشکرایە کە کوردەکان لە هیچ شوێنیکی تروە نەهاتوون و هەر ڕووڵەی ئەو تیرە و هۆزانەن، بەلام تا ئێستا نەتوانراوە بە بەڵگەیەکی زانستی قایم پەیوەندیی ڕاستەوخۆی نەتەوەی کورد لەگەڵ ئەو هۆزانەدا بسەلمێندرێت. بۆیە دەکرێ لە ڕێگای بەراوردکاری زمانەوانی و پێشاندانی نزیکایەتی و خزمایەتی زمانی کوردی لەگەڵ زمانی دانیشتووانی دێرینی کوردستاندا ئەم ڕاستییە ڕوون بکرێتەوە، ئەم لێکۆڵینەوەیە هەنگاوێکە بەم ئاراستەیەدا.

خوێندن و نووسین لەسەر دەستی سۆمەرەکانەوە داهات، یەکەمین نووسراوەکانی سۆمەری لە دەوروبەری ساڵەکانی ٣٢٠٠ پ.ز بۆ تۆمارکردنی کار و باری ئابوری و کارگێڕی بەکار هاتووە. ئەمە وای کرد کە زمانی سۆمەری پێشبکەوێت و ببێ بە زوانی میری بۆ تۆمارکردنی ڕوداوەکان لە هەمو ناوچەکانی مێزوپۆتامیدا. بەڵام ئەم زمانە وردە وردە کەوتە بەر کاریگەریی زوانی ئەکەدی کە زمانێک لە ڕەگەزی سامی بوو ئەویش لە بەر هاتنی ژمارەیەکی زۆر لە هۆزەکانی سامی بۆ ناوچەکە، کە لە ئاکامدا بووە بە هۆی توانەوەی (ئاسیمێلاسیونی) سۆمەرەکان، تا وای لێ هات لە دەوروبەری ساڵانی ١٧٠٠ پ.ز ئیتر سۆمەری وەک زمانی ئاخاوتن لە برەو کەوت و تەنیا وەک زمانێکی وێژەیی و میری لە نووسیندا کەڵکی لێ وەردەگیرا[51] و توانی هەر بەم شێوەیە تا ساڵانی ١٠٠ پ.ز بمێنێتەوە. خوێندن و نووسین لەو سەردەمەدا هونەرێکی زۆر بەرز و بەنرخ بوو. هەر کەسێ بۆی نەبوو کە خۆی فێری ئەم هۆنەرە بکا خوێندن و نووسین تایبەتی چینی سەردەست بوو و تەنیا کوڕانی میران و بەگزادەکان دەرفەتیان بۆ دەڕەخسا، بۆیە لە کوردی و فارسیدا هەتا ٥٠ ساڵ لەمەوبەر هەرکەس کە خوێندن و نووسینی زانیبای پێیان دەگۆت میرزا واتا میرزادە.

نەتەوەکانی تری میزوپۆتامی هەر چەند زمانی تایبەتی خۆیانیان هەبوو کە لەوانەیە لە زوانی سۆمەریش پاراوتر بووبێ، بەڵام لەو سەردەمەدا خەت و نووسینی تایبەت بە خۆیانیان نەبوو. هەر بۆیەش بۆ تۆمارکردنی ڕووداوەکانیان دوو ڕێگایان لە بەردەمدا مابوو یان چەند کەسێک لە نێو چینەکانی سەرەوەی کۆمەڵگا خۆیانیان فێری زمان و خەت ونووسینی سۆمەری دەکرد و یان ناچار دەبوون لە میرزایەکی سۆمەری کەڵک وەربگرن بە شێوەیەک کە بە یارمەتی وەرگێڕێک وتارەکەیان بۆ میرزای سۆمەری دەگێڕایەوە ئەویش هەر بە سۆمەری دەینووسییەوە. کە واتا لە هەر بارێکدا نووسراوەکان هەر بە سۆمەری و دواجار کە زمانی سۆمەری بەرەو کزی ڕۆیشت بە ئەکەدی دەنووسرانەوە.

---

[51] http://www.ling.helsinki.fi/~asahala/asahala_sumerian_and_pie.pdf

ئەمە کێشـــەیەکی گەورەی دروســـت کردوە لە بەردەم توێژینەران بۆ ناســـینەوەی زمانی ڕاســـتەقینەی خاوەنی نووســـراوەکانی ئەو ســـەردەمە. بۆیە لە دۆخێکی ئاوادا تەنیا دەکرێ پشت بە چەند وشـەیەک یان بە چەند ناوێک ببەسترێت بو ناسینەوەی زمانەکە. بۆ نموونە دەکرێ چاو لەم دەقەی خوارەوەی مینەواس پادشـــای خالدیان (کە یەکێک لە پێکهاتەکانی هوری بوون) بکرێت کە لە ســـاڵانی ١٩٧٣- ١٩٧٥ زایینی لەگەڵ چەند تابلۆیێکی تردا لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان دوزراوەتەوە[52]، نووسراوەکە وەهایە:

- خالدینی ئوشماشینی	خۆداوەندی بە توانا خالدی
- مینەوانی ئیشپوینی خی	مینەوا کوڕی ئیشپوینی
- لوگال دان نو لوگال ئەلسولینی	پادشای بەتوانا پادشای مەزن
- لوگال کوڕ بیانیا ئوی	پادشای وەلاتی بیانیا
- ئەلوسی ئورو تۆشپەئی ئورو	دادپەروەری شاری تۆشپە
- مینووا شیئینی	مینە وا کردی
- تەمەنیلی تیشیونی	ئەم کانییە

لێرەدا کاریگەریی زمانی سـۆمەری لە وشـــەگەلیکدا وەک لوگال (پادشـــا)، کوڕ(وڵات) و ئور (شـــار) دەبینین. بیگومان ئەم نووســـراوەیە هی خالدییەکانە کە یەکێ لە پێکهاتەکانی هۆزەکانی "هوری/ خۆری"ن. بەلام تەنیا چەند وشـــەیەک دەمینیتەوە کە بکرێت پەیوەندیی زمانی ئەم نووسراوەیە بە زمانی هۆزەکانی "هوری"یەوە پیشان بدات.

دانیشتووانی کۆنی وڵاتی کوردەواری

تۆژێنەران و مێژوونووســـان توانیویانە ناوی زۆر لەو هۆزانە کە هەر لە مێژەوە لە وڵاتی کوردســـتاندا نیشـــتەجێبوون ڕوون بکەنەوە. ئەم ڕوون کردنەوانەش بەهۆی دۆزینەوە و خوێندنەوەی ئەو تۆمارە گڵی و بەردینانن کە بەشـــێکی زۆریان هی ئەو پادشـــایانن کە لە دوای شـــەڕەکانیان بۆ تۆمارکردنی هەتاهەتایی ســـەرکەوتنەکانیان و بەخۆدا هەڵگوتن و ســـتایشـــی ئازایەتی خۆیان لە پاش خۆیان بەجێیان هێشـــتووە. لێرەدا ناوی ژمارەیەک لەم هۆزانە دێنین:

[52] لێکۆلێنەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، ل.پ ١٩١. د- جەمال رەشید ئەحمەد

سوباری: یەکێک لە کۆنترین دانیشتوانی ناوچەکەن. ناوی ئەم هۆزە، سو یان سوبار بووە. بە شوێنی نیشتەجێبوونیشیان وتووە سوبارتوو. "توو" پاشگرێکی جوگرافی سۆمەریە. لە نێوەی یەکەمی هەزارەی سێیەمی پ.ز. یەکێ لە پاشایانی سۆمەری بە نێوی" لۆگال- ئانی- موندو" پاشای شاری "ئادەب" ناویانی هێناوە و شوێنەکەیانی دەستنیشانکردووە ، لە ڕاستیدا دیاریکردنی سنووری جوگرافی سوبارتوو کارێکی ئاسان نییە، چونکە ئەو دەستەواژەیە بۆ ناوچەی جێاجیا هاتووە. هەر لە کەرکووک و شارەزوورەوە بگرە تا دەگاتە سەرەوەی خابور. هۆکاری سەرەکیشی دەکرێ لەوەدا بێ کە هۆزێکی کۆچەر بووبێتن. لە ناو ئەو تابلۆوانە کە لە نۆزیدا دۆزراونەتەوە، نزیکەی ٧٥٤ ناوی کەسیەتی کە تا ئێستاش بە تەواوەتی لە هیچ گروپێکی ئێتنێکی ناسراودا ڕیزبەند نەکراون[53] هاتووە، کە لە لایەن هەندێک لە زانایانی بواری زمانە کۆنەکانەوە بە سوباری ناوبراون. ژمارەیەک لەم ناوانە دوو بڕگەی کوتایی ناوەکان دووبارە دەبنەوە، وەک :

Abubu, Ababa, Ititi, Belili, Akhukhu, Akhakha[54].

ئەگەر بڕوانینە ناوی "باوە گوڕ گوڕ"ی ئێستا لە نزیکی کەرکووک دەبینین ناوەکە بەهەمانشێوە بڕگەکانی کوتایی دووبارە دەبنەوە، بەو پێیە دوور نییە کە بۆ ئەو شێوە ناوەی ئەو سەردەمە بگەڕێتەوە[55].

لێرەدا پرسیارێک دێتە ئاراوە ئەویش ئەوەیە کە ئایا هیچ پەیوەندییەک لە نێوان وشەی زێباری کە ناوی یەکێک لە گەورەترین هۆزەکانی کوردە لە دەوروبەری نەینەوا لە گەڵ وشەی سوباری هەیە یان نا، چونکە گۆڕینی دەنگی پیتی "س" بۆ "ز" لە کوردیدا شتێکی نامۆ نییە وەک سیم یان سیو بۆ زیو، سوڕنا، بۆ زوڕنا، سوقم بۆ زوقم، خواس بۆ خواز، سک بۆ زک بەڵام وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە کارێکی ئاسان نییە و پێویستی بە بەڵگەی مێژوویی هەیە.

---

[53] 3 Gelb, Others, Nuzi Personal Names, P.5

[54] Ahmed , The Northern Transtigris, P.20.

[55] مێژووی کۆنی کەرکوک لە ڕۆشنایی دەقەکانی نۆزی دا، کامەران کوێخا جەلال، هەولێر- ٢٠٠٧، ل.پ. ٤٥

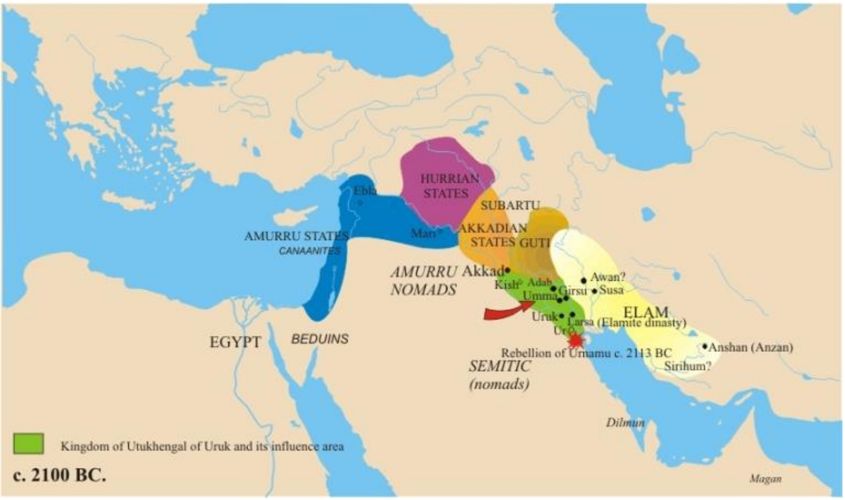

(وێنەی ژمارەی ٣)

شوێنی نیشتەجێبوونی هۆز و نەتەوەکانی جۆراوجۆر لە مێزوپۆتامیادا[56]

گۆتی: یەکێکی تر لە هۆزەکانی کۆنی دانیشتووی کوردستان گۆتییەکان بوون، ئەم هۆزە بە دریژایی خاکی کوردستان هەر لە باشووری ئورارتووەوە هەتا ڕووباری سیروان لە هاتووچوودا بوون بۆیە ناویان لە زۆر شوێنی کوردستاندا هاتووە. بۆ یەکەمین جار لە لایەن " لۆگال- ئانی- موندو" پاشای سۆمەری شاری " ئادەب" لە نێوەی یەکەمی هەزارەی سێیەمی پ.ز. ناویان لێ براوە. سارگۆن ناوی گۆتییەکانی لەگەڵ ناوی هۆزە گەورەکانی تری ئەو سەردەمە وەک لۆلۆبی، ئەرمەنو و ئەکەد لە باکوور هێناوە. گۆتییەکان توانییان دەستەڵاتی خۆیان لە بەشێکی زۆر لە کوردستاندا دابمەزرینن و تەنانەت توانیشیان وڵاتی ئەکەد داگیر بکەن و بۆ ماوەی نزیک بە ١٠٠ ساڵ لە نیوان ٢٢١٥پ.ز- ٢١٢٠پ.ز فەرمانڕەوایەتی ئەکەد بکەن. یەکێ لە پاشایانی گۆتی بە ناوی ئەڕیدوپیزیر(Erridopizir) لە نووسراوەیەکی سەر بەردا لە شاری نیپور لە وڵاتی سۆمەر ئاوا خۆی ئەناسێنێ

---

[56] http://3.bp.blogspot.com/-9iwMFxSFiYc/UAVkiNKuQ7I/AAAAAAAAB7Q/N770D9SgTmE/s1600/Akkad+empire.jpg

"پاشـای گۆتیوم پاشـای هەر چوارگۆشـەکە" مەبەسـتی چووارگۆشـەی گیتییە. لە سـەردەمی کورەشـــی هەخامەنشـــیدا یەکێ لە ســـەردارە بەناوبانگەکانی بە ناوی گۆبارۆ فەرمانداری مەڵبەنـدی گۆتیوم بووە. بەپێی بۆچوونی زانـایـانی بواری مێژوو لەوانە هەنری هۆیلە هۆوۆرتە (١٩٠١)، تئۆفیلئوس پینچەس (١٩٠٨) ، ئیگناس گەڵب (١٩٤٤) و دیرێنەناس (ئارکۆلۆگ) لئونارد وۆڵوی (١٩٢٩) ڕەنگی پێســـت و دەموچاوی گۆتییەکان ســـپی و قژیان کاڵ بووە[57]. لێکۆڵینەوەکەی "ســتروڤی" پســپۆری ڕوســـی لەســـەر گەلانی کۆن گرینگییەکی تایبەتی هەیە، چونکە توانیویەتی نێوی کەســـی ســـەدان دیلی ئوردوگاکانی ســـۆمەر و ئەکەد کۆ بکاتەوە کە لە وڵاتی کوردەواری و لە چیاکانی زاگرۆســـدا گیراون بڕوانە بۆ:

V.V. Struve. Lager Voennoplenniykh jenshchi V Shumer Konsta III Tisysyacheletiya Do n.e Vestnik Drevney Istorii, 1952,No3.

لە یەکێ لەو نووسراوانەدا سۆمەرییەکان دەڵێن نرخی دیلی گۆتی باشتر بووە لە دیلەکانی دیکە چونکە هەر وەکوو سپاێزر دەڵێ زۆربەیان پێستیان سپی و چاویان شین بووە[58].

بەپێی ئەو لێکۆڵینەوانە کە لەســـەر ناوی پادشـــاکانی گۆتی کراوە ژمارەیەکی زۆر لە مێژووناســـان و زمانەوانان وەک Howorth[59]، Jansen[60] و Honingman[61] لەو بـاوەڕەدان کە زمـانی گۆتییەکـان پەیوەنـدیی هەیە لە گەڵ زمـانە هینـدوئوروپییەکـانەوە، هەروەها گۆتییەکان وەک باب و باپیری کوردانی ئەمڕۆ دەژمێرن.

لەســـەر پەیوەندیی زمانی کوردی بە زمانی گۆتییەکانەوە، Eric Jensen[62] دەنووســـە لە پـاش ســـــاڵەکـانی ٨٠٠ پ.ز. بە هـاتنی هۆزەکـانی مـاد بەرەو چیـاکـانی زاگرۆس و تێکەڵاوبوونیان لەگەڵ گۆتییەکان، زمانەکانیشـــیان کە لەیەک نزیک بوو، تێکەڵاوبوون تا وای لێ هات کە بەتەوای لەناو یەکدا توانەوە. هەر چەندە ئەم بۆچوونە لە ڕاســـتییەوە زۆر نزیکە بەڵام بەداخەوە هەتـا ئێســـتـاش نەتوانراوە بە بەڵگەی بـاوڕپێکراو ئەم ڕاســـتییە بســـەلمێندرێت. بەڵام لە هەر بارێکدا کە بێ، هیچێک لەم ڕاســـتییە ناگۆڕێت کە گۆتییەکان یەکێ لە پێکهاتەکانی سەرەکی نەتەوەی کوردن.

---

[57] Henry Hoyle Hoolley, Theophilus Pinches, Ignace Gelb, Leonard Woolley

[58] E. Speiser, Mesopotamian Origins, Philadelphia 1930, p 104,
لیکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، ل.پ١٠٣-١٠٤، د.جەمال ڕەشید ئەحمەد

[59] Howorth 1901: The Early History of Babylonia, Henry H, Howorth.

[60] Jensen 1996: History of turkish Occupation of Northern Kurdistan.

[61] Honigman 2003: Just Imagine… By Gerald A. Hnigman, Israel Hasbara Committee leaflet, 27 April 2003

[62] http://www.swartzentrover.com/cotor/bible/timelines/Babylon/Gutium.htm

لۆلۆبی: یەکێکی تر لە هۆزە دێرینەکانی کوردســـتانن، ناوەندی ســـەرەکی لۆلۆبییەکان ناوچەی شارەزور بووە بەلام بەگەشتیی لە ناوچەکانی کەرکووکی ئێستا، سلێمانی، سنە و کرماشان و ئیلام نیشتەجێبوون. لەسەر ناوەکەیان ڕا و بۆچوونی جیاواز هەیە، ژمارەیەک لە لێکوڵەرانی مێژوو پێیان وایە کە ئەم ناوە ناوی ڕاستەقینەی خۆیان نییە بەڵکوو ناوێکە کە هاوسـێیەکان و دوژمنەکانیان واتا سـۆمەرەکان و ئەکەدەکان لە سـەریانیان داناوە. لەم بارەوە دیاکۆنۆڤ پێ وایە لۆلۆ واتای دوژمنی کێوی و یان بیانی دەدات[63]. بەپێی بۆچوونی د. فراین کە لەسەر نووسراوە دێرینەکانی ئەکەدی کە لە گاسوور دوزرانەتەوە لێکۆڵینەوەی کردوە پێی وایە کە ئەم ناوە لە ناوی یەکێک لە شـــارەکانی لۆلوبیان وەرگیراوە کە ئەویش شـارێک بووە بە ناوی" لۆلۆبان"، کە بە هەمان شـاری "حەڵەبجەی" ئێستای دەزانێ[64]. لە هەزارە یەکەمی پ.ز.وە ئیتر ئەو شـوێنەی کە لۆلۆبیان تێدا نیشـتەجێبوون بە وڵاتی زاموا ناسراوە.

- ئیمماشـــکۆ (Immashku)[65]: ناوی یەکێ لە پادشـــایانی لۆلۆبییە، کە لە نێو بەڵگەنامەکانی "بۆغازکوێ"دا هاتووە. ئەم ناوە لەیەکچوونی هەیە لەگەڵ ناوەکانی مـادیدا، پـاشـــگری "ۆ" تـایبەتە بە زمـانی مـادی و هەروەها بە زمـانی کوردی شێوەزاری کرمانجییەوە وەک مەزداکۆ، دیاکۆ، یان شاکنۆ (شای بچووک).

لە ناوچەی سـەرپێلی زەهاو کە کەوتووەتە لای کرماشـانەوە ئانوبانینی پادشـای **"لۆلۆبوم"** نووسـراوەیەکی لەسـەر کێوی پاتیر هەڵکەندوە[66]، ناوەرۆکەکەی وەهایە "ئانوبانینی وێنەی خۆی بەرانبەر خۆداوەندی عیشتار لەسەر کێوی پادیر کێشاوە"[67].

---

[63] Urartian * Lulu [ine] (Diakonoff och Kashkai, 1979, s. 52.) Betecknar "fiende av bergen, utlänning, främling"? Under tiden för kung Argishti (ca 786-764 f.Kr. se Klengel 1965, s 370).

[64] D. R. Frayne, The Early Dynastic List of Geographical Names, AOS 74, New Haven, 1992, sid 61

[65] Ran. Zadok, country of a people who probably originated in southern Kurdistan; the form of the name is identical in both Sumerian and Akkadian, namely Lulubi and Lulubum respectively. (2005-12-23)

[66] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.١٣٦

[67] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.١٣٦-١٣٧

(وێنەی ژمارە ٤)، ئانوبانینی پادشای لۆلۆبیان[68]

- **بەپێی نووسراوەکانی دیاکۆنۆڤ لە کتێبی مێژووی ماد، ل.پ. ١٣٧دا، شێوەی جلوبەرگی لۆلۆبییەکان هەمان جلوبەرگی مانناییی و مادەکان بووە. بەڵام "ئانوبانینی" خۆی جلوبەرگی ئەکەدی لەبەردایە. هەروەها لەو نۆ کەسەی کە دیلن و لە پەیکەرەکەی ئانوبانینیدا دەردەکەون هەشت کەسیان کڵاوی سۆمەری و ئەکەدییان لەسەردایە و دیلی نۆیەمیش کڵاوێکی لە سەرە کە لە شێوەی "تاج"ە کە هی مادەکان بووە و دواجار پارسەکان لەوانەوە وەریان گرتووە.[69]**

لێرەدا دەبێ باسی ئەوەش بکرێت کە هێشتا ڕوون نەبووەتەوە کە ئایا ئانوبانینی بۆ خۆی لۆلۆبی بووە یان ئەکەدی، هەر چەند ناوەکەی تێکەڵاوێکە لە "ئان" کە خۆدای ئاسمانی سۆمەرییەکانە و وشەی بانینی کە ئەکەدیە و واتای ئافرینەر (خالق) دەگەینێ. بەڵام هەبوونی ئەم ناوە بەم شێوەیە، تەنیا دەتوانێ بیروباوەڕی ئایینی ئانوبانینی پێشان بدات نەک پەیوەندیی نەژادی و ڕەچەڵەکی، بۆ نموونە گەلێک لە پاشایانی کۆنی کورد و فارس و تورک ناوەکانیان عەرەبی بوون کە چی بۆ خۆیان عەرەب نەبوون. لەسەر ئەم بابەتە د.جەمال ڕەشید، لێکۆڵەر و مێژوونووس لە کتێبەکەی خویدا بە نێو لێکۆڵینەوەیەکی

---

[68] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.١٣٧

[69] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.١٣٨

زمـانـەوانی دەربـارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری ئـاوای نووســـێووە[70]: "لەم پـارچە نووســــراوەی ســــەرپێڵی ز هاودا دیار دەکەوێت کە وا بێجگە لە بڵاوبوونەوەی ئاینزای سۆمەری و ئەکەدی لەم ناوچانەدا ناوی کەسیەتی وەکوو ئانوبانینی بەڵگەیەکە بۆ پەیوەندی ناوی خۆدای سۆمەری "ئان" کە خۆدای ئاسمانە لەگەڵ پاشگری ئەکەدی "و"، بێجگە لە وشــــەی "بانینی" ئەکەدی کە لە عەرەبی ئەمڕۆدا واتـای (الخـالق) دەگرێتەوە. بەم جۆرە نـاوەکە تیکەلاوێکی ئەکەدی و ســـۆمەرییە کە چی لە کـاتێکی درەنگتردا هەمـان واتـا بە جۆریکی تر لەم ناوچانەدا پەیدا دەبێتەوە وەکوو میترادات کە پاشــــان دەبێتە مهرداد و لە کوردی ئەمڕۆدا بووەتە میهرزاد و میرزا یـان بە جۆریکی تر وەکو خۆدادات، کە بە عەرەبی (عطاءالله) و بە تورکی (الله وێردی) و بە ســــلافی بۆگدان بەرامبەری هەن. لە پاش بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیســــلام لە ناو کوردەواریدا مرۆڤ وەکو دیلێکی (عبد)ی خۆدا دەناســـرا لەبەر ئەمە پاش ســـەدەی هەشــت و نۆ لە کوردیدا ناوی تایبەتی وا پەیدا بوو، کە پەیوەندی بەم بیروباوەرەوە هەبوو وەکو عبدالله، عبدالرحیم، عبدالرحمان و هتد".

لەســـەر شـێوازی زمانی گوتییەکان و لۆلۆبییەکان بەڵگەی ڕوون بە دەســتەوە نییە، تەنانت ئەگەریش پەیوەســتبوونی نەژادی ئەوان بە کوردانەوە بەســەلمێندرێت بەڵام هێشـتا شـێوەی زمانەکەیان نادیار و ناڕۆشـــنە. چەند ئاماژەیەک هەن کە دەتوانێ نیشــــاندەری نزیکایەتی لۆلۆبییەکان لەگەڵ مانناییەکان و مادەکان (کوردەکان) بێت، لەوانە:

- لە ســەدەی بیســت و ســییەمی پ.ز. لە نووســراوەکەی "نارام- سـوئنا"[71] کە لە نەوەکانی سارگۆن بوو، بۆ یەکەمین جار ناوی لۆلۆبییەکان هاتووە بەم جۆرە:

"سیدور [کە] کوێستانییەکانی [ئەوانەی کە لە کوێستاندا بوون] "لۆلۆ بوم"ی کۆ کردەوە". هەروەها لە نووســـراوە بەردینەکەی "ئانوبانینی" لە چیای پاتیر لە سەرپیڵی زەهاو ئاوا نووسراوە **" ئانوبانینی پادشای لۆلۆ بوم ..."**
لەم دوو نوسراوەدا وشەی "بوم" هاتووە. بوم وشەیەکی کوردییە کە واتای وڵات یان ســــەرزەوی (کێشـــوەر) دەدات. (وەک: بومەلەرزە، مەرز و بوم، بەر وبوم و...).

- یەکێ لەو وشەگەلە کە ڕوون بووتەوە سەدی سەد لۆلۆبییە بەم شێوەیە:

ki-ú-ru-um = ilu "God"[72] (Akkadian)

---

[70] لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، ل.پ .١٣٧، د- جەمال ڕەشید ئەحمەد

[71] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ. ١٣٥

[72] Frank, "Fremdsprachliche Glossen i assyrischen Lyssna und Vokabularen," 1928-1929, sid 42.

کەی- ئو- رو- ئوم" کە بەرامبەرەکەی لە ئەکەدیدا " ئیلو"ە کە واتای خۆدا دەگەینی. ئەم وشـــەیە ئەگەر بێتو بەراورد بکرێ لەگەڵ زمانی کوردی کۆندا نزیکایەتی پێ هەســت دەکرێ، چونکە ئەم وشــەیە لێکدراوە، وشــەی "کەی" لە کوردیدا واتای گەورە و مەزن وســــەرۆک دەگەینی وەک کەی کاووس، کەی قوباد، کەی خەسرەو هەروەها کەی بانو(گەورەی ماڵ)، کەیخۆدا (کە لە ڕاستیدا "کەیخۆدان"ە واتا خاوەندی گەورە)، بەشــــی دووەمی وشــــەکە" ئورو" بە واتای خۆدایە کە بەرانبەرەکەی لە کوردی کۆندا هور(خور) و دواجار "ئاهورایە"، و وشـــەی ئوم لەوانەیە یان جێناوی لکاو و یا پاشـــگرێک بێ. کە دەکرێ ئاوا لێکبدرێتەوە "کەی- ئۆرا- م / کەی- ئۆهورام" واتا خۆدای گەورە یان خۆدای گەورەم، (ئەمە تەنیا گومانیکە = نووسەر).

ناوی ژمارەیەک لە شوێنەکانی سەردمی گۆتییەکان و لۆلۆبییەکان

شاری گاسوور: یەکێ لە کۆنترین وشـەکانی کوردی کە لە نووسراوە کۆنەکاندا تۆمار کراوە **"**گاسـوور"ە. ئەم ناوە شـوێنێکە لە نزیکی کەرکووک کە ناوەکەی ئێسـتا گۆڕاوە بۆ یورغـان تەپە "YorghanTepe" کە کەوتووەتە ١٣ ک.م. بـاشـــووری رۆژاوای کەرکووکەوە[73]. پاشـــماوەکانی شـــاری نۆزی لەژێر گردێکی بە بەراورد ٢٠٠ لە ٢٠٠ مەتری چوارگۆشـــەدایە کە نزیکەی ١٥مەتر بە ســـەر دەوروبەرەکەیدا بەرزە. شـــاری گاســـوور (نۆزی) لە ســـەردەمی کۆندا گەشـــەیەکی زۆری ســـەندبوو و ببووە ناوەندێکی گرینگی هەرێمەکە و نـاوی لە دەقەکـانی ئەو ســــەردەمەدا هـاتووە و پێ دەچێت هەر لە هەزارەی سـێیەمی پ. ز.دا بە گاسـوور ناسـرا بووبێت. یەکەمین جار لە تابلۆە گڵینەکانی "ئیبلا"دا[74] ناوی گاسوور براوە کە بە شێوەی ئیبلایی "گا- سو- لو- کەی، Ga- su-lu-ki " و لە رێنووسە ئەکەدییەکەی " گا- سور- کەی" تۆمار کراوە[75]. لە دەقەکانی ئاشووری کۆندا لە ســـەدەکانی ٢٣-٢٢ پ.ز ئەم ناوە وەک " گاســـورا Ga-sura هاتووە"[76]. خۆرییەکان/ هورییەکان لە ســـەدەی ١٨ی پ.زدا ناوی گاســـوریان گۆریووە بۆ نۆزی.

---

[73] Starr, R.,: report on the Excavation at Yorghan Tepa Near Kirkuk, Iraq Conducted by Harvard University in Conjunction with the American Schools of Oriental Research and the university Museum of Philadelphia (1927-1931), Nuzi, Vol., 1 (Texts), (Chicago: 1939), P.XXIX

[74] ناوی نوێیەکەی" تل ماردیخ" ە دەکەوێتە باشووری حەلەب لە سوریا، لە ساڵی ١٩٧٨دا لە لایەن ئیتالییەکانەوە پشکنینی تیدا کراوە و نزیکەی ١٦ هەزار تابلۆی قوڕی تێدا دوزراوەتەوە بڕوانە، مێژووی کۆنی کەرکۆک لە روشنایی دەقەکانی نۆزی، ل.پ.٣٥، کامەران کوێخا جەلال ٢٠٠٧.

[75] “ Ga-sur- ki” Astour, Michael C.: Semites and Hurrians in Northern Transtigris, P.7

[76] Poebel, A., “The Assyrian King List from Khorsabad”, JNES, Vol.1, 1942, (Chicago: 1942) P.256.

زۆرترین پاشماوەی ئەکەدی لەم ناوچانەدا لە گاسووردا دۆزراونەتەوە، لەوانە نزیکەی ٢٢٢ تابلۆی قۆرینە کە بە زمانی ئەکەدین[77]. فەرمانڕەوایەکی کۆنی ئاشووری بە ناوی "ئیتیتی کوڕی ئیاکولابا " لە نەخشێکدا باس لە بردنی دەستکەوت لە گاسورەوە بۆ خواوەند" ئینینی" لە ئاشوور کردووە[78].

ئەم ناوە واتا گاسوور بێگومان پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی لەگەڵ زمانی کوردیدا هەیە، ناوی لەم چەشنە هەر ئێستاش لە کوردستاندا کەم نییە بۆ وێنە گوندەکانی " گاسوور" لە ناوچەی دالاهوو لە کرماشان[79] گاگل لە مەریوان، "گاسوار" و "گاوان" لە ئیلام، "گاوشان" لە سنە و لە کرماشان،" گاوبەندە، "گاوگل" و"گامەرە" لە کرماشان.

بەپێی بۆچوونی د.جەمال ڕەشید[80] بڕگەی یەکەم "گا" هەمان وشەی گای کوردییە و"سور"یش واتای ڕەنگی سوور دەدا کە پێکەوە واتای گای سوور دەگەینی کە ئەمەش لەگەڵ ژیانی ئەو سەردەمە و سروشتی ئاژەڵداری ناوچەکەدا دەگونجێ.

لار[81]: بە وتەی دیاکۆنۆڤ "لار" وشەیەکی لۆلۆبییە کە واتای کێو دەدات. ئەم وشەیە لە ناوی شاری **کەلار** و هەر وەها کێوی **کۆلار** (لە نزیکی قەڵاچوارلان)، بە دی دەکرێت.

"کین / گین/ کینگی"[82]: بە بڕوای دیاکۆنۆف ئەمەش هەر وشەیەکی لۆلۆبییە بە واتای دژ، قەڵا، یان شوینی نیشتەجێبوون هاتووە.

کی نیپا[83]: شێوەی لۆلۆبی ناوی کێوی پیرە مەگرونە لای سلێمانی.

هەروەها د.جەمال ڕەشید ناوی ژمارەیەک لە گۆندەکانی دەوروبەری پێنجوێن و مەریوانی هێناوە کە نێوەکانیان دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی لۆلۆبییەکان، دەقی نووسراوەکە ئاوایە:[84]

"گەر بە شوێنی ناوی ئەو گوندانەی ئەمڕۆی دەوروبەری شاری پێنجوێن وەک گوندەکانی **سەلەسی، مەسۆ، کێلو، ولەسم، نژمار** و هی دی بکەوین وا هەست دەکەین کە لە ولاتی لۆلۆبیاندا دەژین، کوتایی ناوی دێی سەلەسی وەکو کوتایی ناوی شارانی لۆلۆبی، (بوناسی،

---

[77] Jawad. The Advent of the era, p.90.

[78] 6 Poebel, The Assyrian King list from Khorsabad, P.256.

[79] بروانە فەرهەنگی باشوو، عەباسی جەلیلیان، هەولیر ٢٠٠٥، ل.پ. ٥٥٤، هەر وەها ویکیپیدیای فارسی، روستاهای شهرستان دالاهو.

[80] دراسات کوردیە فی بلاد سوبارتو، بەغداد ١٩٨٤ ل.پ ٢٨

[81] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، پەراوێزەکان ل.پ.٦١٨.
هەروەها لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد. ل.پ.١٣٨

[82] هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل.پ. ٢٨٨

[83] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، پەراوێزەکان ل.پ.٢٠٠.

[84] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد. ل.پ ١٥٣

ئاراسی، باراهسی) وایە، کە عەداد نیراری ئاشووری لە ساڵی ٨٠٢ پ.ز. باسی کردوون هەمان باس بۆ وشەی ناوی **نژمار** دەوترێت و لەسەر کێشی [لەسەر هەوای= نووسەر] ناوی شارانی لۆلۆبی (خارخار، و هاشمار) دارێژراون کە کەوتوونەتە ناوچەی دەربەندیخانی ئەمڕۆ. ناوی گوندی **"نولو"** کە کەوتووەتە نێزیک گوندی (دەرەتفێ) لە مەریوان بەری ڕۆژهەڵاتی پێنجوێن ئەوە پێشان دەدا کە وا دانیشتووانی لۆلۆبی بوون".

لێرەدا جێگای خۆیەتی کە ناوی چەند گوندێکی تریش هەر لە مەڵبەندی مەریوان کە سەر بە هەمان کۆمەڵە ناون (واتا ناوی لۆلۆبی) بخرێتە سەری وەک:

گوندەکانی بێلوو ، بەێیلە، نژمار، سەر نژمار، سەلەسی، سەلەسی خواروو، نشکاش (لەسەرهەوای ناوی شارانی توکریش، سیماش، کیماش، کە کەوتووبوونە ناوچەی ئاراپخا)[85]، نێ، نێزڵ، نەنە، نەچێ، ول، ولە ژێر، وێڵە، وەرۆ، کەڕەسی، و کۆماسی کە ناوی ناوچە و هەروەها هۆزێکە لە کەڵاتەرزان لە نێوان سنە و مەریوان.

" بەگشتیی چەند جۆرە ناوێک لەمانە بە پاشگری (- ک، - ر، - س، - ن) لە ناوچەی زاموادا بەرچاو کەوتووە وەکوو زنجیرە شاخەکانی سیمەکی کە ئەمڕۆ بە سوماقە نێودارە، هەروەها چیای ئەزیرو کە "ئەزمر"ی ئەمڕۆیە. بە هەمان جۆر چیای لەلەر و کۆلار، با- تیرو، ڕووباری ئید- یر و شارەکانی زەم- ری و با- ری، وڵاتی لارە و دەربەندی هەشمار و شاری ئوزی، بابیت، بوناسی، میسو، ئەرزیزو هەروەها هودون و چیای سوەنی و ڕووباری ڕەدانو لە وڵاتی هەلمەندا (حلوان، ئەلوەن)دا. و ئەو شارەی وڵاتی زاموا کە بە "ئەتلیلە" ناوبانگی دەرکردبوو و دژی ئاشوور ناسربال شەرێکی بەرپا کردبوو و پاشان نێویان گۆری بە "دور- ئاشوور". لە نامەیەکی پادشای میتانی (ساوششەتار)دا کە بۆ فەرمانڕەوای ئەراپخای (کەرکووکی کۆن) ناردبوو نێوی ئەم شارە بە شێوەی "ئەتلیلە" تۆمارکردبوو[86]. بەلام وا دیارە ناوی ڕووباری سیروان (دیالە) کە لەو سەردەمەدا "تورنات" بووە ئێستا گۆڕاوە بە تانجەڕوو" کە لقێکی ئەو ڕووبارەیە و ئەم جۆرە نێوە لە زمانی هوریدا دیاردەکەوێت[87]. هەروەها چیاکانی هەورامان بە شێوەی "نیش- پی" ناسراوە و ناوی هەردو زێ وا دیارە دەگەرێتەوە بۆ ئەو زمانە ناوچەییە کە بە لۆلۆبی دەنگی داوەتەوە و بە شێوەی "زە- ب" و پاشگرێکی ئەو زمانەی "ان" هاتووتە سەر و بووتە "زەبان"*. بەپێی بیرو وباوری سپایزەر نێوی پادشایانی ئاشوور لە سەدەی هەژدەهم

---

[85] E. A.Speiser. Mesopotamian. Orig. The Basic Population of the Near East P. 44

[86] Speiser E. A. Mes. Orig. P. 91, 100

[87] هەمان سەر چاوە ل.پ ٩٥

و نوزدەهمی پێش زاییندا، ئەداســـی، لوبەی، بەزەی و لولای دەبێت لە بنەڕەتدا لۆلۆبی بووبێتن"[88].

* [لێرەدا باشە کە ئاماژە بەوە بکرێت، کە "ان"ی پاش وشەکانی سیروان و زەبان، پاشگر نین وەک ئەوەی کە د.ج. ڕەشــید نووســیویەتی بەڵکوو نیشــانەی "کۆ"یە کە بە ئەگەرێکی زۆر لە ســەردەمی ئەشــکانییەکاندا ئەم گۆڕانە ڕووی داوە و ئەم نیشــانەیە کەوتووەتە پاش وشـــەکان. لەبەر ئەوەی کە دوو "زەب/ زاب" هەیە، زابی گەورە و زابی بچووک بۆیە شـــێوازی کۆکراوی ئەوانە بووەتە "زەبان/ زابان". هەروەها وشـــەی "ســـیروان"یش لە ڕاستیدا "سێ- ڕوو- ان"ە، واتا سێ ڕووبار= نووسەر].

88 لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری لە نووسینی د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد. ل.پ ٢٩٤-٢٩٥.

بەشی دووەم

پادشایەتی میتانی

لە هەزارەی ســـێیەمی پ.ز. هەتا نیوەڕاســـتی هەزارەی یەکەمی پ.ز کۆمەڵێک هۆزی جۆراوجۆر لە باکووری مێزوپۆتامیدا هەر لە کەرکووک و هەولێرەوە هەتا ســـەرەوەی گۆلی وان و ئەرمەنســـتانی ئێســـتا نیشـــتەجێبوون کە بە "هوری یان خۆری دەناســـران". ســـترابون جوغرافیناسی بەناوبانگی یونانی کۆن گۆمی ورمێی بە دریاچەی (ماتیینی) نێو دەبات، ئەویش لەبەر ئەوەی ئەو ناوچانەی کە لە ڕۆژاوایەتی وڵاتی ماتیینی بووە[89]. ئەو هۆزانە بە چەندین زمان و شێوەزاری جیا لە یەک دەدوان، کە هەتا ئێستاکە دوو زوان لەم زمانانە ناسراونەتەوە:

- **یەکێکیان زمانی هوریە کە هیچ پەیوەندییەکی نە بە زمانە هیندوئوروپییەکانەوە بووە و نە بە زوانە سامییەکانەوە، و نەش بە زمانە ناسراوەکانی سەردەمی کۆن وەک ئیلامی یان سۆمەری.**
- **ئەوی دیکەش زوانی میتانییە کە وەک کوردی سەر بە خێزانی زمانی هیندوئورووپییە و نزیکایەتییەکی زۆری هەیە لەگەڵ زمانی سانسکریتیدا.**

لێرەدا پێویستە ئەوە ڕوون بکرێتەوە کە دەستەواژەی خۆری یان هوری چەمکێکی ئایینی و نێونانێکی گشـــتییە بۆ ئەو هۆزانە کە ئایینێکی هاوبەشـــیان هەبووە. "وشـــەی هوری نیشـــانەیەکە بۆ ئەو نەتەوانەی کە لە وڵاتی زۆزان (کوێســـتان/ ســـوبارتوو)دا ژیاون و خەلکەکە باوەڕیان بە خۆداوەندێکی مەزن هەبووە و نێشـــانەکەی کەوانەی ئەو هەتاوە بووە، کە بە هەر دوو باڵە ئاوەڵەکانی لە ئاسماندایە"[90].

مۆرێکی ســـەردەمی شـــوتارنا پادشـــای میتانی دۆزراوەتەوە، خۆرێکی باڵدارە کە هێمای پادشـــایانی میتانی بووە، لە تەنیشـــت ئەم مۆرەدا بە خەتی بزماری ئاوای لێ نووســـراوە: "شوتارنای کوڕی کیرتا پادشای میتانی".[91]

---

[89] سترابون کتیبی ١١، بەشی ٨

[90] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری لە نووسینی د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد ل.پ ١٨٦-١٨٧.

[91] تاریخ اساطیری تطبیقی ایران باستان ، جلد پنجم، ل.پ ١١٠، جواد مفرد کهلان، سوئد سال ٢٠٠٨
http://www.ketabfarsi.org/ketabkhaneh/ketabkhani_4/ketab4739/ketab4739.pdf

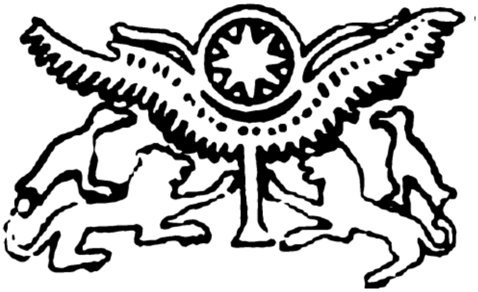

(وێنەی ژمارە ٥)، خۆرێ باڵدار هێمای پادشایانی میتانی

لە هەزارەی دووەمی پیش زایینـدا بە تـایبەتی لە نێوەی دووەمیـدا پـادشـــایەتی میتـانی ناوبانگێکی جێهانی پەیدا کردبوو، چونکە نزیکەی ســەدەیەک مەڵبەندی ســەرکردایەتی لە ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاســتدا بەدەســتەوە گرتبوو. بەپێی قســەکانی ئەبایوف مێژوونووســی ڕوســـی[92]، میتانییەکان لە نێوەی دووەمی هەزارەی ســێیەمی پ.ز. نیشــتمانی خۆیان بەجێهێشتووە، هەروا ئەبایوف وای بۆ دەچێت کە وا ئەو هۆزە ئارییانە لە دوای هاتنیان لە ڕۆژهەڵاتی ئورووپاوە[93] بە ڕێگای قەفقاسەوە بەرەو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، دوایش لێرەوە کۆچەکانیان هەر بەردەوام بووە بەرەو هیند. لە نێو تێکســتەکانی ئەکەدیان و هیتیاندا ئەو ڕووداوە لە هەزارەی دووی پێش زایین پێشان دراوە[94].

لە کۆتاییەکانی هەزارە سێیەم و ســەرەتاکانی هەزارەی دووەمی پ.ز. بەشـێک لە هۆزە ئارییەکان هاتن بۆ ســەرەوەی مێزوپۆتامیا (کوردســتانی ئێســتا) کە لە باری نەژاد، زمان، فەرهەنـگ و ئـایینەوە ســـەر بە نەژادی هینـدی- ئـاری بوون و هەمـان خۆداوەنـدانیـان دەپەرەستی کە هۆزەکانی تری هیندی- ئاری لە شوێنەکانی تر دەیانپەرەستی، لە ئەنجامدا بووە هۆی زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانی هێندو- ئێرانیی زمان لە ناوچەکەدا.

ژمـارەی خۆداوەنـدانی هۆزە ئـارییەکـان لەو ســـەردەمەدا گەلێـک بوون لەوانە ڤـارونـا (ئاهورا) کە خۆداوەندی یاسا و خوو و ڕەوشت چاکی بوو. ئیندرا کە خۆداوەندێکی زۆر بەهێز بووە، خۆداوەندی جنســـی و جەنگ بوو، هەر وەها زۆر حەزی لە خواردنەوەی مەی (سۆما) بووە. میترا خۆداوەندی خۆر و هەروەها خۆداوەندی پەیمان و ڕێککەوتن،

---

[92] ڕۆژهەڵات و جیهانی کۆن، ئەبایوف موسکۆ ١٩٧٢، ل.پ. ٢١

[93] هرتسفیلد، سەرچاوەی پێشوو ل.پ.١

[94] Phillp Vandenbeog. Nefertete. een archeologishe biografie

و نەســـەتیە/ ناســاتیا (ناهیتا یا ئاناهیتا، کە پەرەســـتگاکەی لە کوردســـتان لە شـــاری کەنگاوەردایە) خۆداوەندی پارێزەری ئاو و خۆداوەندی پیت/ فرەپیتی (بەرەکەت) بوو.

نێوی ئەم خۆدایانە لە تێکستی ئەو پەیماننامەیە کە لە نێوان شوپیلولیومای پاشـــای هیتیان و کورتی وازە/ ماتیوازە/ شـــاتیوازەی پاشـــای میتانیاندا مۆرکراوە هاتوون[95].

لە لایەکی دیکەوە لە دوای نیشتەجێبوونی ئەم هۆزانە بە چەند سەدەیەک وتێکەڵبوونیان لە گەڵ هۆزەکانی بنەجێ ئەوێ، بوو بە هۆی پێک هاتنی تێکەڵاوییەکی ئایینی و کولتوری لە نێوانیاندا وخۆداوەندانی دیکەی هوریش دواجار بوون بە خۆدایانی میتانیش، ئەم خۆدایانە بریتی بوون لە:

١- کوماربی (باوکی خۆداوەندان) ٢- تیشوپ (خۆداوەندی ئاووهەوا / باو و باران). ٣- هیبا / خیپا / خەپا (هاوســـەری تیشـــوپ) ٤- کوشـــوخ ٥- شـــاوشـــکا (خۆداوەندی خوشـەویسـتی و جەنگ) کە خۆداوەندی عشـتاری هووریيانە ٦- شـیری ٧- شـوالا ٨- کورووی ٩- تیلا ١٠- تیرووی.

سەر ئەنجام لە ناوەڕاستی هەزارەی دووەمی پ.ز. میتانییەکان توانیان فەرمانڕەوایەتی تەوای ئەو ناوچەگەلە کە ئەمڕۆ چوار پارچەی کوردســـتانی پێ دەگوترێت بخەنە ژێر دەستی خۆیان و ببن بە سەرکردەی یەکێ لە سێ ئیمپراتورییەکانی ئەو سەردەمەی گێتی کە ئەویش "هیتی، میتانی و میسری" بوون. بەم جورە خۆداوەندانی" هیندی- ئاری"ش چوونە پـاڵ خۆداوەنـدانی تری خۆرییەکـان (هورییەکـان) و وای لێ هـات کە هۆزە جۆربەجۆرەکانی نیشـــتەجێی کوردســـتان بە نەژاد و زمانی جۆراوجۆرەوە بەڵام لە بن ئایینێکی هاوبەش و خۆدایانێکی هاوبەشـــدا و لە ژێر ســـەرکردایەتی میتانیاندا وڵات و پاشایەتی "خۆری- میتانیان" پێک هێنا.

پایتەختی میتانییەکان شـــاری واشـــۆکانی بوو کە هێشـــتا نەدۆزراوەتەوە بەڵام گشـــت زانیارییەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە نزیک و یا لەسەر شوێنی ئەو شارەیە کە ئەمڕۆکە سەرێکانی پێ دەڵێن لە رۆژاوای کوردستان.

میتانییەکان بە ئەرابە جەنگییەکانیانەوە ناوبانگیان دەرکردبوو، دروســـتکردنی چەرخی ئەرابە بەم شـــێوەیە (بڕوانە بۆ وێنەکەی خوارەوە) لە داهێنانی میتانییەکان بووە، پێشـــتر سۆمەرەکان چەرخی ناوپڕیان داهێنابوو کە دیارە زۆر قورس و تەمبەڵ بوون و وەک ئەم چەرخانە سووک و گورجوگۆڵ نەبوون.

---

95 http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/ranghaya/mitanni.htm

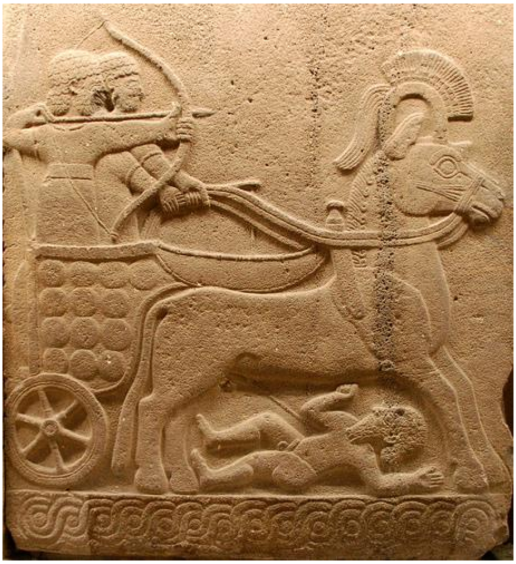

(وێنەی ژمارە ٦)، "نئو- هیتی" ئەڕابەی جەنگی- لە موزەی شارستانییەتەکانی ئەنادۆڵ- ئانکارا[96]

(وێنەی ژمارە ٧)، شوێنەواری یەکێ لە کۆشکەکانی میتانی لە تەل بەراک لە ڕۆژئاوی کوردستان

[96] http://worksofchivalry.com/tag/kikkuli/

مێژونووســــان و لێکۆڵەرانی مێژووی میتانی ناوی پادشــــایانی میتانیان بە هێندێک جیاوازییەوە بەم شێوەیەی خوارەوە دیاری کردووە:[97]

Kirta (کیرتا)	1500 BC-1490 BC
Suttarna I (سوتتارنای یەکەم)	1490 BC-1470 BC
Baratarna (باراتارنا)[98]	1470 BC-1450 BC
Parsatatar (پارساتاتار)	1450 BC-1440 BC
Saustatar (ساوستاتار)	1440 BC-1410 BC
Artatama (ئارتاتاما)	1410 BC-1400 BC
Suttarna II (سوتتارنای دووەم)	1400 BC-1385 BC
Artashumara (ئارتاسومارا)	1385 BC-1380 BC
Tushratta (توسراتتا)	1380 BC-1350 BC
Mattiwaze /Shattiwaza (ماتیوازە/ شاتیوازە)	1350 BC-1320 BC
Sattuara I (ساتتوارای یەکەم)	1320 BC-1300 BC
Vasahasatta (ڤاساساتا)	1300 BC-1280 BC
Sattuara II (ساتتوارای دووەم)	1280 BC-1270 BC

پەیوەندییەکانی پاشایانی میتانی لەگەڵ فرعەونەکانی میسر

لە ســاڵی ١٨٨٧دا، لە ئەنجامی ئەو پشــکنینەی کە لە "تل العمارنە" لە وڵاتی میســردا کرا توانرا لە شــوێنەواری ئەو شــارەی کە لە کۆندا بە "ئەخت ئاتون " دەناســرا، ژمارەیەک نزیک بە ٣٨٥ تابلۆی گلی بدۆزرێتەوە. ئەم تابلۆیانە بە خەتی میخی بابلی نووسـراون، کە

[97] http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm
[98] لە کتیب و سایتەکانی تردا ئەم نێوە وەکو پاراتارنا نووسراوەتەوە، کە لەو دەچێ ئەمە ڕاستتر بێت

باسـی پەیوەندییەکانی پادشـایانی میسـری لەوانە ئامنحوتبی سـێیەم و ئامنحوتبی چوارەم (ئاخن ئاتون) لەگەڵ پاشایانی تری ئەو سەردەمە دەکا. بەپێی لێکۆڵینەوەی زانایان ١٢ تابلۆ لەم تابلۆانە نامەکانی پاشـایانی میتانین لەوانە سـوتتارنای کوڕی ئارتاتاما و توسـراتتای کوڕی "سوتتارنا" بۆ فرعەونەکانی میسر.

پادشـایانی میتانی پەیوەندیی دیپلۆماسـی و هەروەها بە سێ پشت پەیوەندیی ژنخۆازیشیان لەگەڵ فرعەونەکانی مێسـردا هەبووە. ئەو تابلۆیانە کە لە (العمارانەدا) دۆزراونەتەوە ئەم بـابەتە بەڕوونی ئەخـاتە بەرچاو. یەکەمین جـار لە کـاتی فەرمـانڕەوایی "ئـارتـاتـامـا"دا لە سـاڵانی ١٤١٠ -١٤٠٠پ.ز.دا ئەم پەیوەندییە گەیشـتە ئاسـتێکێ هەرە بەرز، کاتێ تحۆتمسـی چوارەم خۆازمەندی کچی ئارتاتامای کرد بۆ ئەوەی ببێتە خێزانی وشـاژنی وڵاتەکەی، بەرهەمی ئەم ژنخۆاستنە ئامنحوتبی سێیەم فرعەونی میسر بوو[99]. ئامنحوتبی سێیەمیش کچی سوتتارنای خۆاست، واتا کچی خاڵی خۆی، بەپێی ناوەڕۆکی ئەم تابلۆانە سوتتارنا / شوتتارنا " گیلو خیپا / گیلو خەپا"ی کچی خۆی بۆ ئامنحوتبی سێیەمی ناردوە بۆ ئەوەی ببێتە خێزانی. لە ئەنجامدا ئـاهەنگێکی گەورەی بۆ سـازکراوە و هەواڵی ئەم ژنهێنانە لەسـەر کۆمەڵێک تابلۆدا نووسراوەتەوە، لەم هەواڵانەدا دەڵێن **"ئەم شـازادەیە لە ئاسـیاوە ٣١٧ خاتوون و کارەکەری لەگەڵ خۆی هێناوەتە میسـر"**، ئەمەش لە دەیەمین سـاڵی فەرمانڕەوایی ئامنحوتبی سـێیەمدا بووە. لە دوای مردنی سـوتتارنا پاشـای میتانی، توسراتتای کوڕی بوو بە پاشا. ئەویش " تادو خیپا / تادو خەپا"ی کچی خۆی بۆ ئامنحوتبی سێیەم ناردوە بۆ ئەوەی ببێتە هاوسەری. بەڵام پاش چەند ساڵێک ئامنحوتبی سێیەم دەمرێ و تادو خێپا شـوو دەکا بە ئامنحوتبی چوارەم (ئاخن ئاتون)ی کوڕی. فاندنبیرگ پسـپۆڕ لە بواری مێژووی کۆنی میسـردا دەڵێت: بە هوی ئاڵوگۆڕی نامەی پاشـایانەوە کە لە (تل العمارنە) دوزراونەتەوە، بەتایبەت ئەو نامەگەلە کە توسـراتتا بۆ ئامنحوتبی سـێیەم و چوارەمی ناردوە، ئەو ڕاستییە دەردەکەوێت کە وا پاشای میتانی داوای زێڕی لە فرعەونی میسـر کردوە بۆ ئەوەی کچەکەی خۆی "تادو خیپای" بۆ بنێریت. هەرکە پاشـای میتانی زێڕەکەی بە دەسـت گەیشـتووە، شـازادەی بۆ کۆشـکی فرعەونی میسـر بەڕێ کردووە، هەروەها ئەم پسـپۆڕە بە هەموو دڵنیایەکەوە دەڵێت تادۆخیپا هەر ئەو میرزادە میتانییەیە کە لە میسـردا بە نێوی **"نیفرتیتی"** نـاوبـانگی دەرکرد. ئەمەش بەپێی ئەو لێکۆڵینەوانە کە زانایانی بابەتی میسر وەکوو "سیر فلیندرس پیتری" و "ئلیونورە بیل دی موت" کردویانە[100]".

[99] http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm

[100] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری، د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد. ل.پ ٢٤٩

ئەوەی کە بۆ ئەم لێکۆڵینەوەی ئێرە گرینگە، نەک خۆدی ناوەڕۆکی نامەکان بەڵکوو ئەو بابەت و ناوانەیە کە دەتوانێ تیشک بخاتە سەر زمانی میتانییەکان، بۆیە پێویستە لێرە باسی دوو ناوی تریش بکەین کە لە نامەکەی توسراتتادا هاتووە.

گیلیا[101]: ئەمە ناوی نیرەری توسراتتایە کە لە مێسرەوە نامەکەی بۆ هێناوە، لە نامەکەی توسراتتادا ئاوا ناوی لێ براوە: برام، **گیلیا**ی نێرەرم نامەکەی تۆی بۆ هێنام ...

مانی[102]: ناوی نێرەری فرعەونی میسر بووە بۆ لای توسراتتا کە ئەرکی ئەوەی پێ سپێردراوە کە شازادەی میتانی بۆ بگوێزێتەوە بۆ مێسر، لە نامەکەدا ئاوا ناوی لێ براوە: ئەو نێرەرەی کە برام ناردویەتە لام و نێوی **"مانی"**یە... هەمیسانەوە دەڵێ: ئەوا کچەکەی خۆم لەگەڵ **"مانی"**دا نارد.

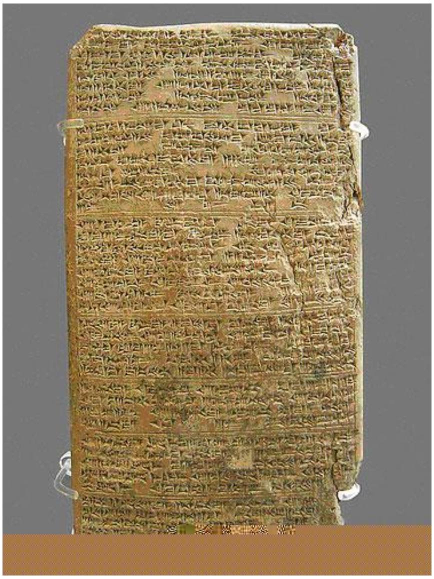

(وێنەی ژمارە ٨)، نامەکەی توسراتتا پادشای میتانی بۆ ئامنحوتبی سێەم لە تەل عمارنا، کە ئێستا لە موزەی بریتانیایە[103]

---

[101] هەمان سەرچاوەی پێشوو

[102] هەمان سەرچاوە ی پێشوو

[103] http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/ranghaya/mitanni.htm (2013-02-21)

زمانی میتانییەکان

لە ڕاســـتیدا زمانی میتانی لە ســـەدەی شـــانزدەهەمی پ.ز. ببووە زمانی فەرمی چینی دەســـتەڵاتدار و هەروەها دەولەتی میتانی، واتە زمانی فەرمی ئەو چینە دەســـتەڵاتدارە هینـدوئوروپییە کە لە بـاکووری مێزوپۆتـامیـدا فەرمـانڕەواییـان کردووە. ئەنتوان مۆرتگـات[104] دەڵێ کۆمەلانی گەلی هوری (خۆری) کەوتبوونە ژێر دەســـتەڵاتـداریەتی چینێکی باڵا... ناونانی ئەو چینە بە ماریانی [جەنگاوەران و ســـوارچاکانی میتانی لەو ســـەردەمەدا "ماریانی" یان "ماریانو"یان پێ دەگوترا] بۆ ناوێکی هیندی کۆن دەگەرێتەوە، ئەمەش پەیوەندیی زمانەوانی میتانی بە ســانســکریتی و بنەڕەتی هاوبەشــییان لە گەڵ ئەو کەسانەی کە لە باکووری هینددا ژیاون نیشان دەدات. لەگەڵ ئەوەشدا جیجەر دەڵێ:[105]

نـاوی "خۆریـان / هوریـان" پەیوەنـدی بە نـاوی خۆار (Hvar)، خوای خۆرەوە هەبووە. هەبوونی ئەم ناوە لە باکووری مێزوپۆتامیادا و بڵاوبوونەوەی وەک ناوێکی ئایینی کە لە دوایشــدا بوو بە ناوێکی نەتەوەیی بۆ هەموو ئەو دانیشــتوانەی کە باوەڕیان بە خوای خۆر هەبوو وەک گۆتی، لۆلۆیی و کاسی و هی دی.

ئەمەش گرینگی کاریگەریی ئایین نیشـاندەدا کە چوون توانیویەتی هۆزەکانی جیاجیا بە شێوەزمانی جۆربەجۆرەوە لە ژێر ناوی "خۆری/ هوری"دا کۆ بکاتەوە.

بە هۆی ئەو کۆمەڵە تـابلۆی گلین، بەردین و چەرمـانە کە لە شـــوێنە جیـاجیـاکـانـدا دۆزراونەتەوە، زانیارییەکی باش لەســەر زمانی میرنشــینی میتانی کەوتووەتە بەردەســت. لەوانە لە هاتوســـا (بوغازکۆی) کە کاتی خۆی پایتەختی هیتیان بوو نزیک بە دە هەزار تابلۆی خشتین (خشتی برژاو) دۆزراوەنەتەوە کە زانیاریی لەسەر ناوی پاشاکانی میتانی، ناوی خوداوەندەکانیان و هەروەها ناوی کەســـی و زۆر بابەتی تر دەدات بەدســـتەوە. لە نۆزی (گاســـووری کۆن و یورغان تەپەی ئێســـتا)ش لە نزیکی شـــاری کەرکووک کە ناوەندێکی کارگێری و بازرگانی میتانییەکان بووە ٢٢٢ دانە تابلۆ دۆزراونەتەوە کە ناوی هەندێک لە بازرگانەکانی دانیشتووی ئەوێ تێدا تۆمار کراوە.

---

[104] انطوان مورتگات، تاريخ الشرق القديم، دمشق ١٩٦٧ ل.پ٢٠٣

[105] Geiger W. Ostirani Sche Kultur in Altertum. Erlangen 1882 p. 29

ئەو ناوانەی کە لەم تابلۆانەدا تۆمارکراوان ناوی چەند کەسێکی دانیشتووی ئەوێن لەوانە: " ئەڵۆ نۆزی، کاکزی، تاشینیپوی، کونینادی، کوڕووخانی، زۆمرترابی، وازورانی، پیرود گالامی، و بوهیشینی"[106].

ئەگەر بەوردی چاو لەم نێوانە بکەین دەبینین کە ئەم نێوانە لانیکەم بۆ کوردانی ڕۆژهەڵات نامۆ نین، هێندێک لەم ناوانە هێشتا هەر باون، بۆ وێنە "ئەڵۆ" هەمان "هەڵۆ"یە چونکە لە کرمانجیدا هەڵۆ بە شێوەی"ئەلە و ئەڵۆ" گۆ دەکرێ، ناوی هەڵۆ پێشتریش لە کوردستاندا هەبووە بۆ نموونە هەڵۆخان یەکێ لە میرەکانی ئەردەڵان بوو کە لە سەدەی شانزدەیەمی زایینیدا لە کوردستان فەرمانڕەوایی کردووە. ناوی کاکزی، ئەمەش وەک پاشناو لە کوردیدا هەیە. ناوی پیرود، ئێستاش لە شێوەی پیروت لە زۆر ناوچەدا بە تایبەت ناوچەی مۆکریان هەر باوە. ناوەکانی تر وەکو گالامی، کوڕووخانی، کونینادی و وازورانی هەموویان بە پاشگری "ی" کوتاییان پێ هاتووە. ئەمە پاشگرێکی باوی زمانی کوردییە و هەر لە کۆنەوە کەوتووەتە پاش ناوەکان و وەک پاشناو بەکار هاتووە بۆ نموونە: زەندی، کەلهوڕی، زێباری، مەنگوڕی، زازایی، بارزانی، تاڵەبانی، هەرکی، مۆکری، کۆلیایی، سنجاوی.

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە لایەن سپایزەر، بورک و گادو لەسەر تێکستەکانی نۆزی لێکۆڵینەوە کراوە. ژمارەیەک تابلۆ لە ناوچەکانی "ئورکیش و نامار"دا دۆزرانەوە کە بە لێکۆڵینەوە لەوانە توانرا تیشک بخرێتە سەر هەندێک لایەنی زمانی میتانی، کە لە ناوچەی ئاراپخا (کەرکووک) پێ دەوان، لەو نووسراوانەدا نێوی کەسی بە زۆری تۆمار کراوە هەروەها هەمان شتیش لە ئەرشیفی هاتوسا (بوغازکوی)ی پایتەختی هیتیان/ حیتیان دەرکەوتووە کە هەمان کۆمەڵە ناوانە دەگرێتەوە[107].

نووسراوەکەی کەیکوڵی

لە سەرەتای سەدەی نوزدەیەمدا لە پاش گەڕان و هەڵکۆڵینێکی زۆر لە هاتوسا (بوغازکوی- تورکیا) پایتەختی کۆنی هیتیان ژمارەیەکی زۆر تابلۆی گڵین (نزیک بە ١٠٠٠٠) کە بە زمانی هیتی بوون دۆزرایەوە. یەکێ لەو نووسراوانە کە بە خەتی میخی و زمانی هیتی نووسراوە لە نێوان ساڵەکانی ١٩٠٦-١٩٠٧ زایینی دوزرایەوە، ئەم نووسراوەیە بە **نووسراوەکەی کەیکوڵی** ناوبانگی دەرکردووە، کە لە ڕاستیدا

---

[106] لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری لە نووسینی د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد. ل.پ ٢١٣

[107] لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری لە نووسینی د.جەمال ڕەشید١٩٨٨ بەغداد. ل.پ ٢١٤

نووسراوەیەکی ڕێنوێنییە بۆ پەروەردەکردن و ڕاهێنانی ئەسپان بۆ جەنگ و بۆ ڕاکێشانی ئەرابەی جەنگی کە لەسەر چوار تابلۆی گڵین و لە ١٠٨٠ دێردا نووسراوەتەوە. مامۆستای پەروردەکردنی ئەسپەکان کەسێکە بە ناوی کەیکولی کە خەڵکی وڵاتی میتانییە. نووسراوەکە بەم شێوەیە دەست پێ دەکا:

"ئاوا دەڵێ کەیکولی ڕاهێنەری ئەسپان لە وڵاتی میتانی"، دوایی کەیکولی زۆر بە وردی باسی چەندوچۆنی پێ دانی خۆراک بە ئەسپەکان و چۆنایەتی خاوێنکردنیان و دواجاریش بەرنامەیەکی ڕێکوپێک بۆ مەشقپێکردنی ئەسپەکان دادەڕێژێ. ماوەی ڕاهێنانەکە ٢١٤ ڕۆژە کە لە وەرزی پاییزەوە دەست پێ دەکات، کاتی ڕاهێنانەکە جیاوازە هێندێ جار بە شەو و هێندێ جاریش بە ڕۆژە، مەبەستی وایە کە ئەسپەکان وا باربێنێ کە بتوانن لە ڕۆژێکدا ١٥٠ کیلۆمەتر ڕێگا ببڕن. بەشێکی زۆر لە مۆچیارییەکانی کەیکولی لەگەڵ ئەو شێوە زانستیانە کە ئەمڕۆکە بۆ پەروەردەکردن و مەشقپێکردنی ئەسپان بەکاردێن یەک دەگرێتەوە[108].

لە سەرتابلۆکانی کەیکولی توێژینەوەی زۆر ورد و هەمە لایەنە کراوە، زانایانی زمانە کۆنەکانی مێژوپۆتامی بە بەراوردکردنی ئەم چوار تابلۆیە لەگەڵ یەکتردا لە بابەت ئەو ئەلفوبێیە کە بەکارهاتووە، شێوەی نووسینیان، و هەروەها زمانی نووسینەکان گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامە کە هێندێک لەم تابلۆانە ڕەسەن (ئورژینال) نین بەڵکوو کۆپی کراون. تابلۆ ڕەسەنەکان لە سەدەی ١٥ پ.ز. نووسراون بەڵام کۆپییەکان لە سەدەکانی ١٤ و ١٣ پ. ز نووسراونەتەوە، لە دەقە کۆپییەکاندا ئەو وشەگەلەی کە "هیتی" نین لێ سڕاونەتەوە. هەروەها بەپێی ئەم لێکۆڵینەوانە وا دەردەکەوێ کە وتەکانی کەیکولی لە لایەن کەسانی ترەوە نووسراونەتەوە کە ئاستی زانستیان لە نووسین و هەروەها لە زمانی "هیتی"دا لە یەک جیاواز بووە، بە جۆرێک کە "میرزای (نووسەری) تابلۆی یەکەم شارەزاییەکی تەواوی هەبووە لە زمانی هیتیدا، میرزای تابلۆی دووەم گۆڕان و هەڵەی زۆری کردوە هەم لە ڕێنووسەدا و هەمیش لە زماندا. تابلۆی سییەم لە لایەن کەسیکەوە نووسراوە کە شارەزاییەکی وای لە زمانی هیتیدا نەبووە. نووسەری تابلۆی چوارەمیش نە شارەزایی لە زمانی هیتیدا هەبووە و نەش ورد بووە لە نووسینەکەیدا"[109]. بۆیە هەر ئەم کەم و کوڕیانە لە لایەکەوە و نەبوونی هێندێک دەستەواژەی تایبەت بۆ مەشقپێکردنی ئەسپان لە لایەکی ترەوە وای کردوە کە نووسەرەکان لە وشە و دەستەواژەی زمانانی تر وەک سۆمەری، ئەکەدی، خۆری(هوری) و میتانی کەڵک وەربگرن. ئەو وشەگەلەی لە تێکستەکەدا کە میتانین ئەمانن[110]:

---

[108] Ola Wikander. http://www.spraktidningen.se (2012-04-25)

[109] http://www.lrgaf.org/Peter_Raulwing_The_Kikkuli_Text_MasterFile_Dec_2009.pdf

[110] Ola Wikander. http://www.spraktidningen.se (2012-04-25).

Aika- wartanna

به واتـای یەک خول/ یەک گەڕ هـاتووە، کە دەتوانرێـت بوترێـت ئەمە دەقـاودەق یەک دەگرێتەوە لەگەڵ زمانی سانسکریتیدا کە دەبێتە "Eka- vartana".

بەر لەوەی پەیوەندیی ئەم دەستەواژەیە لەگەڵ زمانی کوردیدا پیشان بدرێت، پێویستە باسی ئەمە بکرێت کە لە سـەردەمی ئەشکانییەکاندا زمانی کوردی کەوتە بەر کاریگەریی زمانی ئەشـــکانییەوە و هێندێ گۆڕان بەســـەریدا هات یەکێک لەوانە گۆڕینی دەنگی "و" بوو بۆ "گ"، وەک وشـــەکانی "وەرک / وەرگ" بوو بە (گورگ)، " وەریس/ وەریســـە" بوو بە (گۆریس)، هەر بەم شـــێوەیە "وتن" (گۆتن)، "ورز" (گورز). ئـالۆیر(ئـالوگۆڕ)، ئاور(ئاگر)، پیشـــوەر(پیشـــەگەر)، دادوەر، دادوەری (دادگەر، دادگەری)، ویشـــتاســـپ (گۆشتاسپ).

"ئەم کاریگەریی و گۆڕانە لە هەموو شێوەزارەکانی کوردیدا وەک یەک نییە، لە شێوەزاری هەوراميدا کەمترین و لە شـــێوەزاری ســـۆرانیدا زۆرترین کاریگەریی هەبووە، (خۆدی شێوەزاری سۆرانی دەرهاویشتە و ئەنجامی کاریگەریی زمانی ئەشکانییە لە سـەر زمانی کوردی یان بەجۆرێکی تر شـــێوەزارەی ســـۆرانی هەمان شـــێوەزاری کرمانجییە کە کەوتووەتە بەر کاریگەریی زمانی ئەشکانییەوە) بڕوانە بۆ کتێبی ناسنامەی زمانی کوردی بەرگی سێیەم بەشی هەفتەم تایبەتمەندیەکانی شێوەزاری سۆرانی و زمانی ئەشکانی".

دەستەواژەی "Aika- war- tanna" لە سێ برگە پێک هاتووە، بەم شێوەیە. برگەی یەکەم Aika هەمان وشـــەی "ئێک / ئێکا"یە لە کرمانجیدا کە واتای "یەک" دەدات. برگەی دووەم war (وەڕ)، واتای "خول/ دەور" دەدات. کە لە ڕاســـتیدا "وەڕ" هەمان وشـــەی "گەڕ"ی کوردییە بە واتای "خول (دەور)"[111] کە لە ژێر کاریگەریی زمانی ئەشکانیدا دەنگی "و" گۆڕدراوە بۆ "گ" کە ئێستا ئەم وشەیە لە کوردیدا وەک " گەڕ" گۆ دەکرێ بـۆ نـموونە دەڵـێن "گەڕ"ێـک هەڵپەڕین یـان لە "گەڕ"ی یەکەمـی کۆبوونەوەکەدا، یان لە گەڕی یەکەمی یارییەکاندا. برگەی ســـێیەم tanna هەمـان وشـەی "تانە/ دانە"ی کوردییە، ئەگەر بە زمانی کوردیی ئیستا بنووسرێتەوە ئاوای لێ دێت: "یەک- گەڕ-تانە (یەک- دانە- گەڕ)"، واتای یەک دانە خول (خولێک).

Tri- wartanna

---

[111] هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارسی هەژار، ساڵی ١٣٦٩ تاران، ل.پ. ٧٢٥

له سـانسـكريتيدا دەبێته "Tri- vartana". وشـەی تری/ ترا، هەمان وشـەی "سـێری" ئینگلیزییە. ئەم وشـەیە لە کوردیدا کورت کراوەتەوە، لە سۆرانی وکرمانجیدا تەنیا بەشـی یەکەمی وشەکە گۆ دەکرێ واتا "سێ" بەڵام لە شێوازی هەوراميدا بەشی دووەمی وشەکە گۆ دەکرێ کە "یرێ / یەرێ"یە. واتای ئەم وشـــەیە بە کوردی ئەمڕۆ دەبێتە " ســـێ دانه گەڕ" واتا "سێ دانه خول".

Panza- wartanna

له سانسكريتيدا دەبێته "Panca- vartana". وەرگێرانەکەی بە کوردی دەبێتە "پێج دانه گەڕ" واتا "پێنج دانه خول".

Satta- wartanna

له سانسكريتيدا دەبێته "Sapta- vartana". لە کوردیدا وشەی سەپتا گۆڕانی بە سەردا هـاتووە و بووە بە هەپتـا و دواجـار هەفت. یەکێ لەجیـاوازییە ســـەرەکیەکـانی زوانی سـانسـکریتی لەگەڵ زمانە ئێرانییەکاندا گۆڕانی دەنگی پیتی "س"یە بۆ "ه"، وەک ئاسـورا بووتە ئاهورا، سـۆر بووە بە هۆر و دواجاریش بووە بە خۆر، ناسـیتا بووە بە ناهیتا. هەر چەند لە کوردیدا هێندێک لە وشەکان بە هەردوو شێوازەکەی واتا هەم بە "ە" و هەمیش بە "س" هەر ماوەتەوە وەک " ئاهو/ ئاسک" یان "هەروەها / هەروەسا" یان "بێ سوودە / بێ هوودە". وەرگێڕانی ئەم دەستەواژەیە بە کوردی دەبێتە "هەفت دانه گەڕ".

Na- wartanna

له کرمانجيدا "نۆ" وەک "نه" گۆ دەکری. لە سـانسـكريتيدا دەبێته "Nava- vartana". وەرگێڕانەکەی بە کوردی دەبێتە "نۆ دانه گەڕ".

Assussanni

بە واتای ڕاهێنەری ئەسپان هاتووە. ئەم وشەیە لە سانسكريتيدا دەبێته "Asva- sani".

پەیوەندیی نێوان زمانی کوردی و زمانی میتانی:

"پەیوەندییەکی بەتین لە نێوان زمانی کوردی و زمانی میتانیدا هەیە، چونکە هەردووکیان ســـەر بە یەک خێزانی زمـانین و هەردووکیـان پەیوەنـدییەکی پتەویـان لەگەڵ زوانی سانسکریتیدا هەیە. لێرەدا لە ڕوی شروڤەکارییەوە پەیوەندیی هێندێک لەم وشەگەلە لەگەڵ

زمانی کوردیدا نیشـــان دەدرێت، ئەم وشــــە و ناوانە لە ســــەرچاوەگەلی باوەڕپێکراوی جۆربەجۆردا دەرهێنراوە، کە سەرچاوکانیان دیاری کراوە.

"Bi-ir-ya-ma-as-da"[112] = بیریا- مەزدە / بیریا- مەژدە

تا ئێستا شروڤەیەکی ڕاست بۆ ئەم وشـەیە نەکراوە، ئەم وشـەیە لە شێوەی " بێریا_مەزدە یان بێریا- مژدە" هاتووە، کە لە دوو بڕگە پیک دێت، بڕگەی یەکەم بیریا لەچاوگی وشـەی بردن (ســۆرانی)/ برن (کرمانجی)، و بڕگەی دووەم "مەزدە / مژدە"یە کە وشــــەیەکی کوردییە هەمان وشـەی مزدە(*مزگێنی)* / مژدەی کوردییە، کە پێکەوە واتای "مژدە بەرە" دەگەینێ.

"Bi-ir-ya-as-su-wa"[113] = بیریا- ئاسوا

ئەم وشـەیە "بێریا- ئەسـوا"یە، کە بڕگەی یەکەم بیریا لەچاوگی وشـەی بردن (سـۆرانی)/ برن (کرمانجی)یە، "ئاسوا"یش واتای ئەسپ دەدا، پێکەوە واتای ئەسپا- بریا / ئەسپا- بارا ودواتر بە شێوەی "ئەسوارا"ی لێ هاتووە کە ئەمڕۆکە وەک "سوارە" گۆ دەکرێ.

"Ar-ta-as-su-ma-ra"[114] = ئارتا- سەمارا

وشــــەکە دووبڕگەیە، ئارتا- ســــەمارا" ئارتا" وشــــەیەکی کۆنی کوردییە واتای پاک و دادپەروەر دەدات. یەکێک لە پادشـاکان یان مێرەکان ماد ناوی ئارتایس یان ئارتەکاس بوو، ئەم وشــــەیە ئێســـتا وەک "ئەردە" لە کوردیدا ماوەتەوە لە شــێوەی ناوی وەک ئەردەوان (پارێزەری ڕاستی) و ئەردەشێر کە لە "ئەرتا شـاترا و دواجار ئەرتە خشترا"وە هاتووە و واتای شای پاک و دادپەروەر دەدا. بڕگەی دووەم "سەمارا"یە کە دەتوانی دوو واتا بگەینێ:

- یەکەم، لە سانسکریتیدا کە زۆر لە زمانی کوردی و میتانییەوە نزیکە، وشەی "سەمەران" واتای بیرکردنەوە دەدات، بڕوانە بۆ:

"Online Sanskrit Dictionary, sid 213, 2003 [115]"

سەمەرا ناوی بکەرە بۆ سەمەران کە وا بوو واتای بیرکەر ئەدات. لە کوردیدا ئەم شێوازە لە ناونان نموونەی زۆرە وەک "ئازا" (بە واتای خاوەن ورە)، ئارتا (دادپەروەر)، دارا

---

[112] Michael Witzel (2001): Autochthonous Aryans ? The evidence from ancient Indian and Iranian texts. Electronic Journal of Vedic Studies 7 (3): 1-115

[113] هەمان سەرچاوە

[114] هەمان سەرچاوە

[115] Online Sanskrit Dictionary, sid 213, 2003" http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf

(ئەو کەسەی کە هەیەتی)، تاما (بە واتای پاڵەوان، خاوەن زۆر)، زانا، ئەسوارا (سوارە) و... کە وابوو " ئارتا سەمەرا" واتای بیرکەری پاک (خاوەنی بیری پاک) دەدات. وشەی سەمەران ئێستاش لە کوردیدا ماوەتەوە لە شێوەی ناوی گوندی سەمەران لە نزیکی شاری سنە.

- دووەم، سەمەرا (سەمەرە) لە کوردیدا واتای "کەم وێنە یان بی وێنە" دەدات وەک لە دەستەواژەی "سەیەروسەمەرە"، کە وابوو ئارتا سەمەرا دەتوانێ واتای ئارتای بێ وێنەش بدات. بەڵام لەو سەردەمەدا ناوەکان زۆرجاران مانایەکی ئایینیان گەیاندووە، بۆیە بە ئەگەری زۆرتر هەر واتای "خاوەنی بیری پاک" دەگەینێ.

Ar-ta-ta-a-ma[116] = ئارتا- تاما

"ئارتا- تاما" ناوی یەکێ لە پادشاکانی میتانییە لە نێوان ساڵەکانی ١٤١٠-١٤٠٠ پ.ز. ئەم ناوە لە دوو بڕگە پێک هاتووە، ئارتا کە واتای "پاک/ دادپەروەر" دەدا، لە کوردیدا ئێستا لە شێوەی ناوی ئەردەوان و ئەردەشێر بە دی دەکرێ، و "تاما"ش کە وشەیەکی کۆنی کوردییە واتای پاڵەوان دەدا، لە سەردەمە کۆنەکاندا وەکوو، تەهەم، تەهما و تەخما بەکار هاتووە. فێردەوسی لە "شاهنامە"دا ڕۆستەم وەک تەهمتەن ناو لێ دەبا کە واتای "تەن- پاڵەوان" دەگەینێ. هەروەها سەرۆکی هۆزی ئەسا گەردی مادی کە لە هەولێر لە بەرامبەر داریوشی هەخامەنشی شەڕی کرد و شکا و دواتر کوژرا ناوی چیترا- تەخما بوو. کە چیترا لە ئەوێستاییدا چەند واتایەک دەگەینێ لەوانە "ڕۆشنایی, چهرە (دەمووچاو) و ڕەچەڵەک و تیرە"[117]. چیترا بە واتای چهرە (دەمووچاو) ئێستاش لە کوردیدا هەر ماوەتەوە و وەک "چێتر (Çiter)[118] گۆ دەکرێ. تەخمایش هەمان "تەهما یان تاما"یە کە بە واتای پاڵەوانە. لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا زۆر بنەماڵە هەن کە ئیستاش پاشناویان "تاماسبی"یە (تهماسبی= فارسی)، کە لە ڕاستیدا "تەهما- ئەسپی"یە واتا ئەسپی پاڵەوان. یان ناوی روستەم پاڵەوانی ئەفسانەیی لە ڕاستیدا " ڕۆس- تەهەم"ە واتا ڕۆسی پاڵەوان هەر ئیستاێش لە نێو هێندێک لە هۆزەکانی کورد لە باکووری کوردستاندا ئەم ناوە هەر بە "ڕۆستەهەم" گۆ دەکرێ. کە وابوو ئارتا- تاما هەمان "ئارتا- تەهما"یە کە واتای ئارتای پاڵەوان دەدا.

---

[116] Michael Witzel (2001): Autochthonous Aryans ? The evidence from ancient Indian and Iranian texts. Electronic Journal of Vedic Studies 7 (3): 1-115

[117] http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/vedol-BF-X.html

[118] فەرهەنگی باشوور، عەباسی جەلیلیان، هەولێر ساڵی ٢٠٠٥ زایینی، ل.پ. ٢١١

Suttarna[119] = سوتتارنا

"سووت- تارنا" ناوی پادشایەکی میتانییە لە نێوان ساڵەکانی ١٤٠٠-١٣٨٥ پ.ز. ئەم ناوە لە دوو بڕگە پێک هاتووە، بڕگەی یەکەم "سووت/ سووتا" لە سانسکریتیدا واتای ئەو کەسە دەدات کە ئەرابەی جەنگی دەهاژوێت[120]. بڕگەی دووەم" تارنا"یە کە لە سانسکریتیدا واتای تێکشکێنەر و ڕووخێنەر دەدات، بڕوانە بۆ

"Online Sanskrit Dictionary, sid 213, 2003[121]"

پێکەوە واتای خاوەنی ئەرابەی تێکشکێنەر/ ئەو کەسەی کە ئەرابەی تێکشکێنەر دەهاژوێت دەدات. (مێتانییەکان بە ئەرابەی جەنگییەکانیانەوە بەناوبانگ بوون). وشەی "تارنا" پەیوەندی هەیە لەگەڵ وشەی کوردی "تارومار"وە، تار لە چاوگی تاراندن و مار لە چاوگی مراندن (سۆرانی) یان مرن (کرمانجی)وە هاتووە. تار ومار واتای تێکشکاندن، دوورخستنەوە و مراندن دەدات.

Shativaza[122] = شاتی- ڤازه / شاتی- وازە

"شاتی- وازە" ناوی یەکێکی ترە لە پادشاکانی میتانی لە نێوان ساڵەکانی ١٣٥٠-١٣٢٠ پ.ز. ئەم ناوە دەستەواژەیەکی پەتی کوردییە، لە دووبڕگە پێک دێت. بڕگەی یەکەمی ئەم ناوە "شاتی"یە کە ئێستا لە کوردیدا بووە بە "شادی"، ئەم ناوە هەر ئێستاش لە کوردیدا باوە. لە تێکستەکانی کۆنیشدا ناوی شادی لە شێوەی" پیر- شاتی"دا هاتووە، یەکێ لە سەرۆک هۆزەکانی ماد ناوی "پیرشاتی" بووە کە سەرۆکی هۆزی گیزلبوندا بوو (مێژووی ماد دیاکۆنۆڤ ل.پ.٢١١). هەروەها گومان لەوەدا نییە کە نێوی وەزیری فەرەیدون پادشای مادیش "پیرشاد" بووە[123].

بڕگەی دووەمی ئەم ناوە "وازە" وشەیەکی ئاسائێ کوردیی و هەروەها ئەوێستاییشە، کە هەم وەک کار لە شێوەی "واس/ واز"[124] هاتووە و هەم وەک پاشگر لە کوردیدا بەکار

[119] http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm
[120] http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf, sid 209
[121] http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf
[122] Michael Witzel (2001) : Autochthonous Aryans ? The evidence from ancient Indian and Iranian texts. Electronic Journal of Vedic Studies 7 (3): 1-115
[123] لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد ل.پ. ٣١٥.
[124] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, (k 462) http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

دێت. وشـەی "واز" هەم لە ئەوێستاییدا و هەمیش لە کوردیدا ڕێک وەک یەکن و دوو واتا دەگەیینێ.

یەکەم: بە واتای واز/ واس، لە چاوگی "وازسـتن/ وازتن" لە شـێوەزارەکانی ئەوێسـتایی کوردیدا (هەورامی، زازاکی، لەکی) کە بەرانبەرە لەگەڵ وشەی "خۆاز" لە شێوەزارەکانی گشـتیی کوردیدا (کرمانجی، سـۆرانی، باشـووری). کە وابوو "شـاتی- وازە" لە شێوەزارەکانی ئەوێستاییی کوردیدا بە واتای شادی- خۆازە" دێت لە شێوەزارەکانی تری کوردیدا. وشـەی **"وازە، واز/ خوازە، خواز"** وەکوو پاشـگر لە زمانی کوردیدا دەکەوێتە پاش ناوەکان و واتای جوربەجوریان پێ دەبەخشـێ بۆ نموونە: "دۆسـت- واز/ دۆسـت- خواز"، "ئاشتی- واز/ ئاشتی- خواز"، "شەڕ- واز/ شەڕ- خواز"، "دڵ- واز/ دڵ- خواز"، "ژن- واز/ ژن- خواز"، "پەنا- واز/ پەنا- خواز"، ئاوات- واز/ ئاوات- خواز"، "شـادی- واز/ شادی- خواز. لە ئەوێستاییشدا هەر وایە بۆ نموونە یەکێ لە پیرەکانی زەڕدەشتی لە سـەردەمی کۆندا ناوی "دینا- وازە" Daênâvazah [Daeno-vazah] [125] بووە کە بە واتای "دین- وازە/ دین- خوازە" دێت.

دووەم: وشەی "واز / وازە" هەم لە کوردیدا و هەمیش لە ئەوێستاییدا بە واتای "فڕین"[126] دێت، بۆ نموونە لە وشـەکانی "پەرواز و پەڕەوازە"دا کە واتای فڕین دەدات. لە ڕاسـتیدا پەڕە- وازە واتا بە هۆێ پەڕەوە فڕین دەدات. یان لە وشـەی "باڵا- وازە"دا کە وەک دەڵێن ئەو پەلەوەرە هێشتا باڵەوازە نەبووە، مەبەست ئەویە ناتوانێت بە باڵ بفریت. بەڵام ئەوەی کە لێرە زۆرتر بەڕاستییەوە نزیکە دەبێ هەمان مانای یەکەمەکەی بێت، واتا **شـاتی- وازە بە مانای شادی- خوازە هاتووە.**

Tushratta[127] = توس/ (توش) - ڕاتتا

"توس- ڕاتتا" ناوی یەکی لە پادشـا گەورەکانی میتانییە کە لە نێوان سـاڵەکانی ١٣٨٠- ١٣٥٠ پ.ز. فەرمانڕەوایی کردوە. ئەم ناوە لە دوو برگە پێک هاتووە، برگەی یەکەمی "توس" کە نـاوێکی کۆنی ئێرانییە (کوردی، فـارسـی،...). بەپێی مێژووی کورد و کوردسـتانی ئایەتۆڵای مەردۆخی کوردستانی[128]، یەکێ لە پادشـاکانی زنجیرە پاشـایانی

---

[125] Avestan Personal and Family names
(Based on C. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, pg. 1983-88)
http://www.avesta.org/znames.htm
[126] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, (k 462)
http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm
[127] http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm
[128] مێژووی مەردوخ ل.پ ١٧١ چاپی سنە ساڵی ١٣٥١ هەتاوی / ١٩٧١زاایینی

پێشـــدادی "توس نەوزەر" بووە واتا توســـی کوڕی نەوزەر. هەروەها لە نێو پاشـــایانی "ماد"یشـــدا کە ئەو بە زنجیرە پادشـــایانی کەیانی ناویان لێ دەبات، باوەڕی وایە کە ناوی ڕاســـتەقینەی دیاکۆ "توس" بووە واتا توســـی کوڕی فەریبەرز(فەریبورز). هەروەها ئەم زانیارییەش نابێ لە بیر بچێ کە پێشـتر بەر لە سـاڵەکانی١٩٦٠ لە نزیکی شـاری سـنەدا تەپەیەک هەبوو کە ناوی تەپەی "توس- نەوزەر" بوو، کە لەم ســـاڵانەی دواییدا بە هۆی پەرەسەندنی شارەکەوە ئەم تەپەیە کەوتووەتە نێو شارەوە، گۆایی "توس نەوزەر کاتی خۆی بۆ ماوەیەک ئەو شوێنەی کردبووە خێمەگای خۆی"[129].

بڕگەی دوەمی وشـــەکە "ڕاتتا" بە واتای ئەرابەی جەنگییە[130]، کە وابوو پێکەوە واتای توسـی ئەڕابەدار یان توسـی خاوەن ئەڕابە دەگەینێ. لەوانەیە وشـەی" ڕەتان"[131] کە واتای ڕەتاندن و غاردانی ئەســـپان دەدا لە کوردیدا پەیوەندییەکی لەگەڵ" ڕاتتا"دا هەبیت. دەبێ ئەوش لە بیر نەکرێت کە زۆربەی ئەم نـاوانە نەک نێوی ڕاســـتەقینەی خۆیـان بەڵکوو نازناون کە پێیان بخشـراوە (بۆ نموونە ئاخرین شـای ئێران نێوی موحەمەد ڕەزا پەهلەوی بوو کە چی نازناوی "ئاریا مێهر"ی بۆ خۆی هەلبژاردە بوو). ئەم نازناوانش یان پەیوەستن بە ئایینەوە و یان پەیوەستن بە هێز و پاڵەوانەتییەوە.

Wassukanni / Washukanni[132] = واشۆکانی/ واسوکانی

واسوکانی یان واشۆکانی نێوی پایتەختی میتانییەکان بوو، ناوێکی دوو بڕگەییە لە شێوەی "واسـو- کانی"، بڕگەی یەکەم واسـو لە سـانسـکریتیدا بە دوو واتا هاتووە هەم بە واتای "باش/ چاک" و هەم بە واتای "چاکردنەوە (چاک کردنەوە)"[133]. بڕگەی دووەم وشـــەی "کانی"یە کە پێکەوە واتای کانی باش و یان کانی چاکەرەوە (کانی شـەفا) دەدات. زۆربەی لێکۆڵینەوەکـان ئـامـاژە بۆ ئەوە دەکەن کە بە ئەگەری زۆر واســـوکـانی هەر شـــاری "سـەرێکانی"یە لە کوردستاندا کە ئێستاکە بووتە دوو بەش، بەشێکی سـەرێکانی بن خەتی پێ دەڵێن کە کەوتووەتە ڕۆژاوای کوردسـتان ئەو بەشـەکەشـی سـەرێکانی سـەرخەتی پێ دەبێژن کە کەوتووەتە باکووری کوردستانەوە.

---

[129] هەمان سەرچاوە سەرەوە.

[130] The Kikkuli Text. Peter RAULWING, sid 10

[131] بروانە هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٨، ل.پ ٣٥٦

[132] http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm

[133] Ancient Sanskrit Online, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/vedol-BF.html (2012-04-06)

Hipa/ Khipa / Hepa = هیپا/خیپا/ خەپا /هەپا

هەر وەکوو لەمەوبەر باس کرا "هیپا/ خیپا/ خەپا" ناوی یەکێ لە خۆدایانی هوری- میتانی بوو، خەپا هاوسەری تیشوب خۆداوەندی با و بۆران بووە، هەروەها وەکوو شاژنی ئاسمانەکانیش دەناسرا[134]، بەلام هێز و توانای ئەم خواژنە (الهە) لە چیدا بووە باسی لێ نەکراوە. ناوی ئەم خواژنە کەوتووەتە پاش ناوی شازادەکانی میتانی وەک تادو- خەپا و هەروەها گیلو- خەپا ". ئەگەر لە نێو زمانی کوردیدا بە دوای ئەم وشەیەدا بگەڕین لەوانەیە هێندێک زانیاریمان دەست بکەوێت. ناوی خەپا ئێستاش لە زمانی کوردیدا هەر ماوەتەوە و بۆ ستایشکردنی کچی جوان بەکار دێت، لە زمانی کوردیدا کچێکی جوانی سپیکەڵانەی، دەموچاو خڕی، کۆڵمەدار بە خەپێ یان خەپان پێناسە دەکرێ، ئەمە هەمان وشەی خیپا یان خەپا خواژنی هوری- میتانییە. لە ڕاستیدا شێوازی بەکارهێنانی ئەم وشەیە لە کوردیدا ئیتر هیچ گومانێک لەم بارەیەوە ناهێڵێتەوە. بۆ نموونە دەڵێن ئەو کچە خەپەیەکە بۆ خۆی واتا خواژنێکی جوانییە بۆ خۆی، یان دەڵێن فلانی کچێکی هەیە خەپەیەکە بۆ خۆی واتا کچەکەی "خەپا (الهە)" نییە بەڵام ئەویش خواژنێکی جوانییە بۆ خۆی (ئەوێش جوانە وەک خەپا). لێرەدا دەکرێت ئاوا بوترێت کە ئەگەر خیپا / خەپا هێمای شۆخی و جوانی و یان بە جۆرێکی دیکە ئەگەر هێمای خواژنی جوانی نەبوو بێت، بەڵام ئێستا ناوی "خەپا/ خیپا" لە زمان و فەرهەنگی کوردیدا واتایەکی وای بەخۆیەوە گرتووە.

"Mitra, Varuna, Indra, Nasatya[135]" = میترا، ڤارونا، ئیندرا، ناساتیا

لە پەیماننامەیەکدا کە لە نێوان شوپیلولیوما **"Suppiluliuma"** پادشای هیتی و "شاتی- وازە" (شادی- خۆازە) پادشای میتانی لە دەوروبەری ساڵی ١٣٨٠ پ.ز. مۆرکرا، ناوی ئەم چوار خۆداوەندە کە لە خۆدایانی کۆنی هیندوئێرانین هاتووە، وا دیارە کە بە ناوی ئەم خۆدایانەوە سوێندیان خواردووە و پەیمانیان بەستووە. ئەم خوداوەندانەش بریتین لە میترا، ئیندرا، ناساتیا و ڤارونا [ڤارونا لە فەرهەنگی کۆنی ئێرانیدا (کوردی، فارسی،...)دا نەناسراوەتەوە، ژمارەیەک لە زانایان پێیان وایە کە دەبێ هەر ئاهورا بێت]. "ناسیتا"ش هەمان ئاناهیتایە چونکە دەنگی "س" لە سانسکریتیدا لە زمانە ئێرانییەکاندا زۆر جاران دەگۆردرێت بۆ "ە" چەشنی "سۆما" کە لە سانسکریتیدا بە جۆرە خۆشاوێک دەڵێن، ئەم وشەیە لە ئەوێستاییدا وەک هۆما هاتووە، ئاسورا کە بووەتە ئاهورا و ناسیتا کە بووە بە ناهیتا. وەک ڕوونە پەرستشگەی ناهیتا/ ئاناهیتا لە شارستانی "کەنگاوەر" لە مەڵبەندی کرماشاندایە.

---

[134] http://i-cias.com/e.o/hebat.htm (2012-09-10)

[135] http://www.translationdirectory.com/articles/article2490.php

Mitra = میترا

هەر وەکوو پێشتریش باسی لێ کرا، میترا یەکێ لەو خۆدایانە بوو کە لە لایەن دانیشتووانی کۆنی کوردستان و بەتایبەتی میتانیان پەرەستراوە، میترا خۆداوەندی خۆر و هەروەها خۆداوەندی پەیمان و رێککەوتن بوو. نێوی ئەم خۆدایە لە تێکستی ئەو پەیماننامەیە کە لە نێوان شوپیلولیومای "Suppiluliuma" پاشای هیتیان و کورتی وازە/ شاتیوازەی پاشای میتانیاندا مۆرکراوە هاتووە. ئایینی میترایی دواجار زۆر پەرەی ستاند و توانی شارستانیەتی کۆنی گیتی هەر لە چینەوە هەتا ئوروپا بتەنێتەوە. بە تیپەڕبوونی دەم (کات) ناوی میترا گۆڕان بە سەریدا هات وەک "میهرا، مهر و میر"ی لێ هات، کە لە دواییدا زۆر وشەی جۆراوجۆری لێ دارژا وەک مێهربان، مێهرگان، مێهرداد، مێهرزاد، میر، میرمیران. (وشەکانی "میر" و "مهرگان" کەوتوونەتە نێو زمانی عەرەبییەوە و وەک میهرەجان و ئەمیر گۆ دەکرێن).

هەر وەک باس کرا میترا هەم خۆدای خۆر بوو و هەمیش خۆدای پەیمان و رێککەوتن. لێرەدا با بە هێنانەوەی دوو نموونە هەبوونی ئەم خۆدایە لە ژیانی ڕۆژانەی ئێستای خەڵکی کوردستاندا بخرێتە بەر چاو. هەتا سالەکانی پێش ١٩٧٠ لە گوندەکانی نێوان سنە و کرماشان سوێند خواردن بە خۆر زۆر کارێکی ئاسایی بوو، ئەو کەسەی کە سوێندی دەخوارد ڕووی لە خۆر دەکرد دەستێکی بە ئاراستەی خۆردا بەرز دەکردەوە و ئەمجا بە ناوی هەتاو سوێندی دەخوارد. نموونەی دووەم، لەوانەیە درۆ نەبی ئەگەر بگۆترێت کە هەر تاکێکی کورد لانیکەم یەک جار لە ژیانیدا لەگەڵ میترادا پەیمانی بەستووە یان پەیمانی بە میترا داوە، ئەویش دەستەواژەی مارەبڕین یان مارەکردنە (زواج)، کە لە کرمانجیدا هەر وەک "مێهرکرن" گۆ دەکرێ. خودی ئەم وشەیە لە"مێهرا/ مێهر"وە کە خۆدای پەیمان بوو هاتووە. لە سەردەمەکانی برەوی ئایینی میترایی و زەڕدەشتیدا بووک و زاوایان دەبردن بۆ هورمزگە (مزگت) و یان دیواخانێک، لەوێ ڕوویان لە پەنجەرەیەک دەکرد کە تیشکی خۆری لێ دهاتە ژوور، ئەمجا لە بەرامبەر میترا / مێهر (کە خۆدای پەیمان بوو) پەیمانی ژن و مێردیان دەبەست، بەم پێواژۆێ هاوسەرگیرییە مێهربڕان یان مێهربەستنیان پێ گۆتووە. ئەم نەرێتە ئێستا نەماوە بەڵام دەستەواژەی مارەکردن یان مارە بڕین کە لە شێوازی کرمانجیدا "مێهرکرن"ی پێ دەبێژن هێشتا هەر ماوەتەوە و یادگارێکی کۆنی ئەو سەردەمەیە.

هەر چەند ئایینی ئێزدی لە کوردستاندا زۆر کەوتووەتە بەر کاریگەریی ئاینەکانی تر بە تایبەتی ئایینی زەڕدەشتی و ئیسلام، بەڵام لە ڕاستیدا لە بنەڕەتدا هەمان ئایینی میتراییە، (ئەم بابەتە بۆ باسکردن لێرە نابی چونکە باسێکی بەربڵاو و سەربەخۆیە و جێگای لێکۆڵینەوەی زیاترە).

Mani = مانی

مانی ناوی نێرەرەکەی فرعەونی میسر بوو کە ناردبووی بۆ لای توسراتتا بۆ خوازمەندی تادو- خیپای کچی. ئەم ناوەش هەر ناوێکی ئێرانییە (کوردی، فارســـی ...)، بۆ نموونە "مانی" نێوی پەیامبەرێکی ئێرانییە کە لە نێوان ســـالەکانی ٢١٦ – ٢٧٦ زاییندا ژیاوە. وا دیارە کە نێرەرەکەی فرعەون خەڵکی وڵاتی میتانی (کوردستان) بووبێت.

Mitan = میتان

وشـــەی میتان لە کوردیدا بە واتای بچووک دێت. بۆ نموونە لە ســـنە و ناوچەکانی تری نزیک بە ســـنە بە منداڵی ورد یان ئاژەڵێکی چکولە دەڵێن میتانە، یان وەکو دەســـتەواژەی "خلە میتان" کە واتای زۆر چکولە و بەژن کورت دەدا. لە ســـانســـکریتیشـــدا "میتا" هەر واتای بچووک دەدا، بروانە بۆ:

"Online Sanskrit Dictionary 2003, sid 145"[136]

چیای ماتینا / مەتینا:

لە هەندێک لە نووسراوە کۆنەکاندا ناوی میتانییەکان وەکوو "مایتینی"ش تۆمار کراوە.[137] "ســـترابون جوغرافیناســـی بەناوبانگی یونانی گۆلی ورمێی بە گۆلی ماتینیی ناو بردووە، چونکە کەوتبووە ســـنووری رۆژهەلاتی وڵاتی مێتانییەوە"[138]. ئەم ناوە ئێســـتاش لەســـەر یەکێ لە چیاکانی کوردستان هەر ماوەتەوە. ئەویش چیای"مەتینا / مەتینی"یە کە کەوتووەتە نزیک شاروچکەی ئامیدییەوە.

گوندی مەتینا:

هەروەها ناوی مەتینا لەسەر یەکێ لە گوندەکانی کوردستان هەر ماوەتەوە، گوندی "مەتینا" کەوتووەتە رۆژاوای کوردســـتان لە نێوان شـــارەکانی ســـەرێکانی و توربە ســـپی (تل ابیض)وە[139].

---

[136] http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf
Mita = a few, a little

[137] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد ل.پ. ١٩٩.

[138] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد ل.پ. ١٤٦.

[139] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد ل.پ. ١٥١.

لاوكێ مەتینی:

لاوكێ مەتینی (لاوی میتانی)، ئەمە ناوی گۆرانییەكی زۆر كۆنی كوردییە، یادگارێكی زێندوی هۆزی میتانییە كە وەكوو میراتێكی هونەری بەنرخ تا ئەمڕۆكەش هەرلە نێو كورداندا ماوەتەوە. ئەم گۆرانییە بە شـــێوازی لاوك لەلایەن هۆنەرمەندی مەزنی كورد كاراپێتی خاچۆ (كاراپێت خاچاتووریان كە بە ڕەچەڵەك ئەرمەنییە) تۆماركراوە[140].

لێرەدا دیار دەكەوێ كە پەیوندییەكی ڕۆشـــن و بەرچاو هەیە لە نێوان زوانی كوردی و زمانی میتانیدا ئەو نێوە كەســی و تۆپۆنۆمی وئتنۆنۆمییە و هەروەها نزیكایەتی وشــەكانی كوردی و میتانی لەگەڵ یەكتردا ئەوە دەردەخات كە ئەمڕۆ لەو هەرێمەدا بێجگە لە كوردی هیچ زمـانێكی دی نییە كە خـاوەنی ئەو كەلەپووره دوڵەمەنـدەی زمـانەوانیی و مێژووییە هیندی- ئێرانییە بێت. "ئەو نازناوەی میتانییەكان وەك (پارســــاتاتەر/ پارســــاتاتار ، ساوشتاتەر) كە بە ساتاتەر و شتاتەر كوتایی هاتووە لە زمانی مادی و هەخامەنشیدا بووە بە خشاترا و خشترا و دواتر بە شترا و سەرئەنجام وشەی "شا"ی لی دروست بووە"[141] كە ئێســـتا نە تەنیا هەر لە زمانی كوردیدا بەڵكوو كەوتووەتە نێو زمانی هەموو نەتەوە هیندووئێرانییەكانەوە هەر لە كوردستانەوە هەتا هیندوستان.

"بە واتایەكی دیكە یەكێ لە پایە و بناغەكانی ئەو زمانەی كە ئێســـتاكە بە كوردی دەناســرێت دەگەڕێتەوە بۆ ســەردەمی میتانییەكان و زمانی میتانی. بەڵام لە ڕاســـتیدا نابێ ئەوەمان لە بیر بچیت كە هەر چەند بێگومان بێجگە لە هۆزی میتـانی، گەلێـك هۆزی تری هینـدوئێرانیی زمـان لە وڵاتی كۆنی كوردەواریدا ژیاون وەلێ هێشـــتا ناتوانین بێژین كە زمانی میتانی و ئەو زمانەی كە ئەو هۆزانە لەو ســەردەمەدا پێ ئاخاوتوون ڕێك زمانی كوردی بووە، بەڵكوو ئەو زمانانە ئەو زەمینە و ژێرخانەیان داڕشت كە دواجار بوو بە بناغە و پایەیەك بۆ ســەرهەڵدان و گەشــەكردنی زمانێك كە ئێســتا بە كوردی دەناسرێت".

---

[140] https://www.youtube.com/watch?v=mqHCEAKCnYE

[141] لێكۆلینەوەیەكی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی كوردەواری د.جەمال ڕەشید ١٩٨٨ بەغداد ل.پ. ٣٠١.

ئایا پاشایانی میتانی هەمان پادشایانی پێشدادی نێو "شاهنامە" نین؟

فێردەوسی لە شاهنامەدا مێژووی ئێرانی کۆنی بە شێوەی داستانی (حماسی) هۆنیوەتەوە، بەشێ هەرە زۆری شاهنامە مێژووی کۆنی کوردەواری دەگرێتە خۆی. گرینگی شاهنامە بۆ فارسەکان لەبەر زێندوکردنەوە و پاراستنی زمانی فارسییە، بەڵام بۆ کوردان خۆدی ناوەرۆکی شاهنامە گرینگی هەبووە و ئێستاش هەر گرینگە، چونکە بەشێکی زۆری شاهنامە باسی ئەفسانەکانی کوردی و مێژووی کۆنی کوردان دەکا.

- ئەوەی کە فارس بە ناوی "زنجیرە پادشایانی ئەفسانەیی پێشدادی" ناوی لێ دەبن، چەمکێکی هەڵەیە. کە یان لەبەر نەزانی و تێگەیشتنێکی هەڵەیە و یان بە ئەنقەست برەویان پێ داوە و وەک ڕاستییەک جێیان خستەوە. چونکە هیچ زنجیرە پادشاییەک بە ناوی پێشدادی هەبوونی نییە.

بۆچی ئەم چەمکە هەڵەیە؟ هۆکارەکەی لێرە ڕوون دەکرێتەوە:

ئایینی زەردەشتی بەر لە بەدەستەڵات گەیشتنی بنەماڵەی دیاکۆ لە کوردستاندا بە هۆی زەردەشت و مۆغەکانەوە برەوی ستاندبوو. لە ئەوێستادا زۆر بەڕوونی باس لە دەستەڵاتداری وێشتاسپ دەکات، هەر لەو کاتەدا وێشتاسپیش دەچێتە سەر ئایینی زەردەشتی. زەردەشت زۆر بە ئەرێنی لە ئەوێستادا باسی دەستەڵاتداری وێشتاسپ دەکات. بە وتەی دیاکۆنۆڤ لە ئەوێستادا هاتووە کە زەردەشت بۆ خۆێشی میر و فەرمانڕەوای ناوچەی ڕاغە (ماد- ڕاغە/ مەراغە) بووە. ئەمڕۆ زانستی مێژوویی ئەمەی ڕوون کردوتەوە کە لە سەردەمی پێش لە دەستەڵاتداری مادەکان و ئایینی زەردەشتی، خەڵکی ناوچەکانی کوردستانی ئێستا و ئاترپاتەکانی ئەو سەردەمە لە بارێکی زۆر سەخت و دژواردا دەژیان.

بۆیە بە سەرهەڵدانی مادەکان و برەوسەندنی ئایینی زەردەشتی، جۆرێك لە"داد و دادپەروەری" لە هەموو ئێرانی کۆندا بڵاوبووەوە و پەرەی ستاند. ئەم سەردەمە لە لایەن خەڵک و هەروەها لە لایەن مۆغانی زەردەشتییەوە بە سەردەمی "داد و دادپەروەری" ناوبانگی دەرکردبوو و سەردەمی بەر لە مادەکان و بەر لە برەوی ئایین و یاساکانی زەردەشتی واتا لە سەردەمی ئاشوورییەکان، ئورارتوو و مانناییەکان کە ستەمکاری و بێدادی لە ناوچەکەدا زاڵ بوو بە سەردەمی "ئەپەر- داتا" واتا سەردەمی " بەر لە داد/ پێش داد"ی ناویان لێ بردووە.

واتا موغەکان لە باری مێژووییەوە سەردەمەکەیان دابەش کردوە ،بە دوو بەشەوە سەردەمی "داد" (سەردەمی برەوی ئایینی زەردەشتی) و سەردەمێ "پێش داد"ی (سەردەمی پێش ئایینی زەردەشتی). لێرەدا مەبەست ئەوەیە کە هیچ زنجیرە پادشاییەک

به ناوی پێشـــدادی هەبوونی نییە، هەموو ئەو پادشـــا و دەســـتەڵاتدارانە چ ئێرانی و چ نائێرانی کە پێش لە ســـــەردەمی "داد / دادپەروەری" واتا پێش لە ئایینی زەردەشـــــتی هاتوون و فەرمانڕەواییان کردووە بە پادشـــــایانی "ئەپەر- داتا / پێش دادی(پێش لە داد)" دەژمێردرێن". بە واتایەکی تر هەموو پادشـــایانی ماد بەر لە جێگیر بوونی ئایینی زەردەشـتی و هەموو پادشـایانی ماننایی، میتانی و تەنانەت ئاشـووریش بە "ئەپر داتا / پێش داد"ی دەژمێردرێن.

ئەوەی کە لە شاهنامەدا بە ناوی زنجیرەپادشایانی "پێشدادی" و "کەیانی" ناوی هێنراوە بێ هیچ گومانێک پادشـــــایانی کورد بوون، چونکە مێژووی فەرمانڕەوایی فارس ڕوون و ئاشـکرایە و لە سـەردەمی هەخامەنشـییەکانەوە دەسـت پێ دەکا، لە کاتێکدا مێژووی کورد دەگەڕێتەوە بۆ ســـــەردەمی گۆتییەکان و لۆلۆبییەکان، واتا زیاتر لە ٢٠٠٠ ســـــاڵ بەر لە هەخامەنشییەکان.

هەر بۆیەش لە سـەدەکانی ڕابووردودا لە هەموو بەشـەکانی کوردسـتاندا، لە باکوور هەتا باشـــوور و لە ڕۆژ هەلات هەتـا ڕۆژاوا، لە مزگەوتەکـان و لە دیواخـانـان شـــــاهنـامە دەخوێندرایەوە، هەروەها هەتا ئێستا چەندین شانامەی کوردیش نووسراونەتەوە.

لە لێکۆڵینەوەیەکدا کە د. بێهرووزی چەمەن ئارا[142] لە یەکێ لە زانکۆەکانی ئاڵماندا لەسـەر چیرۆک و داسـتانی پاڵەوانیەتی کوردی بە پشـتبەسـتن بە شـانامەی کوردی نووسـیوویەتی دەڵێ کە ٣٠ دەقی شانامەی کوردی کە بەگشتی نزیک بە شست هەزار بەند (بیت)ە لەبەر دەستیدایە کە هێشتا هەر دەستنووسن و لە چاپ نەدراون.

ئەوەی کە زۆر ســـەیر و ســـەرنجڕاکێشـــە لە چەند بەندێکی یەکێ لەم شـــانامانەدا بە ناوی"هەفت لەشـکەر" ئەو پێناسـەیە کە بۆ یەزدان کراوە کە وەک **"شـەمسـی زەڕین باڵ"** ناوی لێ براوە، ڕێک هەمان پێناســـەیە کە فەرمانڕەوایانی میتانی بە هێماکانی خۆیان پێشـانیان داوە، واتا **"خۆری باڵدار"**، ئەم هەڵبەسـتە کە بە شـێوازی گۆرانییە (هەورامی) بەم شێوەیەی خوارەوەیە[143]:

ئەر هەی بڵەند ماڵ ...

ئەر هەی یانە بەرز بەنای بڵەند ماڵ

---

[142] An introduction to Kurdish epic and heroic literature on Kurdish shahname mainly, Behrooz Chammanara. http://ilamasu.blogfa.com/post-125.aspx (2013 -08-09)
[143] هەمان سەر چاوە

ئەر هەی مایەی نوور **شەمس زەڕین باڵ**

ئەر هەی ئاگادار هەم حاڵ زان حاڵ

کە ئەگەر وەربگێڕدرێتەوە سەر سۆرانی ئاوای لی دێت:

ئەرێ هەی بڵێند ماڵ

ئەرێ هەی خانو بەرز بینای بڵێند ماڵ

ئەرێ هەی مایەی نوور **"شەمسی زەڕین باڵ"**

ئەرێ هەی ئاگادار هەم حاڵ زانی حاڵ

پەیوەندیی نێوان زمانەکانی سانسکریتی، میتانی و کوردی

پەیوەندیی نێوان زوانی میتانی و سانسکریتی لە ڕوانگەی توژێنەران و زانایانی بواری زمانە دێرینەکان بابەتێکی سەلمێندراوە، کە وابوو ئەگەر زمانی کوردیش دەرکەوتەی زمانی میتانی بێت و لەسەر بنەمای زمانی میتانی سەری هەڵدابێ، دەبێ پەیوەندییەکی نزیکی زمانەوانییشی لەگەڵ سانسکریتیدا هەبیت. زمانی سانسکریتی کە یەکێ لە زمانە هەرە کۆنەکانی هیندی و هەروەها جیهانییە، ئەمڕۆ وەکوو پێوەرێک بەکار دێت بۆ نیشاندانی پەیوەندیی و خزمایەتی گشت زمانە هێندی و ئێرانی و ئورووپییەکان. خۆدی وشەی سانسکریت لە "سامس- کرتە "وە دێت، وشەی "سامس" دوو واتا دەگەیینی یەکەم بە واتای" هەم/ هەو" و دووهەم بە واتای "خۆ/ خۆد"، وشەی کرتە کە هەر "کردە" ی کوردییە، کە پێکەوە واتای خۆکردە/ خۆچێکەر/ خۆدروستکەر دەگەیینێ. ئەم زمانە دواجار وەکوو زمانێکی فەرهەنگی و ئایینی لێ هات و بە "سانسکریت واک / سانسکریت واچ" ناسرا، کە لە کوتاییدا بوو بە زمانی ئایینی چینەکانی سەرەوەی کۆمەڵگا و بە **"دوا- باگا"** واتا زمانی خۆدایان یان گەورەکان ناوبانگی دەرکرد، کە لەپاشان ئەم چینانەی سەرەوی کۆمەڵگا کە دەستەڵاتیان زیاتر بوو خۆیان بوون بە بەگ و ئەم زمانە بوو بە زمانی بەگان و میران. ئەگەر هەر لێرەوە لێ ورد ببینەوە دەبینین کە "دوا- بەگا " وشەیەکی پەتی کوردییە چونکە "دوا"[144] لە کوردیدا واتای قسەکردن دەدا و "باگا"ش

---

[144] بروانە هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٨، ل.پ ٢٩٨

هەمان وشـــەی بەگی کوردییە. بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتر بە بەراوردکردنی هێندێک لە وشـەکانی کوردی و سـانسـکریتی لەگەڵ یەکتردا ڕادەی نزیکایەتی ئەم دوو زمانە دەخرێتە بەرچاو. بەڵام پێشـەکی پێویسـتە چەند خاڵێک لە بەرچاو بگیردرێت. زمانی سـانسـکریتی ئێسـتا بە دەیان و بگرە سـەدان دیالکتیی جۆربەجۆری لێ پەیدا بووە سـانسـکریتیش وەکوو کوردی دوو شـــێوەزاری ســـەرەکی هەیە، یەکەم "ریگ ودا"یە کە کۆنترین شـــێوەزاری سانسکریتییە، زمانیکی دینی بووە کە پیاوەکانی ئایینی لەبەریان کردووە و بە ئاوای (هەوا، ئاواز، ئاهەنگ)ی تایبەت چریویانە. لە نزیکەی ١٥٠٠ ســـاڵ پیش زاییندا ئەم ســرودە ئایینیانە نووسـراونەتەوە و ئێسـتاش ئەم سرودانە هەر دەخوێندرێتەوە. شێوەزاری دووەمی سـانسـکریتی کلاسـیکی پێ دەبێژن و لە نزیکەی سـالەکانی ٤٠٠ پ.ز نووسـراونەتەوە. زمانی سـانسـکریتی بە تایبەت "ریگ ودا " پەیوەندییەکی زور نزیکی لەگەڵ زمانی ئایینی مادیدا واتا "ئەوێستایی / هەورامی"دا هەیە. زوانی کوردیش هەر چەند وا هەست دەکرێ کە چەندین دیالکت و زاراوەی جۆربەجۆری هەیە بەڵام لە ڕاســـتیدا دوو شـــێوەزاری ســـەرەکی هەیە. یەکەم "شـــێوەزاری گشـــتیی کوردی" و دووهەم "شـــێوەزاری ئایینی/ ئەوێســـتـایی"، کە دواجـار ئەم بـابەتە زیـاتر ڕوون دەکرێتەوە.[ســـەیر لەوەدایە کە شـــێوەزارەکانی "ریگ ودا" و "ئەوێســتایی (هەورامی)" هەر دووکیان هەر شـــێوەزاری ئایینین]. لەســـەر زمانی ســـانســـکریتی بە پێچەوانەی زمانی کوردی لێکوڵینەوەی ئێجگار زۆری لێ کراوە، ئەمەش بووتە هۆی هێندێک کێشە کە بە کورتی دەخریتە پیش چاو:

- لە نووسینەوەی وشـەکاندا بە پیتی لاتینی، هەر توێژینەرێک بە کەیفی خۆی پیتی تایبەتی بۆ داناوە، ئەمەش وایکردووە کە لە فەرهەنگە جۆربەجۆرەکاندا هەردەنگێک بە چەندین شێوە و چەندین پیتی جۆراوجۆر نووسراوەتەوە.

- هەندێک لە توێژینەرەکان تێ کۆشـاون کە ڕێزمان و گرامری زوانی سـانسـکریتی وا بە سـەر زمانەکەدا زاڵ بکەن کە هەموو زمانەکە و هەموو وشـەکان بگرێتەوە و دۆخەکانی هەر وشەیەک سەر لە نۆێ بەپێی ئەو گرامرە دابڕیژینێنەوە، ئەمەش وای کردوە کە هێندی جار مرۆڤ دەکەوێتە گومانەوە کە ئایا وشـەی وا هەر لە زمانەکەدا هەبووە یان نا، چونکە هیچ زوانێک سەدی سەد پەیڕەوی لە ڕێزمانەکەی خۆی ناکا.

- گرفتیکی تر لە بەراوردکردنی زمانی کوردی لەگەڵ ســـانســـکریتیدا بەربڵاوی زمانی ســـانســـکریتیە، چونکە وا دیارە نە تەنیا وشـــەی هیچکام لە شـــێوەزارەکانی تری لە خۆی نەتاراندوتەوە بەڵکوو هەمووی لە خۆیدا جێگیر کردوە، بۆ نموونە زیاتر لە سـەد وشـەی تەنیا بۆ "ئاو" هەیە.

بۆ بەراوردکردنی وشـەکانی کوردی لەگەڵ سـانسـکریتیدا لە دوو فەرهەنگی سـانسـکریتی-ئینگلیزی کەڵک وەرگیراوە کە هەردووکیان هەم جێگای باوەڕن و هەمیش لەسەر ئینترنت

لەبەردەســـتدا هەن و هەر کەســـێک دەتوانێ بەئاســـانی چاوی لێ بکا، لە بەرامبەر هەر وشەیەکدا واتاکەی بە ئینگلیزی نووسراوەتەوە. ئەم دوو سەرچاوە بریتین لە:

سەرچاوەی یەکەم (١) ئۆنلاین سانسکریت دیکشنێری **(OSD)**

Online Sanskrit Dictionary, February 12, 2003

http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf

سەرچاوەی دووهەم (٢) بریتیە لە بەیس فۆرم دیکشنێری **(BFD)**

Ancient Sanskrit Online, Base Form Dictionary,

Jonathan Slocum and Karen Thomson

The University of Texas at Austin

http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/vedol-BF-X.html

بۆ ئاسانکاری لە نیشاندانی سەرچاوەکان لە پاڵ هەر وشەیەکدا بە نووسینی (OSD sid) واتا ســـەرچاوەی"١" لاپەڕەی ... و یا (BFD) واتا ســـەرچاوەی "٢". لە ســـەرچاوەی دووەمدا لاپەڕەکان دیاری نەکراوە.

تێبینییەکی گرینگ:

کاتێ کە چاو بە وشەکانی سانسکریتیدا دەخشینین گەلێ جاران پاشگری "اتی" یان ئاتی لە پاش وشەکان بەرچاو دەکەوێ، ئەم پاشگرە وشەکە دەباتە دۆخی کار (فعل). لە ئەوێستاییدا زۆر جاران و لە ســانســکریتیدا بڕێ جاران بە لکاندنی ئەم پاشــگرە بە چاوگی وشــەکەوە دۆخی وشەکە دەگۆڕدرێت بۆ کار. لە ئەوێستادا ئەم پاشگرە بە شێوازەکانی تر وەکوو" اتی " یەتی"، "ئەیەتی"، "ایەتی" و"ئایەتی" دەبیندرێت. لە کوردیدا ئەم پاشـــگرە هەر وەک ئەوێســـتایی ماوەتەوە بەڵام هەر تەنیا وەک ناوی چاوگ بەکار دێت، وەک پیاو (پیاوەتی)، برسـی (برسـییەتی)، کورد (کوردایەتی)، ئاشـتی (ئاشـتییەتی)، ڕەکەبەر(ڕەکەبەرایەتی)، ڕەش (ڕەشـایەتی)، سپی (سپییەتی)، دۆست (دۆستایەتی)، ئاوەدان (ئاوەدانیەتی)، هەژار (هەژاریەتی)، دەوڵەمەند (دەوڵەمەندایەتی)، خۆشـــی (خۆشـــییەتی)، درێژیێ(درێژایەتی)، کورت (کورتایەتی)،بەرز(بەرزایەتی)، نزم(نزمایەتی)، ماندو(ماندویەتی).

ئەمە یەکێ لەو بەڵگانەیە کە نزیکایەتی زمانی کوردی لەگەڵ سانسکریتی و ئەوێستاییدا نیشان دەدا چونکە ئەم پاشگرە بێجگە لە سانسکریتی، ئەوێستایی و کوردیدا نەبێ لە هیچکام لە زمانەکانی تری ئێرانی و یان ئوروپیدا نابیندرێت.

بەراوردکاری وشەکانی سانسکریتی لەگەڵ کوردیدا

ā = intensifies or reverses meaning

ā = from, in (BFD)

ئەم پیتە یان ئەم دەنگە "ئا" وەک نیشانەی جەختکردنەوە (تاکید) وایە، بۆ بەرجستەکردنی واتایەک لەسەر وشە یان ڕستە بەکار دێت، وەک ئا- وەرە، ئا- بچو، ئا- دانیشە، ئا- ڕوونە (کرمانجی) ئا- نهە (کرمانجی)، ئا- ئێستا، ئا- لێرە، ئا- لەوی، ئا- ئەمە، ئا- ئەوە، ئا- چاوەکەم، ئا- ماڵەکەم، ئا- لێ دە، ئا- تو خۆدا، ئا- برسیمانە، ئا- ئەو کاتە، ئا- ئەو ماڵە، ئا- کچم، ئا- دایکم. ئەم شێوازە لە دەنگی ئا بێجگە لە کوردیدا نەبێ لە زمانەکانی تردا بە دی ناکرێت.

áva = down (BFD)

"ئاوا": "ئاوا / ئاوا بوون" لە کوردیدا واتای دابەزین و "بەرەوخوارەوە بوون/ بەرەوخوارەوە چوون" دەدا وەک دەڵێن: خۆر ئاوا بوو واتا خۆر بەرەوخوارەوە بوو، کوڕەکان بەو شاخەدا ئاوا بوون، یان کەس نەیزانی بە کوێدا ئاوا بوون واتا کەس نەیزانی بە کوێدا چوونە خوارەوە.

arc, árcati = praise (BFD)

ئەرچ، ئەرچاتی: ئەمە هەمان وشەی "ئەرج"ە کە هەم لە کوردی و هەم لە فارسیشدا واتای نرخ، ئەرزش، قەدر و ڕێز دەدا، ئەم وشەیە لە کوردیدا لە شێوازی زازاکێدا هەر بەم شێوەیە بەکار دێت، (بڕوانە فەرهەنگی زازاکی- کورمانجی، لە نووسینی چەکۆ کۆچداغ ساڵی ٢٠١٠، ل.پ.١٢٥-١٢٦). وشەی "ئەرچاتی"ش لە ڕاستی هەمان وشەی "ئەرج"ە لەگەڵ پاشگری "اتی" کە واتای "ئەرجایەتی (بەئەرج بوون/ بەئەرژبوون/ بە ئەژبوون)" دەدات. ئەم وشەگەلە لە فەرهەنگی زازاکیدا ئاوا مانا کراوەتەوە:

erj= qedir, qimet, nirx[145]

ercîyaye= heja[146]

erjaye = heja, nerxdar[147]

وشـــەی "ئەرچ/ ئەرج" بە شـــیوازی تر هەم لە کوردی و هەم لە فارســـیدا گۆ دەکری، لە فارســـیدا دەنگی "چ" گۆراوە بۆ " ز" وشـــەکە بووە بە ئەرز، لە کوردیدا "چ" گۆراوە بۆ "ژ" وشـــەکە بووە بە ئەرژ، بەڵام وشـــەی ئەرژ گۆکردنی هێندێک گرانە بۆیە لە کاتی گۆ کردنیدا پیتی "ر" دەکەوێ و ئێستاکە ئەم وشەیە بە شێوەی "ئەژ" لە ناوچەکانی شارەزور، هەورامان، ســـنە هەتا کرماشـــان بەکار دێت، بۆ نموونە دەڵێن: ئەو ماڵە چەندێک ئەژی، فڵانی کچێکی هەس چوار کوڕ ئەژی، ئەو ئەســـپە باش نییە هێچ ناێژێ. ئەم وشـــەیە لە کرمانجیشدا وەک "هێژا" گۆ دەکرێ. کە وابوو وشەکانی "ئەرچ و ئەرج و ئەرز و ئەژ و هێژا" هەر یەک شتن و یەک سەرچاوەیان هەیە.

وشـەی **"árcati (ئەرچاتی)"**، هەر هەمان وشـەی "ئەرچ"ە لەگەڵ پاشـگری "اتی" کە پێشتر باسی ئەم پاشگرە کرا.

arcivánt = possessing rays, flaming (BFD)

ئەرچیونت: ئەم وشەیە لە ڕاستیدا "ئەرچ- وند"ە، کە ئەمڕۆ لە کوردیدا بە شێوەی"ئەرج- وەند" یان "ئەرج- مەند" بەکار دێت، کە واتای رێزدار، رێزمەند، و هێژامەند دەدا.

agni = fire (OSD, sid 4)

ئاگنی: ئەمە واتای ئاگر دەدا، لە ئەوێستادا چەندین وشەی تر بۆ ئاگر هەیە کە لە کوردی نزیکترە.

atra = here (OSD, sid 6)

ئێترا: واتای " ئێرە" دەدا، لە شێوەی زازاکیدا "ئێتیا" دەڵێن. لە هێندێک ناوچەی هەورامان و سنە و کرماشاندا وەکوو " ئەگرا" گۆ دەکرێ.

ayasa = iron (OSD, sid 17)

---

[145] Farheng zazaki- kurmanci, çeko Kocadag 2010, sid 126

[146] Farheng zazaki- kurmanci, çeko Kocadag 2010, sid 125

[147] Farheng zazaki- kurmanci, çeko Kocadag 2010, sid 126

ئیاسا: ئەم وشەیە هێندیک گۆڕان بە سەریدا هاتووە، ئێستا لە کوردیدا "ئاسن"ی پێ دەڵێن.

ashta = eight (OSD, sid 23)

ئەشتا: هەمان وشەی "هەشت"ی کوردییە.

ime = these (OSD, sid 34)

ئایمە: لە کوردیدا دەوترێت "ئەمە".

imaanh= these (OSD, sid 34)

ئایمانە: لە کوردیدا "ئەمانە".

u = and, now (BFD)

و: ئەم دەنگە ئێستا لە کوردیدا تەنیا بۆ ئامرازی پەیوەندی " و" بەکار دێت.

urú = broad (BFD)

وەرو: ئەم وشەیەی لە ناوچەکانی شارەزور، هەورامان، ئیلام، کرماشان، و لەکستان و هەروەها لە شێوازی زازاکیدا وەک "وەر" گۆ دەکرێ، لە ناوچەکانی تری کوردستاندا وەک "بەر" گۆ دەکرێ. "بەر" لێرەدا بە واتای پانایەتی هاتووە، بەڵام لە ڕاستیدا بەر واتای (ضلع) و هەروەها (وجە)ش دەدا.

uta = it is said (OSD, sid 36)

وتا: ئەم وشە لە کوردیدا وەک خۆی ماوەتەوە و ئەمڕۆ وەک **"وتە"** گۆ دەکرێ. لە کرمانجیدا لە ژێر کاریگەریی زمانی ئەشکانیدا دەنگی "و" گۆڕاوە بۆ "گ" و وەکوو "گۆتە" بەکار دێت.

uvaacha = said (OSD, sid 41)

وڤاچا: ئەمە وشەی ڕێک هەمان وشەی "واچە/ واچا"ی هەورامییە.

ushhtra = camel (OSD, sid 41)

ئوشترا: وشتر، لە شێوەی کرمانجیدا حوشتری پی دەڵێن.

rta = truth, holy (BFD)

ڕتا: ئەم وشەیە واتای ڕاستی و پاکی دەدا لەگەڵ وشەی "ئارتا"دا لە یەک ڕیشەن و یەک مانایان هەیە. لە کوردیدا ئێستا دەنگی "ت" گۆڕاوە بۆ "د" و وەک "ڕەدا / ئەردە" بەکار دێت. بو نموونە لەم هەڵبەستەی "پیرنازداری شیرازی"دا.[148]

یاران یاوەران رای هەق راسیەن

پاکی و دورستی و **ڕەدا** و خاسیەن

هەرکەس وێش ناسا محەممد ئاسا

بێ شک ئەو کەسە مەوایچ شناسا

rtavan = possessed of truth, holy (BFD)

ڕتاوان / ڕتاڤان: ئەم وشەیە لە دوو بڕگە پێک هاتووە بەم شێوەیە **"ڕتا- وان"** کە بە واتای پارێزەری ڕاستییە. ئێستا لە کوردیدا بە دوو شێوە بەدی دەکرێت، یەکەم هەمان وشەی "ڕەدا"یە کە پێشتر باسی لێ کرا لەگەڵ پاشگری "وان"، کە لە کوردیدا ئەم پاشگرە واتای پاریزگاری دەدات وەک شوان، گاوان، پاسەوان. دووەم وەک " ئەردە- وان" کە واتای پاریزەری ڕاستی / پارێزەری دادپەروەری ئەدات و وەک ناو لە کوردیدا ماوەتەوە.

rocaná = sphere of light (BFD)

ڕۆچانا: بە واتای گۆی خۆر مانا کراوەتەوە،ئەم وشە لە ئەوێستاشدا هاتووە. ڕۆچنگە (ڕۆچنە) وشەیەکی ئاسایی هەورامییە و واتای کونی ماڵ بۆ ڕۆشنایی دەدا (بڕوانە ل.پ. ٣٥٠ هەنبانە بۆرینە، فەرهەنگی کوردی- فارسی، هەژار ١٩٨٩). وشەی "ڕۆچ"یش لە هەورامیدا واتای ڕۆژ دەدا، هەروەها وشەی "ڕۆچیار"یش لە هەورامیدا کە واتای خۆر و ڕۆژگار دەدا هاوڕیشەی لەگەڵ وشەی "ڕۆچ".

ruh, róhati = rise up (BFD)

ڕۆ، ڕۆهاتی: ڕۆ لە کوردیدا بە واتای خۆر و ڕۆژ دێت، وەک ئەمڕۆ، نێوەڕۆ (نێوەڕۆژ). ڕۆهەڵات و ڕۆژهەڵاتیش کە هەر دووکیان یەک واتایان هەیە لەگەڵ ئەم وشەیە هاوڕیشەن. لە گەلێک لە ناوچەکان کە بە شێوەزاری کرمانجی قسە دەکەن، لەباتی ڕۆژ و ڕۆژهەڵات، وشەکان بەشێوەی ڕۆ و ڕۆهەڵات گۆ دەکرێ. کە وابوو وشەی ڕۆهات و ڕۆهەڵات هەر یەک وشەن بە واتای ڕۆژهەڵات.

---

[148] یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕوستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی ل.پ ١٣٧

nimrúc = setting, sunset (BFD)

نیمرۆچ: ئەمە وشەیەکی کوردییە، لە ناوچەکانی هەورامان و کرماشان و ئیلام بە شێوەی نیمروچ و نیمروج گۆ دەکرێ، لە ناوچەکانی تری کوردستـــاندا وەک نیمەڕۆ و نێوەڕۆ بەکار دێت. لەوانەیە وەرگێڕانی ئەم وشـــەیە ڕاســـت نەبێ، چونکە بە واتای رۆژاوابوون لێکدراوەتەوە، بەڵام ئەمە وشەیەکی ئاسایی کوردییە کە لە شوێنە جیا جیاکانی کوردستاندا هێشتا هەر بەکار دێت.

eka= one (OSD, sid 42)

ئەکا: لە کوردیدا بەگشتی وەک "یەک" گۆ دەکرێ بەڵام لە کرمانجیدا "ئێک" دەڵێن.

ekaika = one by one (OSD, sid 42)

ئـکایەکا: لە کوردیدا بەگشتی وەک "یەکایەک" گۆ دەکری، لە کرمانجیدا "ئێکایەک/ ئێکائێکا" دەبێژن.

kaama = lust (OSD, sid 49)

کاما: ئەمە هەمان وشەی "کام"ی کوردییە کە واتای ئارەزو، تاسە، و هەوەس دەدا.

kama = longing (BFD)

کاما: ئەمەش هەمان وشەی پێشووە بەڵام لەم فەرهەنگەدا بە شێوەیەکی تر نووسراوەتەوە.

kshiira = milk (BFD)

کشـیرا: لە زمانە ئێرانییەکاندا وەکوو کوردی و فارسـی ئەم وشـەیە کورتکراوەتەوە، "ک" و"ا"ی لی دابڕاوە و بووە بە" شیر".

kimuu = how come? (OSD, sid 51)

کێ- میوو: ئەم وشـــەیە بە واتای چۆن دێت مانا کراوەتەوە، هەروەها نیشـــانەی (؟) لەسـەری دانراوە، کە لەوە دەچێ لە وەرگێڕانیدا تووشـی هەڵە بووبێتن. ئەمە یان "کێ- مەیۆ"یە کە وشـەیەکی کوردیی هەورامییە بە واتای "کێ دێت"، و یان "کەی- مەیۆ"یە کە دیسان وشەیەکی هەورامییە کە واتای "کەی دێت" دەدا.

ke = who (OSD, sid 55)

کێ: بە واتای کێ / چ کەسێک. لە کوردیشدا هەر "کێ"یە

kesha = Hair (OSD, sid 56)

کەشـآ: بە واتای قژ هاتووە. ئەم وشــەیە ئێســتا بە کەمێک گۆڕانەوە لە کوردیدا ماوەتەوە، دەنگی "ک" گۆڕاوە بۆ "ق" لە شێوەی وشەی "قژ"دا، کە لە کرمانجیدا "کەزی" پێ دەڵێن.

kr, kr̥ṇóti = do, make (BFD)

کر، کرەنوتی: ئەم وشــەیە هەمان وشــەی "کر" و "کرنایەتی"یە لە شـێوەزاری کرمانجیدا لە چاوگی "کرن". کە لە شــێوەزاری ســۆرانیدا وەک "کرد" لە چاوگی "کردن"، و "کردنەتی" گۆ دەکرێ. بەڵام کرەنو- تی لەگەڵ شێوەزاری هەورامیدا نزیک ترە . چونکە ئەم وشــەیە لە دوخەکانی تری کاردا لە شــێوازی هەورامیدا بەکار دێت. بۆ نموونە دەڵێن چێش **کرەنۆ**، واتا چی دەکا...

kúha = where? (BFD)

کوها: ئەم وشــەیە لە کوردیدا بە شـێوەی جۆراوجۆر گۆ دەکرێ وەک "کۆ" (هەورامی)، "کوێ/ کوێندەرێ" (سـۆرانی)، " کوورە" (کەلهوڕی)، " کیدەرە" (کرمانجی). وشــەکانی کوێندەرێ، کیدەرە و کوورە هەر یەک وشــەن چونکە کوورە لە بنەڕەتدا "کو- دەرە"یە. وشـەی "دەر" لە کوردیدا واتای جێگا و شوێن دەدا، بۆ نموونە "دەربەدەر" واتای بێ جێگا وشـوێن دەدا، یان لە کرمانجیدا دەڵێن وان "دەر"ە واتا ئەو شـوێنانە. کە وابوو ئەم وشـانە هەموویان هەر واتای "کوێ" یان کام شوێن دەدات.

krand, krándati = cry out (BFD)

کراند، کرانداتی: لە کوردیدا پیتی "ک" گۆڕاوە بۆ "ق" کە بە داخەوە فرە جاران ئەمە لە زمانی کوردیدا ڕوو دەدات بێ ئەوەی هیچ پێویسـتییەکی بەم گۆڕانە هەبێت. بەرامبەر ئەم وشەیە لە کوردیدا " قیڕاند و قیڕاندنەتی"ە.

kriya = action (OSD, sid 57)

کرییا: ئەمە وشـەیەکی ئاسایی کوردییە. هەمان وشـەی "کریا"یە لە شێوەزارەکانی دیکەی کوردیدا، کە لە سۆرانیدا وەک "کرا" گۆ دەکرێ.

kriyate = is done (OSD, sid 57)

کریاتە: ئەمەش هەر وشــــەکەی پێشــــووە، لە کوردیدا لە ناوچەکانی جۆربەجۆردا وەک کریاتە، کریاســە و کراوەتە بەکاردێت. بۆ نموونە دەڵێن کراوەتە چی، یان کریاتە چی، یان کریاسە چی.

kriinaati = to buy (OSD, sid 57)

کڕینائیتی/ کڕینا- ئاتی: هەمان وشـــەی "کڕینایەتی" کوردییە، لە چاوگی وشـــەی کڕین هاتووە لەگەڵ پاشـگری ئاتی کە وشـەکە دەباتە دۆخی کارەوە (فعل) لە سـانسـکریتیدا. لە کوردیشدا هەر هەمان واتای کڕین دەدات.

gachchhanti = they reach (OSD, sid 59)

گاچهچهانتی: وشـەی بەرامبەری بەم وشـەیە لە کوردیدا دبیتە " گەهێشـتنێ"، واتا (ئەوان گەیشتن).

gír = song (BFD)

گێر: بە واتای گۆرانی دێت. لە کوردیدا "گڕە لاوژە"یش دەڵێن.

gr̥, gr̥ṇāti = sing (BFD)

گر، گرناتی: واتای گۆرانی چڕین دەدا.

giri = mountain (OSD, sid 61)

گێرێ: ئەمە وشـەیەکی کوردییە، لە کرمانجیدا وەک " گرێ / گر"[149] و لە سۆرانیدا وەک "گرد" گۆ دەکرێ کە بە واتای کێو و شاخ دێت.

go = cow / bull (OSD, sid 62)

گەو: بە واتای "گا" هاتووە، لە شێوەزاری هەورامیدا وەک "گاو" گۆ دەکرێ.

car, cárati = move (BFD)

چەر، چەراتی: ئەم وشـــەیە لە کوردیدا وەک " کۆچەر، کۆچەرایەتی" بەکـار دێت. لە ڕاستیدا وادیارە کە لە بنەڕەتدا "چەر" واتای سـەفەر بووە و کۆچەر بە واتای سـەفەری بە کۆ، سەفەری بە کۆمەل دەدات.

chhtra = umbrella (OSD, sid 68)

چهترا: ئەمە هەمان وشەی "چەتر"ە لە کوردیدا.

catúr = four (BFD)

---

[149] فەرهەنگا، کانی کرمانجییا ژووری- کرمانجییا ژێری، لە نووسینی جگەر سۆز،هەولێر ٢٠٠٩، ل.پ. ٤٢١

چاتور: له کوردیدا وەک "چوار" یان "چار" گۆ دەکرێت.

citrá = bright, radiant (BFD)

چیترا: له کوردیدا "چرا"ی پێ دەبێژن.

jaraṇā́ = old age (BFD)

جارانا: ئەمه هەمان وشـــەی "جاران"ی کوردییه، تەنیا پیتی "ا" له پاش وشـــەکه کەوتووه. واتای پێشـــووتر دەدا، بۆ نموونه دەڵێن جاران زوانی کوردی وا نەبوو، یان جلوبەرگی جاران ئاوا نەبوو.

jii = to live (OSD, sid 72)

جیی: ئەم وشەیه له کوردیدا له شێوەزاری زازاکیدا وەک "جیی" که ڕەگی چاوگه بۆ جیویا و جـیـیـویـیـەنە "ciuya ,ciwiyene"[150] (بە واتــای ژیـن وژیــان). ئەم وشـــەیه له شێوەزارەکانی تری کوردیدا وەک " ژی" گۆ دەکرێ که ڕەگی چاوگی "ژین و ژیان"ە.

jiivana = life (OSD, sid 72)

جیڤانا: بەرانبەرەکەی له کوردیدا وشەی "ژیان"ە.

juṣ, juṣáte = enjoy (BFD)

جۆش، جۆشـــاته: ئەمه وشـــەیەکی کوردییه، که ئێســـتا له کوردیدا به شـــێوەی "جۆش، جۆشـــایەتی" که واتای خۆشـــی و"هیجان" دەدا به کار دێت. لەوە دەچێ واتا کوردییەکەی ڕاستتر بێت.

tana = body (OSD, sid 74)

تەنا: هەمان وشەی "تەن"ە له کوردیدا، وەک تەندروست، تەن پاڵەوان. پیتی "a" یان " ا" له پاش وشـــەکان له زمانی کوردیدا له ســـەردەمی مادەکاندا هەبووە بەڵام له ســـەردەمی ئەشکانییەکاندا ئیتر ئەم دەنگه له پاش وشەکان کەوت.

tanu = body (OSD, sid 74)

تەنو: ئەمەش هەر هەمان وشەی "تەن"ە وەک تەنومەند، واتا تەن پاڵەوان و بەهێز.

---

[150] Farheng zazaki- kurmanci, çeko Kocadag 2010, sid 763

tamah = darkness (OSD, sid 75)

تاما، تامە: بە واتای تاریکی و تاری هاتووە. ئەم وشەیە لە کوردیدا ماوەتەوە بە تایبەتی لە کرمانجیدا کە بە "تەم" گۆ دەکرێ و واتای تاریک دەدا، وەک دەڵێن "هەوا تەم و تارییە" واتا هەوا تاریکە. یان دەبێژن " تەم و مژە" واتا تاریک و مژە.

tarati = to cross (OSD, sid 75)

تار- اتی: ئەم وشــەیە لە دوو برگە پیک هاتووە "تار+ اتی". بڕگەی یەکەم "تار" بە واتای لەناوبردن و تێکشــکاندن دێت، بڕگەی دووەم "ا تی" پاشــگرە. بەرامبەرەکەی لە کوردیدا هەمان وشــەی "تار"ە، بە واتای تێکشــکاندن و لەناوبردن وەک لە دەســتەواژەی تارومار کردندا دیار دەکەوێت. تار واتای تێکشکاندن و مار واتاری مراندن دەدات.

taatah = father (OSD, sid 76)

janaka = Father (OSD, sid 69)

pitaa = Father (OSD, sid 111)

pitri = Father (OSD, sid 111)

تاتاه، جاناکا، پیتا، پیتری: تەنیا لەم فەرهەنگەدا ئەم چوار وشـــەیە بۆ "باوك" هاتووە، لەوانەیە لە فەرهەنگەکانی تریشدا چەندین وشـەی تر بۆ باوک هەبێ. وشـەی" تاتاه"ە زۆر نزیکە لە وشـەی "تاتە"، لە شـێوەزاری هەورامیدا بە باوک دەڵێن **"تاتە"**، لە "لەکی" دا بە مام دەڵێن تاتە. لە "زازاکی" دا بە باوک دەڵێن "پی"، لە شێوەی" لەکی"دا هەم وەک "بەوا" و هەم وەک"پەیەر" گۆ دەکرێ. (شێوەزاری لەکی لە بەشێکی فراوان لە ناوچەکانی نێوان کرماشـان و ئیلام و لورسـتان و هەمەدان و هەروەها لای کەرکووک و خانەقین و مەندەلی قسەی پێ دەکرێ).

dadati = give (OSD, sid 80)

dadau= gave (OSD, sid 81)

daa = togive (OSD, sid 82)

داداتی، داداو، دا: ئەمانە هەموویان لەگەڵ وشـەی کوردی "دا" لە یەک ڕیشـەن بۆ نموونە داویەتی، داویە، دا.

dan, dayati = punish (OSD, sid 81)

دان- دایاتی: ئەم وشەیە لە ڕاستیدا لەگەڵ وشەی کوردی "لێ- دان" و " لێ- دانیەتی" (کە واتای سزادان و تەمێ کردن دەدا) لە یەک چاوگن. چاوگێ وشەکە هەمان "دان"ە، بەڵام لە کوردیدا پێشگری "لێ" دەکەوێتە پێشی.

daaru = tree, wood (OSD, sid 83)

دارو: بە واتای "دار" دێت لە کوردیدا.

diirgha = Long (OSD, sid 85)

دیرگها/ دیرگا: ئەم وشەیە کە واتای درێژ دەدا. لە فەرهەنگەکانی جۆربەجۆردا بە شێوازی جۆراوجۆرهاتووە، لەوانە وەک دێرگە، دراجە و دراج. لە ئەوێستادا وەک دێرەگە هاتووە[151] کە بەرامبەرە لەگەڵ وشەکانی "دێرەگە / دەرەگا" لە شیوازی زازاکیدا کە زۆر نزیکە لەم وشەیە.

duhitaa = daughter (OSD, sid 85)

دوهیتا: ئەمە هەمان وشەی "دوێت"ە لە شێوەزارەکانی کەلهوڕی، لەکی و کرمانجیدا.

dāś, daśati = worship

دەس، دەساتی: بە واتای نیایش و نوێژ هاتووە. دەس لە کوردیدا چەندین واتای جۆر بە جۆر دەگەیینی، بۆ نموونە لە شێوەزاری هەورامی و زازاکیدا واتای دە (١٠) ئەدا. دەس واتای دەسپێکردن ئەدا بۆ نموونە دەڵێن دەسی داوە بە فروشتنی ماڵەکەی، دەسیان کرد بە هەڵپەرکێ. دەس پێوانەی ئەندازەگیرییە بۆ هەندێک شتی تایبەت بۆ نموونە دەڵێن چوار دەس ماڵی هەیە، دوو دەس جڵوبەرگی بۆ کڕی، دەسێکەم لێ دا، دەسێکەم کوتا. دەس واتای فورم، شێواز و دیزاین دەدا بۆ نموونە دەڵێن من حەزم لەم دەسە کارد و چنگاڵە نییە ئا لەو دەسەم بۆ بینە. یان دەڵێن درگا و پنجەرەی باشتان هەیە؟ ئەرێ لە هەموو دەسێکمان هەیە، دەسی باش و دەسی خراپیشمان هەیە، یان دەڵێن من لەم دەسانەم ناوێ. هەروەها دەس بە واتای "نیایش"یش دێت وەک دەڵێن، باوکم دیسان دەسی گرتەوە واتا خەریکی دوعا کردنە، یان لە وشەکانی دەس نوێژ و دەس بە دوعا کە لە ڕاستیدا دەس هەر واتای نوێژ و دوعا دەدا.

[151] Jonathan Slocum and Scott L. Harvey, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/aveol-BF-X.html 2012-12-02

duura = far (OSD sid 86)

دوورا: واتای " دوور" دەدا.

deshe= Land (OSD, sid 87)

دەشە: ئەم وشە ئێستا وەک وشەی " دەشت"ی لێ هاتووە.

dvan dva = couple (OSD, sid 89)

دڤان دڤا/ دووان دووا: لە کوردیدا وەک "دووان دووان/ دوودوو" گۆ دەکرێ.

dravya: Money or riches or wealth (OSD, sid 88)

دراڤیا / دراویا: ئەم وشـــەیە هەمان وشـــەی "دراڤ "یان "دراو"ی[152] کوردییە کە واتای پارە دەدا، وشەی دراڤ / دراو هەر ئێستاش لە کوردیدا بە تایبەت لە شێوەزاری کرمانجیدا ڕۆژانە بەکار دێت.

dhaataa = supporter (OSD, sid 91)

dhaatrii = nurse (OSD, sid 91)

داتا، داتاری: ئەم وشانە هەر دووکیان هەر لە ڕەگی وشەی "دا"وە وەرگیراون، وشەی دا لە کوردی و لە ئەوێســتاشــدا واتای پشــتیوانی، یارمەتی دان ، ئاگالێبوون و پەرەســتاری ئەدات. وشـــەکانی "دایە (دایک)، دایەن" کە ئەرکی چاودێریکردن و پەرســـتاریکردنی منداڵانیان لە ئەستۆدایە هەر لەم وشـــەوە وەرگیراون. وشـــەی"دادا" یان "دادە"ش کە وەک دەســـتەواژەیەک بۆ خۆشـــکی گەورە بە کار دەبرێت هەر لەم وشـــەوە هاتووە، چونکە لە کوردەواریدا خۆشـــکی گەورە کاری بەخێوکردنی منداڵانی بچووکتر و هەروەها چاودێری ماڵی لە ئەستودا بووە بۆیە وەک "دادا" ناویان لێ ناوە.

dhuuma = smoke (OSD) sid 92

دووما: ئەم وشـــەیە بە واتای دوکەڵ هاتووە. لە کرمانجی و لە زازاکیدا "دوومان" هەم بە واتای "مژ"[153] دێت و هەم بە واتای "دووکەڵ".[154]

---

[152] بروانە هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٨، ل.پ ٢٨٩

[153] فەرهەنگا کانی، کرمانجییا ژووری- کرمانجییا ژێری، لە نووسینی جگەر سۆز،هەولێر ٢٠٠٩، ل.پ. ٢١١

[154] فەرهەنگی زازاکی- کورمانجی، لە نووسینی چەکۆ کۆچداغ ساڵی ٢٠١٠، ل.پ.١١٦

namati= to bow (OSD, sid 93)

نەمیەتی: ئەم وشـــەیە بە واتای "خۆ نەوی کردن" هاتووە. لەدوو بڕگە پێک دێت "نەمی+ ەتی". وشـــەی "نەمی" لە هەورامیدا بە شـــێوەی "نەمی/ نەمیێ"[155] گۆ دەکرێ کە لە ســـۆرانیدا دەبێتە "نەوی" کە واتای نزم و نەوی ئەدا، کە لە دۆخی ناوی چاوگ دا دەبێتە "نەویەتی" یان بە شێوازی هەورامی "نەمیێیەتی". کە وابوو وشەکانی نەمیەتی و نەمیێیەتی هەر دووکیان هەر یەک وشەن و واتای نزمایەتی و دانەواندن ئەدەن.

ná = not (BFD)

نا: هەمان وشەی "نا"ی لە کوردیدا.

navaih = new (OSD, sid 94)

نەوایە: ئەم وشەیە لە شێوەزاری سۆرانیدا "نوێ" و لە کرمانجیدا وەک "نوو" گۆ دەکرێ.

naada = sound (OSD, sid 95)

نادا: ئەم وشـــە بە واتای دەنگ هاتووە. ئەمە وشـــەیەکی کوردییە بەتایبەتی لە شـــێوازی هەورامیدا وەک " نەدا" گۆ دەکرێ و واتای دەنگ و هاوار دەدات. لە فارسیشدا ئەم وشەیە هەیە و هەر "ندا"ی پێ دەڵێن و هەمان مانای هەیە.

nú = now (BFD)

نۆ: ئەم وشـە واتای ئێسـتا دەدا، لە کرمانجیدا چەند وشـەیەک هەن کە لەگەڵ ئەم وشـەیەدا هاوڕیشـەن وەک "**نۆکە**" و"**نهە**"یە، لە زازاکیشـدا هەر "**نۆکە**"ی پێ دەڵێن. کە لە ڕاسـتیدا هەر وشەی "نۆ"یە کە پاشگری "کە"ی گرتووە وەک "ئێستا / ئێستاکە یان نۆ/ نۆکە".

paśú = cattle (BFD)

پەسـۆ: ئەمە هەمان وشـــەی "پەز"ە لە کوردیدا. کە لە زۆربەی شـێوەزارەکانی کوردیدا هەر پەزی پێ دەبێژن. چەند وشـــەیەکی تر هەیە کە هەر واتای پەز دەگەینێ وەک مەر، مێی، شە / شەک (بەرخی دووساڵان).

purú = much, many (BFD)

---

155 فەرهەنگی وشەنامە هۆرامی- کوردیی، بێدار، هەولێر ٢٠١٠ زایینی، ل.پ. ٩٦٣

پورۆ: ئەم وشـــەیە لە کوردیدا ماوەتەوە، لە کرمانجیدا بە شـێوەی"پڕ" کە واتای زۆر دەدا بەکار دێت. وەک پڕ خۆشە، پڕ گەرمە، پڕ خراپە.

purumāyá = wonderful (BFD)

پورو- مایە: ئەم وشەیە لە دوو برگە پێک هاتووە، برگەی یەکەم "پورو" کە هەمان وشەی "پڕ"ە کە پێشتر ڕوون کرایەوە. برگەی دووەم "مایە" کە لە کوردیشدا هەر هەمان مایەیە. وەک دەستمایە، سەرمایە، بێمایە، کەممایە. ئەم وشەیە واتای "پڕمایە" دەدات.

parahya= day before yesterday, (OSD) sid106

پێراهیا: واتای پێرێ ئەدا، ئەم وشـە لە کوردیدا بە چەند شێوەیەک گۆ دەکرێ وەک پێرێ، پێرەکە و پێر.

piiDana = harassment (OSD, sid 111)

piiDayaa = by torture (OSD, sid 111)

piiDayati = to oppress (OSD, sid 111)

پیی دانا، پیی دایا، پیی دایەتی: ئەم وشانە زۆر جێگای سەرنجە، لێرەدا وا دەردەکەوەێ کە پێشـــتر ئامرازی "لێ" نەبووە و لە باتی "لێ" ئامرازی "پیی" بەکار هێنراوە. بۆیە وشـەکانی بەرامبەری لە کوردی ئێستادا دەبێتە "لێ دان"، "لێ دا / لێ دە"، لێ دایەتی/ لێ دانیەتی".

puurve = before, ago (OSD, sid 144)

پووروە: لە کوردیدا دەنگی "پ" گۆڕاوە بۆ "ب" و ئەم وشـــەیە ئێســـتا وەک بەرەوە گۆدەکرێ.

bandii = prisoner (OSD, sid 125)

بەندی: ئەمە وشـــەیەکی ڕەســـەنی کوردییە، لە باشـــووری کوردســـتاندا ئێســـتاش هەر بە زیندانی دەڵێن "بەندی" و بە زیندانیش دەڵێن "بەندیخانە". وشەی "بەندە" لە کوردیدا (کە لە فارســیدا وەک "بندە" دەنووســرێت) هەر لەم وشــەوە هاتووە، "بەندی / بەندە" بە واتای کەسێکە کە بەند کراوە، (کۆیلە/ غوڵام).

balavaan = powerful (OSD, sid 126)

باڵاوان: ئەمە هەمان وشەی "پاڵەوان"ە لە کوردیدا.

bahu = arm (BFD)

baahu = arm (OSD, sid 127)

باهو: ئەمە وشـەیەکی کوردییە. لە هەورامی، سۆرانی و کرمانجیدا هەم باهو دەڵێن و هەم بازوو.

bhuu = to be (OSD, sid 134)

بهوو: ئەم وشەیە ئێستا لە کوردیدا وەک "بوو" یان " بوون" گۆ دەکرێ.

buuh = become (OSD, sid 135)

بووە: ئەم وشـــەیە لەوانەیە بە خراپ وەرگێڕدرابێت، ئەمە هەمان وشـــەی "بوو/ بووە" لە کوردیدا.

bhuvana = is, existens (BFD)

بهووانا: ئەم وشەیە لە کوردیدا بە شێوەی" بووانا" بەکار دێت، وەک ئەگەر منداڵەکان لێرە "بووانا"یە، یان ئەگەر خوێندکارەکان لێرە "بوانا"یە.

bhraatri = brother (OSD, sid 137)

بهراتری: واتای "برا" و برادەر دەدات.

bhumi = jord, mark (BFD)

بهومی: ئەم وشـــەیە ئەمڕۆ لە کوردیدا وەک "بوم/ بۆم" کە واتای زەوی یان زەمین ئەدا بەکار دێت. بۆ نموونە وشـەی" بومەلەرزە / بۆمەلەرزە" کە واتای زەمین لەرزە ئەدا، یان وشـەی "بەروبوم" کە ئەمڕۆ وەک دەسـتەواژەیەک بۆ بەرهەمی کشـتوکاڵی بەکاردەبرێت، کە لە ڕاســـتیدا "بەر" بە واتای بەری دارە (ثمر) و "بوم"یش واتای زەوی دەدا، کە دەڵێن ئەو شـوێنە بەروبومی باشـە، واتا هەم بەری باش ئەدا و هەمیش زەوییەکەی باشـە. یان لە دەستەواژەی مەرزوبوم کە واتای مەرز و سەرزەمین/ مەرز و وڵات دەدات.

matsya = a fish (OSD, sid 138)

ماتسـیا: ئەم وشــەیە لە ئەوێســتادا بە شـێوەی"ماسـیو"[156] هاتووە، لە کوردیدا بە گشـتی "ماسی" دەبێژن بەڵام لە هەورامیدا وەک ئەوێستا "ماسیو" و "ماساوی"[157] دەگوترێت.

mada = Intoxication, brusning (OSD, sid 138)

مادا / مەدە: ئەم وشـەیە واتای سـەرخۆش دەدا، لە کوردی و لە فارسیشـدا لە گەڵ وشـەی **"مەدهۆش"**دا بەرچاو دەکەوێ، (وەک دەڵێن مەســت و مەدهۆشــە). هەروەها وشـــەی **"مەســت"**یش هەر لەم وشــەیەوە پەیدا بووە واتا "مەد+ هەســت" کە مانای "هەســت بە سەرخۆشی" دەگەینی.

manushhya = man (OSD) sid 140

mánu = man, mankind (BFD)

مەنیوشەیا، مەنیو: واتای مرۆڤ یان ئادمیزاد دەدا. لە ئەوێستاشدا بە شێوەی "مەشیا"[158] هاتووە. لە زمانی سویدیشدا هەر"مەنیشا"ی پێ دەڵێن، لە زمانی سریلانکائیشدا"مەنیوشا"ی پێ دەوترێت. ئەم وشـەیە هەتا سـەد سـاڵ لەمەوبەر لە کوردیدا بە شێوەی مەشیە (ئادەم) و مەشیانە (حەوا) لە ناوچەکانی هەورامان و شارەزور و کرماشان و ئیلامدا برەوی هەبووە، بەڵام ئێستا تەنیا لە نێو سرودەکانی ئایینی یارسانیدا ماوەتەوە.

بۆ نموونە :

پیری شـــالیار (١٠٠٦-١٠٩٨ زایینی)، شـــاعیر و پیری زەردشـــتی و یەکێ لە گەورە پیرەکانی یارسانان لە یەکێ لە هەڵبەستەکانیدا ئاوا باسی مەشیە (ئادەم) و مەشیانە (حەوا) دەکا:

یاران جە رێواس. یاران جە رێواس[159]

پادشام پەیدا بی، جە دانەی رێواس

مەشیە و مەشیانە، بەرئامان جەواس

پەرێ ئازمایی، مێردان رەواس

---

[156] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm (2012-01-21)

[157] فەرهەنگی وشەنامە هۆرامی- کوردیی، بێدار، هەولێر ٢٠١٠ زایینی، ل.پ. ٨٧٣

[158] Jonathan Slocum and Scott L. Harvey, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/aveol-BF-X.html 2012-12-02

[159] مێژووی ئەدەبی کوردی د.مارف خزنەدار چاپی هەولێر ساڵی ٢٠٠١ ل.پ ٢٣٨

واتاکەی:

ئەی یاران لە ڕێواس

پادشام پەیدا بووە، لە دانەی ڕێواس

ئادەم و حەوا لە دەنکی گەنم هاتوون

تا ئەو کەسانەی لە ڕووەک پەیدا بوون تاقی بکرێتووە.

هەروەها لە هەڵبەستیکی تردا شاخۆشین (١٠١٥ ــ ١٠٧٤ زایینی) کەشاعێر و یەکێکی تر لە پیرانی یارسانانە ئاوا دەڵێ:

ئەز چەنی تۆمەن، شەهریار بێ گەرد[160]

قەڵای کەنگاوەر ئانە بی وەگەرد

دوڕ نە تای دەریا، ئیمەی بەروارەرد

نامەکەی مەشیە، ئیمەی بەرد ئەوفەرد

واتاکەی:

ئەی پیر شاریاری پاک

ئیستا قەڵای کەنگاوەر وێران و پر غوبارە

لەو ڕۆژەی کە دوڕ لە دەریا پەیدا بوو

ئیمەش بە ناوی ئادەم هاتیینە ئەم گیتییە

دەبی ئەوش لە بیرمان نەچێ کە مەبەست لە قەڵای کەنگاوەر، پەرەستگای کەنگاوەرە واتا "پەرەستگای ئاناهیتا"یە. وشەی ئاناهیتا واتای بێگەرد دەدا، بۆیە شاخۆشین دەڵێ ئەو پەرەستگایە کە بێگەرد بوو ئێستا بووە بەگەرد (واتا ئێستا ڕووخاوە و بووە بە گەرد، مەبەستی ئەوەیە کە ئێتر برەوی جارانی نەماوە).

maa = do not (OSD, sid 143)

mā = not, that not (BFD)

---

[160] مێژووی ئەدەبی کوردی د.مارف خزنەدار چاپی هەولێر ساڵی ٢٠٠١ ل.پ ٢٤٣

ما: ئەم وشەیە لە سانسکریتی و هەروەها لە ئەوێستاییدا نیشانەیە بۆ نەرێنی کردن (نهی). لە کوردی شێوەزاری هەورامیدا هەر وەک سانسکریتی و ئەوێستایی **"ما"** بەکار دێت، بەڵام لە شێوەزارەکانی تری کوردیدا ئەم نیشانەیە وەک "مە" گۆ دەکرێ. بۆ نموونە:

شێوەزاری هەورامی: ماوانا، ماسڕا، ماوەرا، ماواچا.

شێوە زاری سۆرانی: مەخوێنە، مەسڕا، مەخوە، مەبێژە/ مەڵێ.

man, mányate = think (BFD)

manyate = to think (OSD, sid 41)

manye = think (OSD, sid 141)

مەن، مەنیاتە، مەنیە: ئەمە وشەیەکی کۆنی کوردییە واتای بیر و ئەندیشە دەدا، ئێستا لە کوردیدا بەکارناهێنرێت، بەڵام لە هێندێک لە ناوچەکانی باشووری کوردستاندا وەک گەرمیان و کرماشان و ئیلام هێشتا هەر ماوەتەوە. هەر وەها ئەم وشەیە لە شێوەی ناوی "بەهمەن"دا بە دی دەکرێت کە لە دوو برگە پێک هاتووە "بەه- مەن"، برگی یەکەمی واتای "باش" دەدات وەک دەڵێن بەبە/ بابا لەو کوڕە، بەبە / بابا لەو شێرە. برگەی دووەمیش "مەن"[161] لە کوردیدا واتای بیر و ئەندیشە دەدات، پێکەوە واتای "ئەندیشەی باش" دەدات. ئەم وشەیە لە ئەوێستادا وەک "وهو- مەن / وهو- مەنە" هەر بە واتای ئەندیشەی باش هاتووە.

Maatri = mother (OSD, sid 144

mātṛ = mother (BFD)

ماتری، ماتەر: لە باتی ئەم وشەیە ئێستا لە زۆربەی شێوەزارەکانی کوردیدا وشەی دایک یان دایە بەکار دێت کە لە وشەی "دا"وە هاتووە. "دا" لە ئەوێستاییدا واتای چاودێری و پەرەستاری کردن دەدات. بەڵام لە شێوەزاری زازاکیدا بە دایک دەڵێن "مای"، کە کورت کراوەی وشەی "ماتەری"یە. ئەم وشەیە پێشتر لە کوردیدا بەکار هاتووە بۆ نموونە شاخۆشین لە یەکێ لە هەڵبەستەکانی دا لە هەزار ساڵ لەمەوبەردا لە باتی دایک دەستەواژەی "ماما" کە هاوریشەیە لەگەڵ "ماتەر" بەکار هێناوە.

---

[161] فەرهەنگی باشوور، عەباسی جەلیلیان، هەولێر ساڵی ٢٠٠٥ زایینی، ل.پ. ٦٤٢

مامام جەلالێ کاکام ڕەنگینە[162]

دوون وە دوون ئامام چینە وە چینە

ها ئیسا یۆرت و نامم خۆشینە

هەر کەس بشناسوم پاکش مەو کینە

واتا دایکم ناوی (جەلالە) وکاکەم ناوی "ڕەنگین"ە ڕەوانی من لە ناو چەند تەنێکدا گەڕاوە تا گەیشتوومەتە ئەم تەنە و ئێستا ناوم" خۆشین"ە هەر کەسێک بە ڕاستی بمناسێت هیچ کینەیەک لە دڵێدا نامێنێت.

márta = mortal (BFD)

مەرتە: ئەم وشەیە لە هەورامیدا وەک مەردە و لە سۆرانیدا وەک مردو، گۆ دەکرێ. لە هەورامیدا دەنگی پیتی "د" لەم وشەیەدا زیاتر هەوای دەنگی"ت"ی هەیە وەکوو مەرتە.

mártya = mortal man (BFD)

مەرتیا: لە کوردیدا بەچەند شێوەی جۆراوجۆر گۆ دەکرێ وەک مردو، مردی، و مری.

mita= a few, a little (OSD, sid 145)

میتا: واتای کەم و بچووک دەگەیێنێ، ئەم وشەیە لە ناوچەی سنە وەکوو میتان گۆ دەکرێ بۆ نموونە دەبێژن خلەمیتان واتا کەسێک یان منداڵێکی زۆر چکۆلە، یان دەڵێن فرە میتانە، واتا زۆر بچووکە.

mihira = sun (OSD, sid 145)

میهیرا: ئەم وشەیە واتای خۆر ئەدا، بە خۆدای خۆریش میترا (میهیرا) وتراوە، میهیر زۆر گەورەترە لەوەی کە لە نێو کوردا فەرامۆش بکرێت. ئێستا لە کوردیدا بە مێهر گۆ دەکرێ وبێجگە لە وشەگەلی مێهر و مێهرەبان لە ناوی کەسی و هەروەها ناوێ شوێن و جێگاکاندا هەر ماوەتەوە وەک نموونە ناوەکانی مێهرداد ، مێهرزاد، مێهری، مێهرئەنگیز، مێهران . ناوەکانی میر و میرزا و میرزادە و میرمیران کە واتای شاهنشا دەدا هەمووی هەر لە مێهروە هاتوون. وشەی مەریوان لە کوردیدا لە بنەڕەتدا هەر مێهرەوان / مێهرەبان بووە. وشەی مێهرەبان جاران ئەم واتاییەی ئێستای نەبووە بەڵکوو واتای کەسێکی داوە کە

---

[162] یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕوستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی، ل.پ ٨٢

ئاگای لە مێهر بووە واتا مێهرپەرەست یان خۆداپەرەست یان بە واتایکی تر دیندار، بەڵام ئەمڕۆ واتای کەسێک ئەدا کە ڕووخۆش و دڵسۆز بێت.

yavana= foreign (OSD, sid 151)

یاڤانا: بەرانبەرەکەی لە کوردیدا " بیانا / بیانی"ە.

yuvan = young (OSD, sid 152)

یووان، یوڤان: بەرانبەرەکەی لە کوردیدا "جوان"ە.

rajani= night (OSD, sid 155)

راجانی/ ڕەژانی: واتای شـەو ئەدا، ئەم وشـەیە لە کوردیدا ئێستا وەک " ڕەشـانی" یان " ڕەشایی" لێ هاتووە، ناوی ڕەنگی " ڕەش" هەر لەم وشەیەوە هاتووە.

ru = light (OSD) sid 159

ڕۆ: وشـەیەکی پەتی کوردییە واتای "ڕۆشـنایی و هەروەها ڕۆژ"[163] دەدا، وشـەی "ڕۆ" و "ڕۆژ" و "ڕۆشـــن" گشـــتیان هەر یەک واتایان هەیە بڕوانە وشـــەی ئیمڕۆ و ئیمڕۆژ. لە کرمانجیدا گەلێ جاران لە باتی ڕۆژ وشەی " ڕۆ" بەکار دێنین.

ríṣ = harm (BFD)

ڕێش: ئەم وشە لە شێوەزارەکانی کوردیی هەورامی و لەکیدا بەکار دێت و هەر "ڕیش"ی پێ دەڵێن. بۆ نموونە

پیرعابدینی جاف (١٣٢٠- ١٣٩٤ زایینی) کە شاعێر و لە پیرانی یارسانییە ئاوا دەڵێ:

بەپێی وتەی سەرەنجامم[164]

لە شارەزورە ئەنجامم

یارم لەوێ دەدا کامم

لە بادە پڕ دەکا جامم

سارێش دەکا ڕێش و زامم

---

[163] فەرهەنگی وشەنامە هۆرامی- کوردیی، بێدار، هەولێر ٢٠١٠ زایینی، ل.پ. ٥٢٣

[164] مێژووی ئەدەبی کوردی د.مارف خزنەدار چاپی هەولێر ساڵی ٢٠٠١ ل.پ ٢٦٦

تا بگەمە هەمی دامم

من عابدینی هەورامم

دڵداریی جووانی خوا جامم

یان لە هەڵبەستیکی بابا جەلیل لە نێوان سالانی(١٤٧٨- ١٥٦٠ زایینی دا).

ڕیازەت کێشم

ئەزیزم پەی تۆ، ڕیازەت کێشم

بەزەی کەر وە حاڵ، دەروونی ڕێشم

گوڵم وە دستن، پەی چێشەن بێشم

vīrá = hero, man, strong son (BFD)

وێرا: واتای قارەمان، مەرد و کوڕی بەهێز بۆ ئەم وشــەیە دانراوە. بەڵام لە ڕاسـتیدا ئەمە وشــەیەکی کوردییە کە چاوگەکەی " وێرین/ وێران"ە کە واتای بێباکی، دلێری، و بوێری دەدات، بۆ نموونە: " نەیان- وێرا" نەم- وێرا"، "کوڕێکی بوێرە".

خۆدی وشەی دلێریش هەر لەم وشـەیەوە هاتووە، ئا بەم جۆرە: "دڵ + وێر" واتا دڵوێر کە دواجار بووە بە دلێر.

vīryà = heroic deed, manly strength (BFD)

وێریا: ئەمەش هەر هەمان وشەی پێشووە. هەر هەمان واتاش دەگەیینی.

ڕوون کردنەوەیەک لەسـەر وشـەکانی **"ورە" و "وزە":** هێندێک جیاوازی هەیە لە نێوان وشـــەی "ورە / ورا" و "وێرا" لە کوردیدا. ورە هێزی نەترســـی و بوێرییە، واتا ئەگەر کەسێ ورەی هەبێ دەوێرێ، و ئەگەر ورەێ نەبێ ناوێرێ. کە وابوو ورە هێزی "وێران"ە. هەر ئەم پەیوەندییەش لە نێوان وشەی " وزە" و وشەی "هێز"یشدا هەیە، واتا "وزە" هێزی تواناییە، هەر کەســێ وزەی هەبێ هێزیشـــی هەیە، و هەر کەســـی وزەی تێدا نەمێنێ، هێزێشی تێدا نامینێ.

vac = speak (BFD)

واچ: ئەمە وشـــەیەکی کوردییە لە شـێوازی هەورامیدا کە هەر چەشـــنی ئەوێستـــایی و ســـانســـکریتی وەک"واچ گۆ دەکرێ، بۆ وێنە دەڵێن "کاکەم واچەن" واتە کاکەم دەڵێ. وشەگەلێ وەک واچە، واژە، بوشە، بێژە هەمووی هەر لەم وشەوە هاتوون.

vacha = word (OSD, sid 163)

واچا: واتای وشــه ئەدا، لە هەمان ڕەگی وشــەی "واچ"وە هاتووە. لە هەورامیدا هەر وەک "واچە/ واچا"یە، لە شێوەزارەکانی تری کوردیدا وەک "وشە" و "واژە" گۆ دەکرێ.

vivaaha = Wedding (OSD, sid 175)

vivaa = marriage (OSD, sid 175)

ویواها، ویوا / (وەیڤاها، ڤەیڤا): واتای ژن هێنان و زەماوەند دەدا، ئەم وشـــە لە زازاکیدا ماوەتەوە و" وەێڤە/ وەێوە (veyve)"ی پێ دەڵێن[165]. لە ئەوێســتاشــدا هەر وا گۆ دەکرێ. لە شـــێوەزارەکـانی هەورامی و زازاکیـدا بە بووک دەبێژن "وەێوە"[166]، لە نـاوچەکـانی شارەزور و سنەدا بە بووک دەڵێن " وەوی".

vasha = agree (OSD, sid 166)

واسها/ ڤاسا: ئەم وشەیە لە کوردیدا هەر ماوەتەوە و بە چەند شێوازێک نزیک لە یەک گۆ دەکرێ وەک "وەسـایە" (کرمانجی)، "واسـە" (ناوچەکانی شـارەزور، سـنە و هەورامان)، "وایە" (سۆرانی)، و " وەهایە" (کوردی بە گشتیی).

varshha = rain (OSD, sid 165)

وارشا: واتای باران دەدا. ئەم وشـەیە لە شێوەی هەورامی و زازاکیدا هەر بەم چەشـنە گۆ دەکرێ. وشەی وارشا ناوی چاوگە بۆ " واران"، کە بەرانبەرەکەی لە کوردیدا ئاوایە:

شێوەزار	**ناو**	**ناوی چاوگ**
زازاکی	واران	وارەش
لەکی، هەورامی	واران	وارەشت ، وەشت
کرمانجی، سۆرانی	باران	بارش، بارشت

---

165 Ferheng, Kirmancki (zazaki) – Kurmanci, Çeko Kocadag, l.p.478

166 فەرهەنگی وشەنامە هۆرامی- کوردیی، بێدار، هەولێر ٢٠١٠ زایینی، ل.پ.١٠٣١

فەرهەنگی زازاکی- کورمانجی، لە نووسینی چەکۆ کۆچداغ ساڵی ٢٠١٠، ل.پ.٤٧٨

vaata = wind (OSD, sid 166)

vaayu= wind (OSD, sid 168)

واتا، وایو/ (ڤاتا،ڤایو): بەرامبەرەکەی وشـــەی "وا"یە لە هەورامی، زازاکی، لەکی و کەڵهۆڕیدا و وشەی "با"یە لە سۆرانی و کرمانجیدا.

vāja = power, strength (BFD)

وجا: ئەم وشەیە واتای هێز دەدا، بەرامبەرە لەگەڵ وشەی کوردی "وزە".

vrika = wolf (OSD, sid 178)

ورێکا: ئەم وشەیە واتای گورگ دەدا، لە زازاکی و هەورامیدا وەک " وەرگ (verg)"[167] گۆ دەکرێ، بەڵام لە ســـۆرانی و کرمانجیدا لە ژێر کاریگەریی زمانی ئەشـــکانییەکاندا دەنگی "ۆ" گۆراوە بۆ "گ".

vad, vádati = speak (BFD)

واد، واداتی: ئەم وشـەیە واتای وتن دەدات، بەرامبەرەکەی لە شـێوازی هەورامی و لەکیدا دەبێتە "وات" و لە شـــێوەی ســـۆرانی و کەڵهوریدا دەبێتە" وت"، لە کرمانجیدا دەبێتە "گۆت". وشـەی واداتی لە سـانسـکریتیدا پێک هاتووە لە وات لە گەڵ پاشـگری "اتی" کە وشـەکە دەباتە دۆخی کارەوە، ئەگەر بەرانبەری لە کوردیدا بۆ ببینینەوە دەبێتە "واتیەتی" و یان "وتیەتی".

víśva = all (BFD)

ڤیسـڤا/ ویسـوا: واتای گشـت یان هەموو دەدا. ئەم وشـەیە لە زازاکیدابە شـێوەی "ڤیسـە/ ویسە" و لە شێوەی لەکیدا وەک "وسیار" بەکار دێت.

sūrya = sun (BFD)

suurya = sun (OSD, sid 209)

ســـوریا: واتای خۆر دەدا، ئەمڕۆ لە کوردیدا لە شـــێوەی ناوی کچاندا هەر ماوەتەوە و "سورەیا"ی پێ دەڵێن.

---

[167] فەرهەنگی وشەنامە هۆرامی- کوردیی، بێدار، هەولێر ٢٠١٠ زایینی، ل.پ. ١٠١٢

soma = ljus, God (OSD, sid 210)

سۆما: بە واتای ڕۆشنایی و بە واتای خۆدا هاتووە. لە کوردیشدا هەر هەمان واتای هەیە:

١- واتای هێزی بینایی و هەروەها تروسکەی ڕووناکی لە دورەوە ئەدا[168].

٢- زۆر جاران دەنگی "س" سـانسـکریتی لە زمانی کوردیدا دەگۆردرێت بۆ " ه" هەر وەک ئاسورا بووە بە ئاهورا، ناسیتا بووە بە ناهیتا، سیند بووە بە هیند، بێ سودە بووە بە بێ هوودە، و سـۆما بووە بە هۆما. لە زازاکیدا بە خۆدا دەڵێن "هۆما (Homa)"[169] کە هەمان سۆمای سانسکریتییە.

sthaa = to stand (OSD, sid 211)

ستها/ ستا: واتای وەستان ئەدا، بەرانبەرەکەی لە کوردیدا وشەی "وەستا"یە.

sthaana = place (OSD, sid 211)

ستهانا / ستانا: ئەم وشـەیە واتای "ستان" ئەدا لە کوردیدا. ئێستا زیاتر وەک پاشـگری شوێن بەکار دێت وەک گوڵێستان، دارستان، بێستان، کێوستان، کوردستان.

stuta = praised (OSD, sid 211)

ستوتا: واتای ستایشـکردن ئەدا، لە کوردیدا هەر وەک ناوی چاوگ بەکار دیت واتا وەک ستایش یان ستایشت. ئەم وشەیە لە فارسیدا وەک ستودن بەکار دێت.

sva = self (OSD, sid 214)

سڤا/ سوە: ئەم وشەیە واتای خۆ ئەدا، ئێستا گۆڕانکاری بە سەریدا هاتووە، لەوانە دەنگی "س" گۆڕدراوە بۆ "ه" و وشەکە بووە بە "هوڤا /هوە" کە دواجاریش گۆڕاوە بۆ خۆ.

ئەنجامەکانی ئەم بەشە:

ئەم بەراوردکارییە ئەوەمان بۆ دەسـەلمێنێ کە خزمایەتی و پەیوەندییەکی نزیک لە نێوان زمانەکانی کوردی و سانسکریتی و میتانیدا هەیە. هەروەها ئەوەش دەسـەلمێنێ کە لە ناوچەی میزوپوتامیادا بێجگە لە زوانی کوردی

---

[168] بروانە هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٨، ل.پ ٤٢٩

[169] Ferheng, Kirmancki (zazaki) – Kurmanci, Çeko Kocadag, l.p.190

نەبی هێچ زمانێکی تر لە ناوچەکەدا نییە کە ئەوندە نزیکایەتی لەگەڵ زمانی میتانی و سانسکریتییدا هەبێ. بێگومان میتانییەکانیش تەنیا یەکێ لە هۆزەکانی هیندوئێرانیی زمان بوون کە فەرمانڕەوایەتی ناوچەکەیان لە بندەستدا بوو. بەڵام هاوکات لەگەڵ میتانییەکان و پێشتر لەوانیش بە دەیان و بگرە بە سەدان تیرە و هۆزی ئێرانیی زمان لە ناوچەکەدا ژیاون کە بە زمانیکی نزیک لە یەک دواون (بۆ نموونە هەبوونی گۆندی گاسوور لە نزیکی کەرکووک بۆ خۆی بەڵگەیە). زمانی کوردی ئەمڕۆ هەر چەند گۆڕانی بە سەردا هاتووە و بێ گومان کەوتووەتە بەر کاریگەریی زمانی گەلانی دەور و پشتی خۆی وەلێ ڕیشەکەی هەر دەگەڕێتەوە بۆ زمانی میتانی و ئەو هۆزە ئێرانیی زمانانە کە لە ناوچەکەدا نیشتەجێبوون و هەر لەمێژ بوو لەوێ دەژیان. بەڵام هەر وەکوو پێشتریش باسی کرا، ناتوانرێت بگوترێت کە زمانی میتانی و هەروەها زمانی ئەو هۆزانەی دیکە کە لەو سەردەمەدا پێ ئاخاوتوون ڕێک زمانی کوردی بووە، بەڵکوو ئەو زمانانە ئەو زەمینە و ژێرخانەیان خۆش کرد کە دوواجار بوو بە بناغە و پایەیەک بۆ سەرهەڵدان و گەشەکردنی زمانێک کە ئێستا بە کوردی دەناسرێت".

بەشی سێیەم

یەکیەتیی هۆزەکانیماننا / پادشایەتی ماننا

تا ئێستا کەمترین لێکۆڵینەوە و پشکنینی تایبەتی کراوە بە دوای شوێنەوارەکانی فەرمانڕەوایی مانناکاندا بۆ پەی بردن بە ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە و چۆنیەتی فەرمانڕەوایی مانناییەکان و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ هۆزەکانی تر و دەستەڵاتەکانی تری ناوچەکەدا. ئەو زانیارییانەش کە ئێستا لەبەر دەستدایە زۆرتر لە سەرچاوەکانی ئاشووری و ئورارتوویییەوە بەدەست هاتوون کە پادشاکانیان هەر بۆ هەڵکێشانی خۆیان و تۆمارکردنی سەرکەوتنەکانیان بەسەر مانناییەکاندا بەکەیفی خۆیان نووسیویانە و لە پاش خۆیان بەجێیان هێشتووە. دیارە ئەمەش ئاوێنەی ڕۆژانی ڕەش و ناکامی مانناییەکان وێنا دەکا نەک وێنەیەکی ڕاستەقینە لە وڵات و دەستەڵاتی ماننا.

یەکێ لە زانا بەناوبانگەکانی بواری مێژوو کە زۆرترین شتی لەسەر مانناییەکان کۆ کردووەتەوە دیاکۆنۆڤە. مێژوونووسانی تر زۆربەیان هەر بە پشتبەستن بە نووسراوەکانی ئەو لێکۆڵینەوەیان کردووە و وتاریان نووسیووەتەوە. بۆیە باشتر وایە ڕاستییەکان لە دیاکۆنۆڤە وەربگیردریت و هەڵەکانیشی ڕوون بکرێتەوە.

پاش لەناوچوونی فەرمانڕەوایی میتانی، شوێنەکانی ژێردەستەڵاتیان دابەش بوو بە سەر دوو پادشایەتی، هیتی و ئاشووریدا. هیتییەکان بەشی باکوور و ڕۆژاوا و ئاشوورییەکانیش بەشی باشووری ئەو وڵاتەیان داگیر کرد. لە دوای ماوەیەکی کورت ئاشوورییەکان توانیان دەست بە سەر بەشێکی زۆر لە وڵاتی میتانیدا بگرن. بەڵام چەند بۆشاییەک لە بەشەکانی ڕۆژهەڵات و باکووری ڕۆژهەڵاتدا پەیدا بوون کە لە ئەنجامدا دوو فەرمانڕەوایی بەهێز ئەم بۆشاییانەیان پڕ کردەوە کە بریتی بوون:

- لە لای باکوورەوە هۆزەکانی هوری (خۆری) کە یەکێ لە پێکهاتەکانیان ئەرمەنەکان بوون، فەرمانڕەوایی **"ئورارتوویان"** دامەزراند کە ناوندەکەی تۆشپە بوو (شاری وان). فەرمانڕەواییەکی بەهێز و پان و بەرین کە هەر لە ناوچەی جەزیرە وبۆتانی ئێستا هەتا دەگاتە ناوچەکانی سەرەوەی گۆلی ورمێی (ارومیە) و ئەرمەنستانی ئێستا، هەر هەمووی کەوتنە بن دەستەڵاتی ئەوان. تەنانەت لە سەردەمیکدا توانیان ناوچەکانی ڕەواندز و شنوێش بخەنە ژێر فەرمانڕەوایی خۆیان، مینەواس یەکێ لە پادشاکانیان نووسراوەیەکی لە خۆی لەسەر کێلەشین بەجێهێشتووە. (ئەم نووسراوەیە ئێستا لە لایەن دەستەڵاتی ئێرانەوە گواستراوەتەوە بۆ موزەخانە).

- له لای ڕۆژهەڵاتیشـــەوە یەکیەتیی هۆزەکانیماننا دەســـتەڵاتی خۆی هەر له باشـــوور و ڕۆژهەڵاتی گۆلی ورمێییەوە واتا بەشـــیکی زۆر له ناوچەکانی ئازەربایجان و هەروەها ڕۆژهەڵاتی کوردســـتان دامەزراندبوو. لێرەدا باســـی وڵاتی ئورارتوو وەلا دەنین و تەنیا باسی ماننا دەکەین بۆ دەستنیشانکردنی پەیوەندیی زمانەکەیان لەگەڵ زمانی کوردیدا.

ئاشوورییەکان به تۆمارکردنی سەرکەوتنەکانی خۆیان توانیویانە ناوی ژمارەیەکی زۆر له ســـەرۆک هۆزەکان و هەروەها ناوی ناوچەکان بۆ ئیمە بەجێبهێڵن که ســـود وەرگرتن لەم ناوانە دەتوانێ یارمەتیدەر بێ بۆ ئەوەی زانیاریی لەســـەر زمانی دانیشـــتوانی کۆنی وڵاتی کوردەواری بەدەستەوە بدات. ئاشـــوورییەکان له ســـەرەتادا گشـــت دانیشـــتوانی ڕۆژهەڵاتی ئاشووریان واته دانێشتوانی کۆنی وڵاتی کوردوارییان به هەموو نەژاد و زمانێکەوە وەکوو لۆلۆبی (وشـــەیەکی هورییه و واتای بیانی و دوژمن دەدا) و هێندێ جاریش وەک گۆتی، و ناوچەکانیشیان وەک "زاموا" ناو لێ بردووە. ئەم ناوچەیە واتا زاموا له پێشدا هەر له گۆلی ورمێییەوە هەتا سەرەوەی ڕووباری دیالەی له خۆ دەگرت بەڵام پاشان دەستەواژەی زاموا بۆ ناوچەیەکی بەر تەسکتر بەکاردەهات که له دربەندی بازیانەوە له خوارەوەی کەرکووک دەستی پێ دەکرد و ناوچەکانی سلێمانی و دەوروبەری هەتا دەگەیشته مەریوان و بەشیک له هەورامانی ئێستا هەتا دەگەیشته سەرەوەی ڕووباری دیاله واتا سنووری وڵاتی "نامار/ نامری" دەگرتەوە. لێرەدا بۆ زانیاریی زیاتر له ســـەر مانناییەکان کورتەیەک له مێژووی ئەو سەردەمه باس دەکرێت: [170]

"له کوتای ســـەدەی دەیەمی پێش زایینیدا (٩١١- ٨٩٠) ئەداد نێراری دووەم پادشـــای ئاشـــوور، دەســـتی دایه هێرشـــێکی بەربڵاو له دژی لۆلۆبیان هەر له گۆلی ورمێییەوە هەتا ڕووباری دیاله، لەم هێرشـانەدا خەڵکی به کۆمەڵ کوشـتار کرد. پاش مردنی ئەداد نێراری کۆڕەکەی "توکولتی نینورتی دووەم" درێژەدەری ڕێگـای بـاوکی بوو و له ڕێگـای دەسـتدرێژی و کوشـتوبڕەوە توانی سـنووری وڵاتەکەی فراوانتر بکا، بەڵام لەمانە خراپتر هێرشـــەکانی "ئاشـــوور ناسـرپاڵی دووەم" بوو له ســاڵەکانی ٨٨٣، ٨٨١ و ٨٨٠ پ.ز. به هەر ناوچە و گوندێکدا که تێ دەپەڕی تاڵانی دەکرد، له ئەســـــپ و ئاژەڵەوە بگرە هەتا کەرەستەی ناوماڵان، خەڵکەکەشی یان دەکوشتن و یان وەک "بەردە (کۆیله)" دەیانبردن.

[وشـــەی "بەردە" که به واتـای کۆیله و بەنـدی دێت، وشـــەیەکی کوردیی هەورامییە، ئەگەڕێتەوە بۆ ئەو ســـەردەمه. ئەو کەســـانەی که دەگیران و دەبران له لایەن کەس و کـارەکـانیـانەوە پێیان دەگۆترا "بەردەکان" واتـا ئەوانەی که بردران (براوەکان)، هەر ئەم وشەیە بوو که دواجار چوووته نێو زمانی فارسییەوە و بوو به بەردەگان (بردگان)].

---

[170] سەرچاوەی سەرەکی نووسینی ئەم بەشە پەرتووکی مێژووی ماد له نووسینی ا.م. دیاکۆنۆڤ وله وەرگێرانی کەریمی کشاورز له ساڵی ١٣٤٥ هەتاوی له تاران.

خەڵکی ناوچە جۆراوجۆرەکانی وڵاتی کۆنی کوردەواری لەمە باش تێ گەیشـــتبوون کە ســـەروماڵیان لە مەترســـی لە ناوچووندایە هەر بۆیەش دەســـتیان دایە خۆ رێکخســـتن و بەرخۆدان. لەوانە بەرئەنگاربوونەوەکەی **"نور- ئاداد"** ســـەرۆکی ناوچەی داگار، کە لە دەربەندی بازیان ڕێگای بە ئاشـوور ناسـرپاڵی گرت بەڵام هێزەکانیان بەرگەیان نەگرت و ئاشـوورییەکان توانیان لە دەربەندی بازیان تێ پەڕن و لەسـەر ڕێگای خۆیان سـێ پادشـا (مەبەسـت سـێ سـەرۆک هۆز بووە) تارومار بکەن، هەروەها زۆر ناوچەی تریان داگیر کرد و هەموویان خسـته سـەر وڵاتی ئاشـوور و باجێکی قورسـیشـیان خسـته سـەر دانیشـتوانەکەی. دوو ناوچە لەمانە لە باشـووری زاموا بە ناوەکانی" ئامێکا" و " ئاراشـتوا" (لای شـارەزور وخانەقین) سـاڵی دواتر باجەکەیان نەدا، بۆیە ئاشـوور ناسـرپاڵ بە خێرایی پەلاماری کردە سـەریان و تاروماری کردن. [لە ڕاسـتیدا ئەم ناوانە ناوی ناوچەکان نین، بەڵکوو ناوی ســەرۆک هۆزەکان یان میرە ناوچەییەکانە. لەو ســەردەمەدا باو بوو کە ناوچەکانیش هەر بە ناوی سەرۆکەکانیانەوە ناوی لێ دەنرا].

ئەو شـــوێنانە کە کەوتنە بەر ئەم هێرشـــەوە ئەمانە بوون: **"ئـامـالی"**، دژی (قەڵای) **"ئاراشـتوا"** لە قەراخی ڕووباری دیالە، هەروەها ناوچەکانی تەنیشـتی وەک **"کیرتیارا"** و **"سابینا"** و **"موساسینا"** هەتا گردنەکانی **"خاشمار"** کەسی تێدا نەهێشت، ئەوانەی کە بۆ کارکردن دەشـیان کران بە کۆیلە و بردیانیان، ئەوانەی دیکەش بە ژن و پیاوەوە هەمووی کوژران و منداڵەکانیشـــان خســـتە نێو ئاگرەوە. دواجار هێرش کرایە ســـەرناوچەی ژێردەستەڵاتی **"ئامێکا"**، ئامێکا لەگەڵ هۆزەکەی پەنایان بردە شاخ و خۆیان لەوێ حەشار دا بەلام ئـاشـــوورییەکـان توانیـان دەیـان کەس لە جەنگـاوەرەکـانیـان بگرن و پـاش ئەشکەنجەیەکی زۆر بیانکوژن. پاشان ڕوویان لە ناوچەی "سنە (سنندج)" کرد و یەکێ لە میرەکانی ئەو ناوچەیە بە ناوی **"ئاتا"**یان تارومار کرد. ئاشـــوور ناســـرپاڵ هەر بەمەوە نەوەسـتا بەڵکوو کەوتە شـوێن ئەو خەڵکانەی کە لە ترسـاندا بەرەو چیاکان هەڵهاتبوون و دەستی دایە چپاو کردنیان، ژمارەیەک لە میران و سـەرۆک هۆزەکان بۆ پاراستنی خۆیان لە کوشـتوبڕ دیاری و باجیان نارد بۆ پادشـای ئاشـوور لەوانە میرانی **"گیلزان"** (ناوچەی شکاکان لە رۆژاوای گۆلی وەرمی) و **خۆبوشکیە** (باشووری گۆلی وان) ، و دژی کاسی **(خارتیش)** لە مەرزی ئیلام.

لە پاش ئاشوور ناسرپاڵ کوڕەکەی کە ناوی **"شاڵمان ناساری"** بوو دەستەڵاتی گرتە دەس ئەویش هەر بە شـێوەی باوکی ماوەی ٣١ سـال بە تاڵانگەری و کوشـتوبڕ فەرمانڕەوایی کرد و بە قسەی خۆی توانیویەتی دەستی بگاتە ناوچەکانی دەوروبەری گۆلی وان.

(وێنەی ژمارە ٩)، ئاشوورییەکان دیلەکانی "ماننایی/ مادی" دەگوێزنەوە[171]

لە ســـالی ٨٤٣ پ.ز بشـــێوی و نافەرمانی لە ناوچەی "نامری / نامار"[172] هەڵگیرســـا، ســـالماناســـاری ســـێیەم بشـــێوییەکەی دامرکاند و **"یانزی"**[173] ســـەرۆکی ناوچەی **"هامبان"**ی[174] کرد بە ســـەرۆکی ئەم ناوچەیەش. بەڵام ســـالی دواتر یانزیش لە ئاشـــوور هەڵگەرایەوە. ئاشوورییەکان هێرشیان کردە سەر نامار و دژەکانی ناماریان تارومار کرد و ماڵ و دەوڵەتیان [دەوڵەت: لە کوردیدا بە واتای (ثروت) دێت] بە تاڵان برد. یانزی خۆی شـاردەوە و بەرەو ناوچەکانی ماد ڕایکرد. ئاشـووریيەکان دەسـتیان دایە پێشـڕەوی بەرەو ڕۆژهەڵات و ناوەندی هۆزەکانی ماد و خۆیان گەیاندە ناوچەی مێسی (ناوچەی ڕۆژهەڵاتی بیجاری گەڕوس)، و لەوێیەوە بەرەو ناوچەی خارخار (ناوچەی تیکانتەپە، گۆندی خارخار ئێســـتاش لە نزیکی تیکانتەپە هەر ماوەتەوە). ئاشـــوورییەکان لەم شـــوێنانەدا چوار دژیان داگیر کرد و ژمارەیەک لە خەڵکی ئەوێیان وەکوو "بەردە" برد. بەڵام لە دوای ئەوەی کە یانزییان دەســـتگیر کرد شـــوێنەکەیان بەجێهیشـــت و گەڕانەوە. (دیارە یانزییان ڕادەســـت کردوەتەوە= نووسەر).

دیسانەوە لە ساڵی ٨٢٨ پ.ز ئاشوورییەکان لەبن سەرکردایەتی یەکێ لە سردارەکانیان بە ناوی "دایان- ئاشـــوور" هێرشـــیان هێنایەوە ســـەر ناوچەکانی باکووری ڕۆژهەڵات و

---

[171] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ. ٢٥٣

[172] ئەم ناوچەیە لە باشورەوە لە سەروەی خانەقینی دەستپێدەکرد هەتا دەگەێشتە چیاکانی حمرین و لە لای باکۆریشەوە هەتا نزیکیەکانی کەرکوک .

[173] بەپێی بۆچوونی دیاکۆنۆڤ ئەمە وشەێکی ناوچەیی کاسییە، کە واتای سـەرۆک و پێشـەوا ئەدات. بروانە دیاکۆنۆڤ ل.پ ٢٠٧ و هەروەها ل.پ ٦١٠ بەندی ١٣٠.

[174] هامبان یان همبان ئەم ناوچەیە کەوتبووە نێوان ناوچەکانی نامار و ئەلیپی (کرماشـــان) واتا ئەو مەلبەندە کە ئێســـتا ناوچەکانی سەرپێل، کرند و ئیلامە.

ڕۆژهەڵات. لەوانە "خۆبوشـــکیە" لە باشـــووری گۆلی وان، هەروەها لە ناوچەیەک کە سـەرۆک هۆزەکەی ناوی "ماگدوبومالخیس" بوو تێپەڕین و بەرەو باشـووری ڕۆژهەڵات ڕۆیشـــتن و خۆیان گەیاندە وڵاتیماننا کە پادشـاکەی "ئۆئاڵ کی/ ئۆئال کەی" بوو. ئۆئال کەی خۆی لە شاخان حەشار دا، سپاکەی ئاشوور گوندی" ئێزیرتوو" (لە نزیکی سەقز) کە قەڵای "ئۆئـال کەی/ ئوئـاڵ کی" بوو داگیر کرد. دوایی بەرەو نـاوچەی خـارون کە "شۆلۆسۆنۆ" فەرمانڕەوای بوو ڕێ کەوتن، شۆلۆسۆنۆ ملکەچی خۆی بەرانبەر ئاشوور نواند و سۆزی دا کە هەرساڵە ژمارەیەک ئەسپ وەک باج بدا بە سپای ئاشوور. هەروەها "ئارتا سارو/ ئارتا سێرو" پادشای "شوردیرە"ش[175] (گومانی بۆ دەچێ ناوچەی دیواندەرە بێ) پێشکەشی و باجی دایە ئاشوورییەکان.

ئـاشـــوورییەکـان لە بـاســـکردنی ئەم هێرشـــانەدا نـاوی هێنـدێـک لە نـاوچەکـان و ســـەرۆکەکانیان تۆمار کردووە، لەوانە "ئەوپۆ پادشـــای (گێلزان)، "ئۆئاڵ کی/ ئۆئال کەی" پادشای (ماننا)، شولۆسونۆ (هارون)، ئارتا سارو (شوردیرە)، نیک دیارا (ئیدا؟)، نیک دیما (....؟)، نینی (ئاریدو)"[176].

پادشایانی ئاشوور لە نێوان ساڵەکانی ٨٣٤- ٨٢٧ پ.ز بە دەیان جار هێرشیان کردە سەر ناوچەکانی زاموا، پارســـوا و دەوروبەری گۆلی ورمێی واتا ئەو ناوچەگەلە کە ئێســـتا ئازەربایجانی پێ دەڵێن. لەم هێرشـانەدا بەهەزاران کەسیان کوشت، هەزاران کەس بە دیل گیران و کرانە "بەردە"، بەهەزاران ئەســـپ و ئاژەڵ و مەڕوماڵات بەتاڵان چوون و زۆر گوند و شـوێنی ئاوادانیش خاپوور کران. هەروەها لە سـەردەمی سـمیرامید لە سـالەکانی ٨٠٩، ٨٠٧، و ٨٠٦ پ.ز. لە دژی ماننا وســالەکانی ٧٩٣، ٧٩٢ و ٧٨٨ پ.ز. لە دژی نامار دەستیان دایە هێرشکردن.

لە لایەکی ترەوە هەر لەم ســـاڵانەدا مـاننـا کەوتبووە بەر پەلامـاری "ئورارتوو"شـــەوە. ئورارتوویەکان هەتا ناوچەکانی لای موکریان (مەهاباد) هاتنە پێشێ و دژێکیان (قەڵایەک) بە ناوی "مشتا" لە تاشتەپە لە نزیک "میاندووئاو" دروست کرد و نووسراوەیەکیان لەوێ بەجێهێشـــتووە. لەم ســـەردەمەدا دەســـتەڵاتـداری مـاننـا هەنـدێـک جـار لایەنگریی لە ئورارتوویییەکان دەکرد دژ بە ئاشـــوور و هەندێ جاریش هەواداری ئاشـــوور بوو دژ بە ئورارتوو. "ئارگیشـتی یەکەم" پادشـای ئورارتوو لە سـاڵەکانی ٧٧٥، ٧٧٣، ٧٧٢، ٧٧١، و٧٦٨ پ.ز چەندین جارهەڵیکوتای ســـەر ماننا بە مەبەســـتی داگیرکردنی کە تووشـــی بەرئەنگاری ماننا بووەوە و ســـەرکەوتنێکی وای دەســـتنەکەوت"[177]. هەروەها سـاردوری

[175] Artasaru, Šuridra مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٢٠٩

[176] Upu, Ualki, Artasaru, šuridira, Nikdima, Ninni
مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥،ل.پ.٢٠٨- ٢٠٩

[177] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٢١٧

دووەم پادشای ئورارتوو لە دەوروبەری ساڵەکانی ٧٥٠ پ.ز دوو جاران پەلاماری ماننای دا. بەڵام لە پاشان فەرمانڕەوایی ئورارتوو ئەوندە بەهێز بوو کە نە تەنیا زاڵ بوو بە سەر ماننادا بەڵکوو تەنانت بە ناو خاکی مانناشدا تێ پەڕین و پەلاماریان دایە سەر ناوچەی "نامار/ نامری" (ناوچەی گەرمیان، ئەم ناوچەی لە لای ڕۆژاواوە کەوتبووە نێوان چیاکانی حەمرین و سەروەی ڕووباری دیالە و لە لای باکووری ڕۆژ هەڵاتیشەوە هەتا نزێکی کەرکووک) کە لە ژێر فەرمانڕەوایی ئاشووردا بوو. سەرئەنجام شەڕی سەخت لە نێوان ساردوری دووەم پادشای ئورارتوو و تیگلاتپالاسار پادشای ئاشوور ڕوویدا. لە ساڵی ٧٤٣ پ.ز ئورارتوویییەکان شکستێکی گەورەیان لە دەست ئاشوور خوارد. ئەمە بوو بە هۆکارێک کە ماننا لە چنگی ئورارتوو ڕزگاری بێت و وەک وڵاتێکی سەربەخۆ ڕوو لە گەشە بکا، و توانی گشت ئەو ناوچەگەلە کە ئێستا ئازەربایجانی پێ دەڵێن جارێکی تر بیخاتەوە ژێر فەرمانی خۆی.

لە پاش "ئۆئاڵ کی/ ئۆئاڵ کەی" پادشای ماننا، کێ جێگای گرتووتەوە هێشتا ڕوون نەبووەتەوە، بەڵام لە نێوان ساڵەکانی ٧٢٥- ٧١٨ پ.ز **"ئێرانزو" پادشایەکی بەهێز بوو و توانی دەستەڵاتێکی یەکگرتوو لە ماننادا دابمەزرێنێ.** ئەمە ئەوە دەگەینێ کە پەیوەندییەکانی کۆمەڵایەتی لە وڵاتی ماننادا لە گۆڕاندا بووە و لە کۆمەڵگایەکی سەرەتایی هۆزایەتییەوە بەرەو کۆمەڵگایەکی چینایەتی "بەردەداری" ئەڕۆیشت هەر وەک دەستەڵاتە بەردەدارەکانی تری ئەو سەردەمە. تایبەتمەندییەکانی ئەم قۆناخە بریتی بوون لە برەوسەندنی بەردەداری، دروستکردنی قەڵای قایم و کۆشک و سەرا و هەروەها دامەزراندنی هێزی چەکداری پیشەیی.

"ئێرانزو" تا کاتی مردنی لە نێوان ساڵەکانی ٧١٨- ٧١٦ پ.ز وەک دۆست و هاوپەیمانی ئاشوور مایەوە. پاش مردنی ئێرانزو کوڕەکەی کە نێوی "ئاز/ ئازا" بوو نیشتە سەر تەختەوە. ئەویش بە هەمان شێوەی باوکی دەستەڵاتداری کرد و هەر وەک باوکی بە هاوپەیمانی ئاشوور مایەوە. کۆمەڵانی خەڵک و سەرۆک هۆزەکان خۆازیاری نزیکایەتی و دوستایەتی لەگەڵ ئاشووردا نەبوون. ئەوان ئاشووریان وەک دەستەڵاتێکی ستەمکار و ناڕەوا دەناسی. کۆمەڵگای ئەو سەردەمەی کوردستان و ئازەربایجان تا ئەو کاتە هێشتا نەگەیشتبوونە قۆناخی بەردەداری و هەر لە قۆناخی هۆزایەتیدا دەژیان کە پەیوەندیی مرۆڤەکان لەسەر بنەمای هاوخوێنی و خزمایەتی بوو، بۆ ئەوان گرتن و بردن و فرۆشتنی مرۆڤەکان وەک ئاژەڵ کردەوەیەکی نامۆ و نامرۆڤانە و دژ بە بیر و باوەڕە ئایینییەکانیان دەژمێردرا، هەر بۆیەش سێ کەس لە سەرۆک هۆزە بەهێزەکان **"مەتا- تی"** سەرۆکی هۆزی زیگرتو[178]، **"تلۆسینا"** سەرۆکی هۆزی ئاندیا و **بەگداتوو** فەرمانڕەوای "هویش

[178] جێگای هۆزی زاگروتی وا دیارە لە نزیکی شاری زنجاندا بووبێ، هەندێ لە شارەزایانی بواری مێژوو پیان وایە کە زاگروتی و ساگرتی هەر یەک وشە و یەک هۆزن، بەڵام ئیمە دەزانین کە چیتران تەخما سەروکی هۆزی ساگرتی کە دژی داریوش شەری کرد لە ئەربیلا(هەولێردا) لە دار درا، واتا هۆزەکەی لە شوێنیکی نزێک لە هەولێر نیشتەجێ

دێش" (ناوچەی مەراغە) لە دژی "ئاز/ ئازا" ڕاپەڕین و دوای دەستگیر کردن و کوشتنی، تەرمەکەیان لە چیای "ئوئا- وش"[179] فڕە دا. پاشـــــان بەگداتوو بۆ ماوەی چەند مانگێک دەستەڵاتی گرتە دەست. بەڵام ماوەیەکی زۆری نەخایاند کە سارگۆنی دووەم بەپەلە خۆی گەیاندە ئەوێ و توانی بەگداتوو دەســـتگیر بکا و فەرمانی دا کە هەر بە زێندویی کەوڵی بکەن (پێستی لی بکەنەوە) و لەشەکەشی بۆپەند لە پێش چاوی خەڵک هەڵواسی.

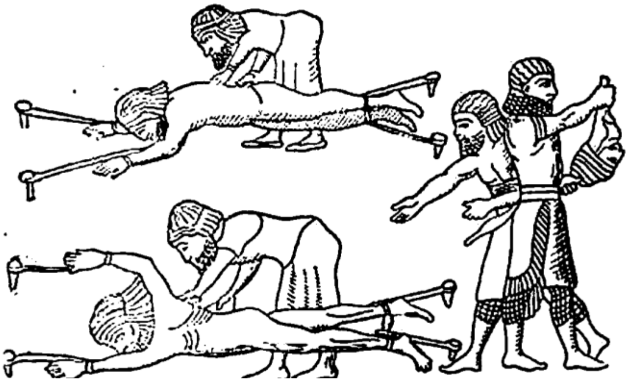

(وێنەی ژمارە ١٠)، ئاشـــوورییەکان خەریکی کەوڵ کردنی دیلەکانن هەر بەزێندویی، سەدەی هەفتەمی پ.ز[180].

ئەمجا کوڕەکەی تری ئێرانزو کە ناوی ئۆلۆســـۆنۆ بوو دانرایە ســـەر تەختەوە. بەڵام ئۆلۆســـۆنۆ لە ژێر گۆشـاری سـەرۆکەکانی تردا ناچار ما پشـت لە ئاشـوور بکا و لەگەڵ ئورارتوو پەیمان ببەسـتێ و لە ئەنجامدا ٢٢ دژی ماننایی کە هاوسـنووری ئاشـوور بوو پێشـکەشـی "ڕۆسا" پادشـای ئورارتوو بکا. بەڵام سـارگۆنی دووەم کە هێشتا لە ناوچەکەدا بوو و نەگەڕابووەوە بۆ ئاشـوور زۆر بەخێرایی بەرەو ئێزرتوو ڕۆیشـت و داگیری کرد. هەروەها دوو دژی گرینگی زیبییە (زێویە) و "ئارمائیت"یشـــی داگیر کرد. ئۆلۆســـۆنۆ

بوون. دەشکرێ ئەم هۆزە کۆچەر بووبیتن و گەرمیان و کوێستانیان کردبێ لە نێوان هەولێر و زەنجاندا، چونکۆ بەپێی نووسینی هرودت ٤ هۆز لە هۆزەکانی ماد کۆچەر بوون.

[179] هێندێک لە زانایان لەو باوەڕەدان کە ئەم چیایە هەمان چیای "ســـەهەند"ە لە ناوچەی ئازەربایجان. دەبێ ئەوەش لە بیر نەچێت کە خۆدی وشـــەی "ســـەهەند"یش وشـــەیەکی پەتی کوردییە کە واتای ســـەردی زۆر (سەهۆڵبەندان) دەدات.

[180] مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٢٠٣

ناچارما خۆی بدا بەدەســـتەوە و جارێکی تر خوی هاوێشـــتە پاڵ ســـارگۆن، ئەویش فەرمانڕەوایی پێ گەڕاندەوە.

لە پاش شەڕەکانی ئاشوور لەگەڵ ئورارتوودا و سەرکەوتنی ئاشوورییەکان لەو شەڕانەدا ئەو ٢٢ دژەی کە ئورارتوو لە ماننای داگیر کردبوو جارێکی تر گەڕێندرایەوە بۆ ماننا. لە پاش ئەم ســالانەدا ماننا توانی دووبارە بەخۆیدا بیتەوە وبگەشـێتەوە و وەک دەسـتەڵاتێکی مەزن لە ناوچەکەدا نەخشـــی هەبێت. لە دوای ســـاڵی ٧١٣ پ.ز ئیتر نە تەنیا باجی بە ئاشوور نەدا بەڵکوو چەند جارێکیش پەلاماری ناوچە مەرزییەکانی ئاشووریشی دا.

ماننا لە کاتی ڕاپەڕینی مادەکان لە دژی ئاشـوور لە سـالەکانی ٦٧٣ پ.ز دا یارمەتیدەر و هاوپەیمانی مادەکان بوو، بۆیە لە سـاڵی ٦٦٠ پ.ز ئاشـوورییەکان بە سـەرکردایەتی نبو- شـار- ئوسـور بە مەبەسـتی تولەسـەندنەوە دیسـانەوە هێرشـیان کردە سـەر وڵاتی ماننا. "ئاخسەری" پادشای ماننا زۆری تێکۆشا کە بەرئەنگاری ئاشوور ببێتەوە، چەندین شەڕ لە نێوانیاندا ڕووی دا سـەرئەنجام ئاشـوورییەکان سـەرکەوتن وئاخسـەری تێکشکا و ناچار ما "ئیزرتوو" پایتەختی خۆی (لە نزیکی شاری سەقز) بەجێبهیلیت و بەرەو ورمەت (ورمێی/ ئورومییە) پاشەکشێ بکا.

بەڵام لێرەدا یەکێ لە سـەیرترین ڕووداوەکانی مێژوو قەوما، "کۆمەڵانی خەڵکی ئاسـایی وهەژارەکان کە لە دەسـتەڵاتداری ئاخسـەری و هەڵاتنی لە بەرامبەر دوژمندا توڕە و بێزار بوون لە دژی ڕاپەڕین و ئاخسـەری و بنەماڵەکەی و هەموو ئەو سـەرکردە و میرانە کە لەگەڵیدا بوون کوشتن و لەشەکانیان لە کۆڵانەکاندا فڕە دا"[181]. ئەمە یەکێ لە گرینگترین ڕووداوەکـانی مێژوویی ئەو سـەردەمە بوو، خەڵکی ئـاسـایی لە دژی فەرمانڕەوایانی خۆیی ڕاپەڕین و لە شـۆڕشـێکدا فەرمانڕەوایانی خۆیانیان بە سـزای مەرگ گەیاند.

"دیاکۆنۆڤ بە سەر سوورمانەوە لەم ڕووداوەی ئەو کاتە دەڕوانێ و دەنووسێ: هەڵکردنی ئاڵای ڕاپەڕین دژ بە زۆرداران و ستەمکارانی ناوخۆ نیشانەی ئەو تێکوشانە کۆمەڵایەتی و ئەو هاوکاریی ناوخۆیی جەماوەرییە بوو کە لە نێو نەتەوەکانی دیکەدا لەبەر هێندێک هەلومەرجی مێژوویی کۆمەڵگای کۆیلەداری لە ڕۆژهەڵات، ئەو هەسـت و بیرە هێشـتا نەهاتبووە گۆڕێ"[182].

" ئۆئال کەی" کوڕی ئاخسـەری کوڕەکەی خۆی نارد بۆ لای پادشـای ئاشـوور بۆ ئەوەی یارمەتی بدات، لەوە دەچێ بەشـێوەیەک یارمەتی وەرگرتبێت چونکە دەسـتەڵاتی ماننا هەرمایەوە و تەنانت لە کاتی جەنگی مادەکان و بابلییەکان لە دژی ئاشـوور، ماننا لە پاڵ

---

181 مێژووی ماد، دیاکۆنۆڤ وەرگیرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٣٤٩-٣٥٠

182 هاونەتەوەیی کورد و ماد لە نووسینی حەبیبولای تابانی ل.پ ١٥٠

ئاشووردا مایەوە و هاوپەیمانی ئاشوور بوو، بەڵام لە شەڕێکدا وا لە بەرانبەر بابلییەکانەوە تێکشـکان کە ئێتر وزەی هەڵسـانەوەیان لێ بڕا و ناوچەکانیماننا لە دەوروبەری سـاڵانی ٦١٦ ــ ٦١٥ پ.ز کەوتە ژێر فەرمانڕەوایی هوخشترە (کەیخەسرو) پادشای ماد.

هۆکاری کزبوون و ڕووخانی فەرمانڕەوایی ماننا

هەر چەند کە ئەو ڕاپەڕینە کۆمەڵایەتی و مەردمییە کە لە ورمەت (ورمێی) لە دژی پادشا و سـەرکردەکانی ماننا ڕووی دا، لە ڕاسـتیدا شـۆڕشـی چینەکانی بندەسـت و هەژاری کۆمەڵگا بوو لە دژی سەردەستان و زۆرداران و پشتی فەرمانڕەوایی ماننای شکاند. بەڵام ئەوە نابێ لە بیر بچێت کە دەستەڵاتی ماننا هەر لە سەرەتای پێک هاتنیەوە تووشی ناکۆکی بوو. فەلسفەی پێکهاتنی "یەکیەتیی ماننا" بەرئەنگاربوونەوەی هێرشە دڕندانەکانی ئاشوور بوو. ئەو هۆزانەی کە بڕبڕەی پشتی یەکیەتیی ماننا بوون، لە ترس و لە دژی فەرمانڕەوایی ئاشـوور پشـتیوان و هاوکاری ماننا بوون، چونکە هەر کاتێک ئاشـوورییەکان دەهاتن نە تەنیا دانەویلە و ئەسـپ و گاو و مەڕ و ماڵاتیان دەبردن و ئێتر هیچیان بۆ خەڵکەکە نەدەهیشتەوە بەڵکوو هەر کەسێکیشیان بگرتبایت دەیانبردن و دەیانکردن بە "کۆیلە". بەڵام دەستەڵاتی ماننا لە جیاتی بەرگری کردن لە گیان و ماڵی خەڵک و پشتبەستن بەهێزی ئەو هۆزانەی کە پشـتیوانی بوون بۆ بەرئەنگاربوونەوی دەسـتدرێژییەکانی ئاشـوور، بەپێچەوانەوە هەر لە سەردەمی ئێرانزوەوە خۆی کرد بە دۆست و هاوپەیمانی ئاشوور.

پادشـاکانی ماننا بۆ پاراستنی دەستەڵات و بەرژەوندییەکانی خۆیان ئامادەی پێ دانی هەر چەشـنە باجێک بوون کە ئاشـوورییەکان دەیانخسـتە سـەریان. دیارە ئەمەش قورسـایی و بارگرانێکی زۆری دەخستە سەرشانی خەڵکی ئاسایی. چونکە پادشا و سەرکردەکانی تر لە گیرفانی خۆیان باجی ئاشـووریان نەدەدا، بەڵکوو زەحمەتکێشـان و ڕەنجبەرانی ماننا هەم دەبوای باجی ئاشـــووریان دابین کردبای و هەم باجی فەرمانڕەوایانی خۆیان واتا باجەکە دووقات دەبووەوە و ئێتر شتێکی وا بۆ خەڵکی ئاسایی نەدەمایەوە.

لە لایەکی تریشـەوە سـەرەتاکانی شێوازی بەردەداری وەک ئەوەی کە لە ئاشووردا بوو لە منناشـدا سـەری هەڵدابووەوە. دروسـتکردنی کۆشـک و سـەرا و دەیان دژی سـەربازی و ڕاگرتنی "بەردە" و هەروەهـا کۆکردنەوەی زێڕ و زیوێکی زۆر وەک ئەوانەی کە لە گەنجینەی زێویە و تەپۆڵکەی حەسـەنلوو دۆزراونەتەوە (بێ گومـان ئەمـانە تەنیـا نموونەیەکن)، بۆ خەڵکی ئاسـایی ناوچەکە، کە هێشـتا لە سـەردەمی هۆزایەتی و پێش لە قوناخی بەردەداریدا دەژیان شـێوازێکی نامۆ و نامرۆڤانە بوو. بێگومان سـەرهەڵدان و پەرەسەندنی ئایینی زەردەشتی لەم ناوچەیەدا و بڵاوبوونەوەی دروشمی ڕاستی و پاکی لەم سەردەمەدا کاردانەوەیەکی سروشتی ئەم بار و دۆخە بوو. **بەگداتوو** و **مەتاتی** و **تلوسینا**،

که له دژی **"ئاز/ ئازا"** ڕاپەڕین، ئازیان هەر به تاوانی هاوپەیمانیەتی لەگەڵ ئاشــــووردا کوشت.

زمان و نەژادی ماننایییەکان

دیاکۆنۆف زانیارییەکی زۆری ســــەبارەت به ماننایییەکان و مادەکان کۆ کردوەتەوه و خستویەته بەردەست، فەرهەنگێکی مەزن پڕ له زانیارییەکانی عەردنێگاری(جوغرافی)، مێژوویی، کۆمەڵایەتی و له هەمووی گرینگتر وشـــەی کۆنی کوردی. بۆیه پەرتووکی مێژووی مادی دیاکۆنۆف ســەرچاوەیەکی گرینگه بۆ ودەستهێنانی زانیاریی و لێکۆڵینەوه، بەڵام نابێ هەموو وتەکانی به بێ هەڵســـەنگاندن و بەراوردکاری وەربگیردرێت، دەبێ به چـاوێکی ڕەخنەگەرییەوه ســـەیریـان بکرێ. هێنـدێ جـاران نـاکۆکی و دژبەرایەتی له نووسراوکانیدا دەردەکەوێ، جاری واش هەیه که بڕوایەکی تەواوی به وتەکانی خۆی نییه. لەسەر کورد و زمانی کوردیش لەوانەیه گوشارێکی سیاسی لەسەر بووبێت، چونکه هەر چەند بەباشــی دەزانێ که کورد و زمانی کوردی پەیوندییەکی ڕاستـەوخۆیان لەگەڵ ماد و زمانی مادیدا هەیه، بەڵام زۆر بێدەنگه و به هیچ کلوجێک لەم بارەوه قســـه ناکا تەنانەت یەکجاریش زوانی کوردی لەگەڵ مادیدا بەراورد ناکا. بەڵام لەگەڵ ئەمەشــــدا دەبێ زۆر ســــوپاســـی بکرێ بۆ ئەو کاره گەورەیه که کردویەتی و ئەو هەموو زانیارییانه که کۆی کردوەتەوه.

بەر لەوەی ئەم باســه دەست پی بکرێت باشـتر وایه که دەسـتەواژەی "ئێران" و زمانی "ئێرانی" ڕوون بکرێنـەوه. مەبەست له ئیرانی وڵاتی ئێستای ئێران و زمانی فارسی نییه بەڵکوو واتـایەکێ بەرینتر دەگەیینێ . جا بۆ ئەوەی ئەم بابەته ڕۆشـــن بکرێتەوه ئەو پێناســەیه که دیاکۆنۆڤ به دروستی بۆ دەسـتەواژەی ئێرانی کردوه دەخرێته پێش چاو. دیاکۆنۆڤ له ل.پ ٥٨١ پەراوێزەکان لەسەر ناوی "زمانەکانی ئێرانی" دەڵێ:

" ناوی زمانی ئێرانی بۆ لقێک له زمانه هیندوئورووپییەکان دەگەڕێتەوه که بریتین له ئاستی (ئاسی)، ئەفغانی، فارسی، تاجیکی، کوردی، تاتی، تاڵشی و... له زمانه کۆنەکانیش ئەوێستایی، سوغدی، خوارەزمی، ئەسکیتی و... ئەم دەســـــتەواژەیه هەر چەند زۆر گونجاو نییه بەڵام چار نییه و ئێســــتا وشــــەیەکی ترمـان نییه که له جێگـای دانین. بەکـارهێنـانی نـاوی ئێرانی لەوانەیه وای بۆ بچن که گۆایی مەبەســـت لەم وشـــەیه زمانی وڵاتی ئێران واتا پارسـییه (فارسـی)، هەر وا که بۆ هەمووان ڕوونه و دواتریش باسـی

لێ دەکرێ دەستەواژەی ئێران لە باستاندا (دێرین) وەک "ئاریانا" بووە و "فارس"ی لەخۆ نەگرتبوو"[183].

بۆچوونی دیاکۆنۆف لەسەر پێکهاتە و زەمانی دانیشتوانی کۆنی کوردستان جێگای پرسیارە! ئەگەر کەســـێ بەوردی پەرتووکی مێژووی مـادی دیـاکۆنۆف بخوێنیتەوە، بێگومـان لە نارۆشنبوونی هێندێک لە زانیارییەکانی تێ دەگا. لەسەر نەژادی دانێشتووانی کۆنی وڵاتی کوردستان لە ل.پ. ١٧٨- ١٧٩دا ئەوا نووسراوە:

پێکهاتەی نەژادی ئەم شـــوێنانە هەر لە هەزارەی ســـێیەم هەتا هەزارەی یەکەمی پ.ز. ئاڵوگۆڕی بە ســـەردا نەهاتووە، گشـــت خەڵکی ئەم مەڵبەندە هەر لە گۆلی ورمێییەوە هەتا بەشـــی ســـەرەوەی دیالە لە نەژادی گۆتی و لۆلۆبی بوون، لۆلۆبییەکان لە بەشـــی رۆژاوا و گوتییەکان لە بەشـــی رۆژهەڵاتدا نیشـتەجێ بوون. گومانی بۆ دەچێ لە پێکهاتەی مێهرانیش هەر لەو ناوچانەدا بووبێتن. لە بەشـــی باشـــووری رۆژاوا و لە ســـەرەووەی رووبارەکانی دیالە و کەرخە پێکهاتەی کاسی و ئیلامی و هەروەها لە دەر و دوڵەکانی رۆژاوای چیاکانی زاگرۆس پێکهاتەی هوری ژیاون.

هەر وەها لە لاپەڕەی ١٩٣دا دەڵێ:

"زوانی ناوچەکانی ئازەربایجان و کوردستان لە سەدەکانی هەفتەم هەتا نۆەمی پ.ز. ئێرانی نەبووە و دانیشـتوانەکانی بە زمانی لۆلۆبی و گۆتی و... قسـەیان دەکرد، تەنیا شـوێنەکانی رۆژهەڵاتی ماد ئەو ناوچەگەلەی کە کەوتبوونە لای تاران و ئەسفەهانەوە بە زمانی ئێرانی قسەیان دەکرد".

بە قســـەی دیاکۆنۆف وا دیار دەبێ کە هیچ هۆزێکی ئێرانیی زمان هەتا هەزارەی یەکەمی پ.ز لە کوردستاندا نەبووبێت! لەسەر پێکهاتەی هۆزەکانی ماننایش دەڵێ کە ئەم یەکیەتییە لە پێشـــــدا لە نێو هۆزەکانی "نائێرانی"دا پێک هاتووە و تیرە ئێرانییەکان دواجار چوونەتە ناو ئەم یەکیەتییەوە بۆ ســـەلماندنی قســـەکانیشـــی هێچ بەڵگەیەکی باوەڕپێکراویش پیشـــان نادات. لەسەر زەمانی دانیشتوانی ناوچەکانی "ماننایی" و "مادی" وتەکانی زۆر سەیر و بێ بنەمان، جاریک خۆی هیچ زانیارییەکی وا لە سـەر زەمانی لۆلۆبییەکان و گۆتییەکان نادات بە دەستەوە، یان باشتر بڵێن هەتا ئێستاش زانیارییەکی وا لەسەر ئەم بابەتە نییە، هەرچەند ژمارەیەکی زۆر لە لێکۆڵەران و زماننـاسان پێییان وایە کە ناوی پادشایانی گۆتی دەچێتەوە سەر زمانی هێندو ئورووپی.

---

[183] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگیرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٥٨١

بەڵام با بزانین چۆن بەپێی زانیارییەکانی خۆدی دیاکۆنۆڤ ئەم بۆچوونەی ناڕاسـت و بێبناغەن. دیاکۆنۆڤ لەبەر ئەوەی کە ناوی هێندێک لە پادشـاکانی ماننایی لە ئێرانی ناچن بەو ئەنجامە دەگا کە ئەم هۆزانە و ئەم شوێنانە کە ئەوانی تێدا ژیاون نائێرانی بوون. بەڵام خۆدی دیاکۆنۆڤ لە پەرتووکەکەیدا باسـی ئەوەش دەکا کە تەنیا ناوی کەسـان نابێتە بەڵگەیەکی سـەلمێنەر بۆ دیاری کردنی ڕەچەڵەک و زمانی هۆزێک و یان نەتەوەیەک. بەپێی نووسراوەکانی دیاکۆنۆڤ لانیکەم ناوی چوارکەس لە پادشـایانی ئاشوور لە سەدەی نۆزدەیەم هەتاکو سەدەی هەژدەیەمی پ.ز. لۆلۆبی بوون وەک ئەداسی، لۆبەی، بەزەی، و لۆلای. بەڵام ئەمە ئەوە ناگەینی کە ئاشـوورییەکان لۆلۆبی بوون. هەروەها ئانوبانینی خۆی وەکوو پادشای لۆلۆبیان دەناسێنێ کە چی ناوەکەی ئەکەدییە. لە لایەکی تریشەوە هەر چەند دیاکۆنۆڤ بۆ خۆیشی دەزانێ کە ئەکەدییەکان لە ڕۆژاوا و ڕۆژهەڵاتی چیاکانی زاگرۆسدا نەژیاون بەڵام بە قسەی خۆی ناوی ئەکەدی لە نێو دانیشتوانی ئەو مەڵبەندەدا بڵاو ببووەوە، وەک "نور- ئەداد" کە توانی بەشـێکی زۆر لە هۆزەکانی ناوچەکە لە دژی ئاشـوور یەک بخا. هەروەها ناوی زۆربەی پادشایانی ئێرانی پاش بڵاوبوونەوەی ئایینی ئیسلام عەرەبییە، بەڵام بە ڕەگەز هەموویان ئێرانین، بە هەمان شێوە ناوی پادشایانی عوسمانی عەرەبییە کە چی خۆیان تورکن. دیاردەی ناونانی پیاوان لە فەرهەنگی ئێرانیدا یان پەیوەسـتە بە ئایینەوە و یان پێوەستە بە پاڵەوانان و قارەمانانەوە. ئێستا با سـەیری ژمارەیەک لەو ناوانە بکەین کە دیاکۆنۆڤ بۆ خۆی ناویانی هێناوە.

ئێرانزو: ناوی یەکێ لە پادشـا گەورەکانیماننا "ئێرانزو" بوو، دیاکۆنۆڤ لە بابەت ئەم ناوەوە هێچ نالێ، بەڵام ئیرانزو ناوێکی پەتی کوردییە، ئەمە بۆ یەکەمین جارە کە وشـەی **ئێران** لە مێژوودا دەردەکەوێ. ناوی ئێرانزو لە دوو بڕگە پێک هاتووە، یەکەم ئێران کە مەبەسـت وڵاتی "ئاری"یەکانە و خۆدی دیاکۆنۆڤ دەڵێ ئەم وشـەیە جێگای وشـەی "ئاریانا"ی گرتووەتەوە و بڕگەی دووەمی ناوەکە **"زو"** خۆدایەکی کۆنی ئێرانییە، پێکەوە واتای خۆدای ئێران دەدات. ژمارەیەکی زۆر لە لێکۆڵەران و شـارەزایانی بواری مێژووی کۆنی ئێرانی لەو بـاوەڕەدان کە وشـەی **"زو"** کورت کراوەی **"زروان / زوروان"**ە ، هەروەها لە ئەوێستا و لە شـاهنامەی فێردەوسیشـدا باسـی یەکێ لە پادشـایانی "پێشـدادی" (پێش لە داد / پێش لە ئایینی زەردەشتی) کراوە بە ناوی **" زو"** کوڕی تەهماسپ کە ماوەی ٥ سـاڵ فەرمانڕەوایی کردووە[184]. (لە ئەوێسـتادا، وشـەی پێشـدادی وەک "ئەپەر- داتا " هاتووە کە "ئەپەر" ئێستا لە کوردیدا بووەتە "بەر" و" داتا "ش هەمان دادی کوردییە).

---

[184] http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-f99c3aff570c422baff65e2182ac9d7d-fa.html (2013-06-09)

فێردەوسی لەسەر "زو" ئاوا دەڵێ:

ندیدند جز پور تهماسب زو

که زور کیان داشت و فرهنگ گو.

هەروەها حافزی شیرازیش ناوی "زو"ی هێناوە[185]:

شکل هر سر مه میدهد نشان

از افسر سیامک و ترک کلاه زو

هەروەها لە نێو سرودەکانی" یارسانی"شدا باسی زو وەک خۆداوەندی ڕووناکی کراوە، (ئایینی یارسانی لە ڕاستیدا هەمان ئایینی زەردەشتییە کە کەوتووەتە بەر کاریگەریی ئایینی ئیسلامەوە)، ئەم سرودەی خوارەوە هی "داود کۆسوار"ە کە یەکێکە لە پیرانی یارسانی لە دەوروبەری ساڵانی ١٣٥٠ – ١٤١٩زایینی. ئەمەش دەقی سرودەکەیە:

نە هیهات هو نە هیهات هو

سەف سەف مەنهۆ نە هیهات هو

چلتەن گرد ئامان بی وە قاو وقو

دونیا ڕۆشن بی وە فەرمان زو

تاری مەرگ و شەڕ گریزان چون دو

یانەی تاریکیش کەرد ژێرورو

چەنی چلتەنش نمانا ئەرجو

واتاکەی بەم شێوەیە:

یاران بە وتنەوەی هوو هوو ڕیزیان بەستووە، (چلتەن)یش بە هەمان شێوە هاتوون و هەیا وهوو دەکەن. دونیاش بە فەرمانی زو (زەروان) ڕووناکبووتەوە و تاریکی و مەرگ و جەنگ وەک دووکەڵ هەڵ هاتن وخانەی تاریکی سەر وبن کرا[186].

[185] http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-f99c3aff570c422baff65e2182ac9d7d-fa.html (2013-06-09)

[186] یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕوستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی، ل.پ ٨٢

کەوا بوو لێرەدا ڕوون دەبیتەوە کە وشـــەی "زو" وشـــەیەکی "ئێرانی (کوردی)"یە و ناوی یەکێ لە خۆدایانی کۆن بووە.

ئاخســـەری: ناوی یەکێکی دی لە پادشـــایانی ماننایی "ئاخســـەری"یە، ئەم ناوەش هەر وشەیەکی ئێرانییە. یەکەم: دەتوانێ واتای پادشا بدات، بۆ نموونە ناوی کەیخەسرەو پادشای ماد بە شێوەی" کەی ئاخسارا" بە واتای پادشای گەورە هاتووە کە ئەگەر وشـەی " کەی" لێ هەڵگرین "ئاخسارا واتای پادشا دەدات. "ئاخسارا" لەگەڵ "ئاخسەری" دا جیاوازییەکی ئەوتۆی نییە، دەتوانێ شـێوەیەکی گۆکردنی تایبەت بە ماننایی بێت بۆ" ئاخســارا ". دووەم وشەی" ئاخسا " لە زمانی ئەوێستاییدا واتای ئامۆژگاری کردن ، ئاگا کردنەوە، تێگەیاندن دەدا (بڕوانە یادداشتهای گاتَ ها، پوورداود، سالی ١٣٨١، ل.پ ٢٧٤ هاتی ٤٦ بەندی ٢). شێوازی دروستکردنی ناوی بکەر لە ئەوێستادا هەر وەک کوردی وایە بۆ نموونە تاشان (تاشەر)، داتا (داتەر)، (بڕوانە کانگا دیکشنێری). کە وابوو ناوی بکەر بۆ "ئاخسا" دەبێتە ئاخسەر، کە واتای ئاگاکەر، ئامۆژگاریکەر یان بە زمانی ئەمڕۆ واتای مامۆستا دەدا. بەڵام بە ئەگەرێکی زۆر هەر شێوەیەکی ترە لە گۆ کردنی ناوی ئاخسارا بە واتای پادشا.

ڕادیای شادی: (دیاکۆنۆف ل.پ.٧٠١ پەراوێزەکان بەندی ٢٠٣)، بەرپرس و سەرۆکی دژی ماننایی "ئەرشتد" بوو کە بە دەستی ئاشوورییەکان کوژرا. وشەیەکی کوردییە، وەک ناو ئێستاش لە کوردیدا هەر ماوەتەوە. وشـەی یەکەم ڕادیا لە وشـەی "ڕاد"وە دێت کە ڕاد یان ڕات هەم لە کوردیدا هەم لە ئەوێستـایی و هەمیش لە ســانســکریتیدا واتای ڕاستـکار، دروســتکار، و جوانمێر دەدا (بڕوانە هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارســی هەژار، تاران ١٣٦٩. ل.پ.٣٣٩). پیتی "ی" نیشـانەی پەیوەسـتە (نسـبت)، وشـەی دووەمیش هەمان وشەی شادی کوردییە. پێکەوە دەبێتە "ڕادیا- ی شادی" واتا "ڕادیا" کوڕی "شادی".

بەگداتوو: ناوی فەرمانڕەوای ناوچەی هۆیش دێش (ماد- ڕا غا / مەراغە) بوو، کە لە دژی ئازا پادشـــای ماننا ڕاپەڕێ و بۆ ماوەیەکی کەمیش جێگای "ئازا"ی گرتەوە. ناوی بەگداتوو یان بەغداتوو لە ســـێ بڕگە پێک هاتووە، بەمجۆرە " بەغ- دات- وو". بڕگەی یەکەم بەغ / بەگ واتای "خۆدا" دەدات، بڕگەی دووەم "دات/ داتا" واتای "دا/ دای" ئەدات، بڕگەی ســـێیەم "وو/ و/ ۆ" پاشـــگرێکی باوی مادی و هەروەها کوردیی شـــێوەزاری کرمانجییە. بەگداتوو/ بەغداتوو مانای "بەغ دایە (بەغ داویەتی)/ خودداد" دەگەینی. ئەمە بە وتەی خۆدی دیاکۆنۆڤیش قسەی تێدا نییە کە ناوێکی ئەوێستاییە.

تلۆ سـینا: تلۆی کوڕی سـینا، ســەرۆکی هۆزی ئاندیا کە لەگەڵ بەگداتوودا لە دژی ئازا پادشـــای مـاننـا ڕاپەڕی. تلۆ نـاوی خۆیەتی و "ســـینـا"ش نـاوی بـاوکیەتی. نـاوی تلۆ/ تێلۆ،ئێستاش لە شێوەزاری کرمانجیدا هەر باوە. "حەسـەن تێلۆ شـکاک (حەسـەنی کوڕی تێلۆ) یەکێ لە هاوڕییانی قازی موحەمەد بوو لە سـەفەری ڕووسـیادا(سـوڤیەت). هەروەها

ڕێبەری ڕێکخراوی "یەکیەتیی لیبرالّی کوردســـتان لە ڕۆژئـاوا نـاوی "فەرهاد تێلۆ"یە.
"ســـینا"ش ناوێکی کۆنی ئێرانییە. ناوی باپیرە گەورەی زانای بەناوبانگ "ئەبو عەلی حوسین کوڕی عەبدوڵڵا" کە لە ساڵی ٣٥٦ کۆچیدا لە "بوخارا" لە دایک بووە "سینا"بوو، هەر بۆیەش بە ئەبۆ عەلی سینا بەناوبانگە.

ئاز: ناوی یەکێ لە کوڕەکانی ئێرانزو بوو کە دوای مەرگی باوکی جێگای گرتەوە، لەسەر ئەم ناوەش دیاکۆنۆف هیچ نابێژێ."ئاز/ ئازا" لە کوردیدا چەند واتایەک دەگەینێ لەوانە "خێرا" کە زۆرتر لە ناوچەکانی شـــارەزور و هەورامان وســـنە و کرماشـــان بەکار دێت هەروەها واتای "دلێر و چالاکیش ئەدا"[187]. بەڵام مەبەســـت لەم **"ئاز/ ئازا"**یە هیچکام لەمـانە نین، بەڵکوو **"ئــاز"یش خۆدایەکی کۆنی ئێرانی بوو کە خـاوەن هێزێکی لەبن نەهاتوو بووە.** خۆدایانی کۆنی هیندوئێرانی کە "دئو"یان پێ دەگوت، ژمارەیان زۆر بوو و خەڵکیش ناچار دەکران کە قوربانیان بۆ بکەن کە ئەمە دەبووە هۆی بارگرانی بەســـەر شـانی خەڵکەوە. بۆیە پاش بڵاوبوونەوەی ئایینی زەردەشـتی لۆمە لە پەرسـتنی "دئو"کان" کرا، کە وای لێ هات دواجار بوون بە هێزی تاریکی و درۆ و خراپی ونەیاری. ئێســـتا وشەی دێو جێگای دئوی گرتووەتەوە. وا دیارە ناوی **"ئاز"** هێن ئەو سەردەمەیە کە هێشتا "دئو"کان نەبووبیتن بە دێو. (ئەو سـەردەمە سـەرەتای سـەرهەڵدانی ئایینی زەردەشـتی بووە و وا دیارە کە هێشتا نەبوو بە ئایینێکی گشتگیر لە هەموو ناوچەکاندا).

لە ئەفسـانەی ئافرینیشـی ئایینی "زروانی"دا ئاوا هاتووە: لە سـەرەتادا جیهانی ئێمە نەبوو، تەنیـا دوو گەوهەر هەبوون، گەوهەری ڕۆشــــنـایی و گەوهەری تـاریکی . گەوهەری ڕۆشــــنایی باش و جوان بوو، گەوهەری تاریکیش ناحەزو وخراپ. شـــاریاری (وەزیر، یاریدەری شـــا) جیهانی ڕۆشــــنایی **"زروان"** بوو کە فەرمانڕەوایی بە ســـەر خۆشـــی و ئاسایشتدا دەکرد، لەم جیهانەدا نەخۆشی و ڕۆژڕەشی و مەرگ نەبوو. لە جێهانی تاریکیدا دیوی **"ئاز"** فەرمانڕەوایی دەکرد. ئەم دوو گەوهەرە دوور لەیەک دەژیان هەتا ڕۆژێک "ئاز" چاوی کەوت بە جیهانی ڕۆشـنی و ویسـتی کە داگیری بکا بۆیە لەگەڵ کۆمەڵێک لە دێوان پەلاماری زروانی دا. زروان ئامادەی نەبەرد (جەنگ) نەبوو، هەر بۆیە دوو خۆدای تری دروسـتکرد بۆ بەرئەنگاربوونەوەی "ئاز". یەکێ لەوانە هورمزد بوو خۆدای جەنگ، بەڵام هۆرمزد لە شـەڕەکەدا شـکستی هێنا و کەوتە بنی جێهانی تاریکییەوە و لەسـەر خۆی چوو. زڕوان بۆ ڕزگاری هۆرمزد خۆدایەکی تری دروستکرد کە ناوی مێهرئیزد بوو، کە لەگەڵ دێوەکان بەشـــەڕهات و شـــکســـتی دان و هۆرمزدی ڕزگار کرد و دێوەکانی کرد بە زنجیرەوە.

---

[187] فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ١٣٦٩، لاپەرە ٥

لە نێو سروودە ئایینیەکانی یارسانیشدا (سروودی ڕمزبار)[188] ناوی **"ئاز"** وەک خۆدای تاریکی هاتووە:

پەی دەرون شاد پەی دەرون شاد

شام ڕۆشنیش وست پەی درون شاد

ئەو کۆی چل نورش هەرکە کەرد ئیجاد

چل مەشعەلش دا وە ئۆسای ئیرشاد

نە لەوح حەجەر شا کەرش بنیاد

ئاز و تاریکی گوریزان چون باد

واتاکەی: بۆ دەرونی شاد، شام ڕووناکی خستە دەروونمانەوە و شادبووینەوە، ئەو کاتەی "چلتەن"ی ئافراند و چل مەشخەڵی ڕێنماییکردنی دایە دەستیان، (کە پەیامە ڕووناکیبەخشەکانیان) وەک نووسراوەیەکە کە لەسەر بەرد گەڵاڵە کرابێ. لە بەر ئەم ڕوشناییەدا **"ئاز"** و تاریکی وەک با هەڵهاتن.

لێرەدا دەبێ ئەوە وەبیر بێنینەوە کە وشەکانی **"ئاز و ئازا"** هەر یەک وشەن. بەپێی زانایانی بواری زمانە کۆنەکانی ئێرانی زۆربەی وشەکانی مادی بە تایبەت ناوەکان بە پیتی " ا " کۆتاییان پێ هاتووە بۆ نموونە ماد (مادا)، پارس (پارسا)، پارت (پارتا)، کار (کارا)، داد یان دات (داتا)، دەس (دەسا)، ئەسپ (ئەسپا)، پەراسو (پەراسوا). بەپێی ئەم ڕێسایە **"ئاز"** یش هەر هەمان **"ئازا"**یە. ئەم "**ا**"یە کە لە پاش وشەکان دەهات لە سەردەمی ئەشکانییەکاندا لە پاش وشەکان کەوت.

هەروەها ئەم ناوە لە پارسی میانەدا وەک **"ئاز"** و لە ئەوێستاییدا وەک **"ئازای"** هاتووە کە واتای ڕژدی و ئازمەندی ئەدا[189].

هەر چەند ناوی"ئێرانزو" پادشایماننا و ناوی "ئازا"ی کوڕی، کوردی/ ئێرانییە بەڵام ناوی کوڕەکەی تری ئۆلۆسۆنۆ تا ئیستا ڕوون نەبووەتەوە کە سەر بە کام زمانە.

---

[188] یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕوستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی، ل.پ ١٤٦

[189] مهرداد بهار، پژوهشی در اساطیر ایران، چاپ پنجم پائیز ١٣٨٧، نشر آگاه

واتاكانی زاموا، پارت، پارسوا، پارس و میدیا له ڕوانگه‌ی دیاكۆنۆڤه‌وه

دیاكۆنۆڤ له ل.پ.١٩٢دا ده‌ڵێ: "له وڵاتی "ماد"دا ناوی زۆر شوێن و جێگا بۆ ماوه‌یه‌كی درێژ هه‌ر به شێوه‌ی نائێرانی مایه‌وه، ئه‌مه ئه‌و ڕاستییه ده‌رده‌خا كه پێشتر خه‌ڵكی ئێرانیی زمان له‌و شـــوێنانه‌دا نه‌ژیاون، چونكه كاتێ زمانی خه‌ڵكه‌كه ده‌گۆڕدرێت له هه‌مان كاتدا ناوی شوێنه‌كان بۆ ماوه‌یه‌ک وه‌كوو جارانی خۆی ده‌مێنێته‌وه".

ئه‌م بۆچوونه‌ی دیاكۆنۆڤ وه‌ک تئۆری ڕاسته به‌ڵام له‌سـه‌ر شـوێنی ماننايیيه‌كان و ماده‌كان ناگونجی و ڕاســـت ناێته‌وه. گرفته‌كه‌ش به داخه‌وه له‌وه‌دایه كه چۆن دیاكۆنۆڤ كوردی نازانێ له ناوی ئه‌و شوێنانه كه باسیان لێ ده‌كا یان هه‌ر تێ ناگا یان خراپیان وه‌رده‌گێڕێته‌وه بۆ نموونه:

زاموا: له ل.پ ١١٨ دا له به‌ندی ٥، ئاوا باســی ناوچه‌ی زاموا له ســه‌رده‌می ده‌ســته‌ڵاتی ئاشوورییه‌كاندا ده‌كات:

مه‌ڵبه‌نـدی "زاموا" یـان " لۆلۆ"، ته‌واوی ئه‌و نـاوچه‌گه‌له ده‌گرێته‌وه كه كه‌وتووه‌ته نێوان ده‌ریاچه‌ی ورمێ (ارومیه) هه‌تا ناوچه‌كانی ســـه‌ره‌وه‌ێ ڕووباری دیاله، واتا هه‌موو ئه‌و شوێنانه‌ی ئیستای شاره‌كانی ورمێ، مه‌هاباد، میاندوئاو، بانه، سلێمانی، سنه، كرماشان و خانه‌قینه به ناوچه‌ی زاموا ده‌ناسـران. به‌ڵام له ل.پ. ٣١٨دا ده‌ڵێ له دواییه‌كانی ســه‌ده‌ی هه‌شـته‌م و سـه‌رەتاكانی سـه‌ده‌ی هه‌فته‌می پ.ز. ئاشوورییه‌كان زۆربه‌ی ناوچه‌كانی مادیان داگیر و به ســه‌ر چه‌ند مه‌ڵبه‌نددا دابه‌شـیان كردبوو له‌وانه زاموا (باكووری ســلێمانی)، و پارسوا (سه‌ره‌وه‌ی دیاله).

دیسـان له ل .پ ١١٨دا له به‌ندی ٦ دا ئاوا باســی ناوچه و وڵاتی پارسـوا ده‌كات له هه‌مان سه‌رده‌مدا:

ئه‌و شـوێنانه كه كه‌وتووه‌ته سـه‌ره‌وه‌ی ڕووباری دیاله واتا ئه‌و ســێ گۆشـه‌یه كه كه‌وتووه‌ته نێوان سلێمانی، زه‌هاو و سنه به پارسوا ده‌ناسرا.

لێره‌دا وا ده‌رده‌كه‌وێ كه دیاكۆنۆڤ ناوچه‌ی زاموا وه‌ک مه‌ڵبه‌ندی لۆلۆبییه‌كان ناو ده‌با، و لۆلۆبییه‌كانیش وه‌ک هۆزیكی نائێرانی ده‌ناســـێنێ. ئه‌مه جێگای گومانه، جارێک هێشـــتا زمـان و نه‌ژادی خۆدی لۆلۆبیـان به‌جوانی ڕوون نه‌بووه‌ته‌وه، ئه‌گه‌ریش لۆلۆبییه‌كـان له باری نه‌ژاد و زمانه‌وه به‌شـــێک له ئێرانییه‌كان (كورده‌كان) نه‌بووبێتن، بێ هیچ گومانێک هۆزه‌كـانی تری ئێرانیی زمـان له زامـوادا هه‌بوون. خۆدی نـاوی **"زاموا"** هه‌ر وه‌ک له

خوارەوە ڕوون دەکرێتەوە وشـــەیەکی پەتی کوردییە و ئەمە بۆ خۆی بەڵگەیەکی باشــە کە نیشان دەدات کە ئەم ناوچەیە کوردنشین بووە.

جۆرێک لە لێڵی و نارێکی لە بووچوونی دیاکۆنۆڤدا ســەبارەت بە مەڵبەندەکانی پارسـوا و زاموا بە دی دەکرێ. بەپێی ئەم بۆچوونانە یان دەبێ ناوچەی پارســـوا بەشــێک بێ لە ناوچەی زاموا ویان دەبێ هەردوکیان هەر یەک ناوچە بن. بەڵام بە پێێ ڕوونکردنەوەکانی دیاکۆنۆڤ زاموا و پارســوا دوو نـاوچە، یـان دوو وڵاتی جیاواز بوون کە بـاجیان بە دەســتەڵاتی ئاشــوور دەدا. هەروەها لە ل.پ ٢٠٥دا ناوچەی زاموا دەکاتە دوو بەشــەوە و وەک دەوڵەت یان دەستەڵاتی زاموای ناوەوە و زاموای دەرەوە ناویان لێ دەبا. ئەم شـێوازە دابەش کردنەش ڕاســـت نییە، هۆکـاری ســـەرەکیشـــی تێ نەگەیشـــتنی دیاکۆنۆڤە لە دەســتەواژەکانی زاموا و پارسـوا (پەرەسـوا) . هەرچەند دیاکۆنۆڤ تێ کۆشـاوە کە واتای زۆربەی ناوەکان و شوێنەکان ڕوون بکاتەوە و نیشان بدا کە سەر بە کام خێزانی زمانین، بەڵام لە ســەردەســتەواژەی "زاموا " بێدەنگە و هیچ نابێژێ کە ئایا ئەم وشـەیە ئێرانییە یان ئاشووری یان ئەکەدی یان هوری یا خۆ لۆلۆبییە!

ڕاســتەکەی ئەوەیە کە هەر لە کۆنەوە ناوچە شــاخاوییەکانی کوردســتان بە کوێســتان، یان زۆزان یان ســـەردەســـێر دەناســـران، (ئێســـتاش هەر وایە). و بە هەمان شـــێوە ناوچە دەشتایەکانی باشووری کەرکووک و شارەزور بە باگەرمی (Begerme)[190]، گەرمەکان (Germekan)[191]، گەرمیان و گەرمەسێر ناو براون.

وشەی زاموا شێوەی ئەکەدی وشەی"زۆم" و یان"زما"یە. واتا ئەکەدییەکان بە "زما / زۆم"یان وتووە " زاموا".

وشـــەی "زۆم" واتای کۆمەڵێک ڕەشـــماڵ یان کۆمەڵێک چادرلە کوێســتاندا ئەدا (بڕوانە هەنبـانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فـارســـی هەژار ل.پ.٣٨٥)، وشـــەی "زمـا"یش وشـــەیەکی کوردییە واتای ســـاردی و ســـەرما ئەدات (بڕوانە هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارســـی هەژار لاپەڕەی ٣٨٠). "زما" هاوڕیشـــەی لەگەڵ "زۆم " و "زاموا". خۆدی وشەکانی زمێستان و زۆزان (کە بە کرمانجی واتای شوێنی سارد و کوێستانی ئەدا) هەر لەم وشــەوە هاتوون. ئەگەر بەوردی چاو لەو مەڵبەندانە بکەین کە دیاکۆنۆڤ وەک "زاموا" نـاویـان لێ دەبـا، هەر هەمووی نـاوچە کوێســـتـانییەکـان "زمـا / زۆم"ە کـانی کوردستانن.

---

[190] کەرکووک لە چەرخە کۆنەکاندا، د.جەمال ڕەشید ئەحمەد. وەرگێڕانی حەسەن جاف، دهۆک ٢٠٠٨،ل.پ. ٥٨
http://www.pertwk.com/pdf/kerkwk_le_cherxe_konekanda.pdf

[191] هەمان سەرچاوەی پێشوو

"ئیبنی خۆردادیە لە ساڵی ٢٣٢ ه.ق (واتا نزیک بە ١٢٠٠ ساڵ لەمەوبەر) ئاوا باسی کوردەکانی پارس دەکات:

"زموم"ی کوردەکانی فارس: لە چوار (زەم) پێک هاتووە، "زموم" بە واتەی ناوچەی کوردەکـانە، کە بریتییە لە زەمی حەســـەن کوڕی جیلویە (گیلویە)، کە بـازرنجـانی (بـازرەنگی) پێ دەڵێن، زەمی ئـارادم کوڕی "جوانـاه" "(جوانە)، زەمی قاســـم کوڕی شـەهربراز کە "کوریانی" پێ دەڵێن، و زەمی حەسـەن کوڕی سـالێح کە "سـۆرانی" پێ دەڵێن"[192].

لێرەدا بە جوانی بۆمان دەردەکەوێ کە زەم و زموم و زاموا، هەمووی هەر یەک شـــتن ئەویش" زۆزان / هەوارگە" واتا شوێنی نیشتەجێبوونی کوردان بووە لە شاخەکان، یان نـاوچەی ســـەردەســـێر. کە وابوو خۆدی نـاوی زامواش کوردییە/ ئێرانییە. بۆیە ئەو بۆچوونەی دیاکۆنۆڤ کە دەڵێ لەو ســەردەمەدا هێشــتا تۆخمی ئێرانی و ئێرانیی زمان لەم شـوێنانەدا جێگیر نەبوون ڕاسـت نییە. هەر ئەوەی کە ناوی ئەم شـوێنانە لەو سـەردەمەدا کوردی بوون ئەوە دەسەڵمێنێ کە ئەو ناوچەگەلە هەر لەمێژەوە کوردنشین بوون.

پارسوا: لەسـەر "پارسـوا"ش دیاکۆنۆڤ لە ل.پ ٢٠٦دا زۆر بە ڕاسـتی باسـی ئەوە دەکا کە وشەی "پارسوا" شێوازی ئەکەدی وشەی "پەراسو"ە کە بە واتای کەنار و مەرز دێت و لەگەڵ وشـــەی "پارس" یان "پەرسـید"دا جیاوازە. بەڵام لێرەشـدا تووشـــی هەڵەیەکی تر دەبێت ودەڵێ وشـــەی "پارس"یش هەر واتای کەنار و مەرز دەدا. هەروەها لە ل.پ. ٩١دا جاریکی تر بە ڕاسـتی و دروسـتی واتای وشـەی پارسـوا دیاری دەکا ودەڵێ هەمان وشـەی "پەراســو"ە کە بە واتای بربڕە، کەنار و تەنیشــتە، بەڵام دیســانەوە تووشـــی هەمان هەڵە دەبێتەوە و دەڵێ وشەکانی پارس و پارت و پارسوا هەر یەک شتن وهەر یەک واتایان هەیە ئەویش تەنیشت و کەنارە.

لێرەدا پێویستە ئەمە ڕوون بکرێتەوە کە وشەی پارسوا یان پەراسو هەمان وشەی پەراسوی کوردییە کە هەر ئێســتایش واتای تەنێشــت و بربڕە تەنیشــتی لەش واتا پەراســو دەدا. کە وابوو وشەکانی زاموا و پارسوا ئەم ڕاستییەمان بۆ دەرئەخەن کە دانێشتوانی سەرەکی ئەم ناوچانە کوردزمان بوونە و هەر لە مێژەوە لەوێش نیشتەجێبوونە دەنا وەک دیاکۆنۆڤ دەڵێ دەبوای ناوی شوێنەکان بە زمانێکی تر بوایی.

[192] کوردەکانی پارس و کرمان لە نووسینی دوکتور جەمشیدی سەداقەت کیش، وەرگێرانی کامەران حەسەن، ساڵی ٢٠١٠ زایینی، ل.پ ٣٥.

پارس: وشەی "پارس" هیچ پەیوەندییەکی بە پارسوا (پەراسو)ەوە نییە. پارس وشەیەکی ئایینییە کە لە سەردەمی مادەکاندا وەک "پارسا" گۆ کراوە. کە ئێستاش لە فارسیدا هەر ماوەتەوە و واتای مروڤی پاک و لە خوا ترس دەدا.

پارت: وشەی "پارت"یش دیسان هیچ پەیوەندییەکی لە گەڵ پەراسودا نییە تەنانەت دژبەریەتی، ئەم وشەیە لە ڕاستیدا پارت نییە بەڵکوو وشەی " پەرت"ە کە هەر ئیستایش لە کوردی و لە فارسیشدا واتای شوێنی دوور وپەراوێز دەدا، بۆ نموونە دەڵێن ئەو خانووە شوێنەکەی پەرتە یان ئەو گوندە کەوتووەتە شوێنەکی زۆر پەرتەوە. ئەم ناوە بە سەر ئەو هۆزانەدا دابڕابوو کە لە شوێنێکی دوور و پەرتدا دەژیان. بۆ نموونە بە هۆزەکانی ئەشکانییان دەوت "پەرتەکان / پارتاکان" واتا ئەو هۆزانە کە لە شوێنی دوورەوە نیشتەجێبوون. هەروەها بە یەکێ لە هۆزەکانی پێکهاتەی ماد کە خەڵکی لای ئەسفەهان (اصفهان) بوون و دوور بوون لە ناوچەکانی ناوەندیی مادەکان بە هۆزی "پەرتەکان" بەناوبانگ بوون. کە ئێستاش لە کوردیدا واتاکەی ڕوونە و بە واتای هۆزی "دوورەکان" دێت.

ماد / مێدیا: وشەی" ماد یان میدیا "واتای نیوە و ناوەڕاست و ناوەند دەدا، بڕوانە فەرهنگی ئەوێستا:

Maidhya = Middle, half (k383)[193]

لە ڕاستیدا هۆزەکانی ئیرانیی زمان کە لە کۆنەوە لە ناوچەیەکی بەربڵاو هەر لە تاجیکستان و پاکستانەوە بگرە هەتا ناوچەکانی باکوور و ڕۆژاوای کوردستاندا بڵاوەیان کردبوو. وا دیارە کە ئەو شوێنانەی کە تێدا نیشتەجێبوون بە شێوازی جۆراوجۆر ناویان لەسەر دانابێ کە مەڵبەندەکانیان تا ئەندازەیەک دیاری بکا. بۆ نموونە ناوچەکانی مێدیا (ناوەڕاست)، پەراسو (تەنیشت، پاڵ، نزیک) و پەرت (دوور و پەرت)، زەم / زەما (سارد، زۆزان)، گەرمێنی/ گەرمیان/ گەرمەکان (شوێنە گەرمەکانی خوارەوەی کەرکووک). گشت ئەو مەڵبەندانەش کە کەوتووبوونە ڕۆژهەڵاتی میدیاوە، وەک ناوچەکانی خۆراسان و تاجیکستان یان ئەسفەهان و کرمان کە دوور بوون لە میدیا (ناوەڕاست) بە پەرت (پارت) دەناسران. و ناوچەی زاموایش (زاما / زموم) هەر ناوچە کوێستانیەکانی کوردستان یان زۆزانەکان بوون. لێرەدا ئەم ناکۆکیانەی دیاکۆنۆڤ و مێژوونووسانی ترمان بۆ ڕوون دەبێتەوە کە جارێک مەڵبەندەکە وەک زاموا و جاریکی ترهەمان مەڵبەند وەک پارسوا ناو لێ دەبن. هەر ئێستاش لە عەردنێگاری جێهانیدا دەستەواژگەلی جیاواز بۆ دیاری کردنی شوێن و مەڵبەندکانی جۆربەجۆر بەکار دێت کە پیوەندییەکی ئەوتوی بە هۆزێک یان

[193] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

وڵاتێکەوە نییە بۆ نموونە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، رۆژهەڵاتی دوور یان ئاسیای بچووک، ئاسیای دوور.

دیاکۆنۆف لە ل.پ ۲۲۲ دا لەسەر شوێنی فەرمانڕەوایی مانناییەکان دەڵێ:

" دەستەڵاتی ماننا بە سەر ئەم مەڵبەندانەدا (بە زمانی ئاشووری ناژە) دابەش بووە، ۱- سوریکاش ،ناوچەی سەقزی ئێستا(؟) ۲- مێسی، لە سەرەوەی ڕووباری جەغەتوو ۳- ئۆئیش دێش/ هۆێش دیش، قەراخی ڕۆژهەڵاتی گۆلی ورمێی ٤- ئارسیانشی ٥- ئارشتە یانا "

ئەگەر بە قسەی دیاکۆنۆف بێ نابێ هیچکام لەم شوێنانە ناوەکانیان ئێرانی (کوردی) بێت، بەلام لێرە ڕوون دەکرێتەوە کە ئەم ناوانە هەمووی هەر ئێرانین (کوردی / مادین).

سوریکاش: مەڵبەندەکانی مێسی وهۆیش دێش شوێنەکانیان دیار و ئاشکرایە، دەکەونە ڕۆژهەڵاتی وڵاتی مانناوە، ئەمە ڕوونە کە ناوەند و پایتەختی مانناییەکان لە ئێزرتوو لە نزیکی شاری سەقزدا بووە، کە وابوو سوریکاش یان دەبێ لە باشوور بیت یان لە رۆژاوای وڵاتی ماننا. بەلام ئەو زانیارییەمان لەبەر دەستدایە کە لە ساڵی ۷۱٦ پ.ز کاتێ کە سارگۆن پاشای ئاشوور لە زامواوە دەچێ بۆ وڵاتی ماننا، ئۆلۆسونۆ پادشای ماننا لە ناوچەی سوریکاش دەچێتە پێشوازییەوە، لێرەوە بۆمان دەردەکەوێ کە ئەم ناوچەیە شوێنیکی مەرزی بووە نزیک بە وڵاتی ئاشوور، واتا شوێنێکی مەرزی لە ڕۆژاوای وڵاتی ماننا. ئەم شوێنە ئێستا دەکەوێتە ناوچەی بانە. وشەی "سوری- کاش" لە دوو بڕگە پێک هاتووە، "سور" واتای هەمان ڕەنگی سوور دەدا لە کوردیدا. بڕگەی دووەم "کاش" وشەیەکی کوردییە لە شێوەزاری کرمانجیدا کە واتای کێو دەدا (بڕوانە فەرهەنگی هەنبانە بۆرینە هەژار، تاران ساڵی ۱۳٦۹، ل.پ.٦۰۱) بۆ نموونە ئەو کێوەی کە لە ناو شاری کۆبانیدایە بە "کاشی مشتە نور" بەناوبانگە هەروەها کێوێکی تریش لە باشووری ئەو شارە هەیە کە "کاشی بەرکەل"ی پێ دەڵێن. ئەم وشەیە لە شێوەزاری هەورامیدا وەک "کەش" گۆ دەکرێ و هەمان واتای هەیە (بڕوانە فەرهەنگی وشەنامە، هۆرامی- کوردیی ناوەڕاست، لە نووسینی بێدار، هەولێر ۲۰۱۰، ل.پ ۷۷٦). لە کوردیدا بەکار هێنانی کەش و کۆ یان کەش و کێو زۆر ئاساییە. ناوی "سوری کاش" ئێستا گۆڕاوە و بووە بە "سورکێو" کە زنجیرە کێوێکە و هەروەها ناوچەیەکی مەرزییە کەوتووەتە نێوان مەرزی کوردستانی ڕۆژهەڵات (ئێران) و کوردستانی باشوورەوە. گۆڕانی وشەی کاش بۆ کێو لە ژێر کاریگەریی زمانی"ئەشکانی/ پارتی"دا بووە. واتا کاش وشەیەکی مادی و کێو وشەیەکی ئەشکانییە.

لە کاتی دەستەڵاتداری ئەشکانییەکان (پارتەکان) بە دەیان هۆز و هەزاران سوارەی ئەشکانی لە باشوور و ڕۆژاوای گۆلی ورمێیدا (لە کوردستانی ئێستادا) نیشتەجێ

بوون، هێندێک لە وانە لە بناری شــاخی ســوریکاشــدا مانەوە. هەموو ئەمانە کە زۆربەیان هێزی چەکدار بوون بە نێوی هۆزە سـەرەکییەکەیان وسـەرکردە بە نێوبانگەکەیان "سورێن " دەناسران. کێوستانی سورێن و هەروەها گوندی "سورین"[194] لە بناری سورکێو گەواهی ئەم ڕاستییەیە. کە وابوو "سوریکاش" وشەیەکی پەتی کوردییە کە ئێستا بووە بە سورکێو. (بۆ زانیاری زیاتر لەســـەر کاریگەریی زمانی ئەشـــکانییەکان و هۆزی ســـورێن لە کوردستاندا بڕوانە بۆ ناسنامەی زمانی کوردی بەرگی سێیەم ل.پ. ١٧-٢٤).

میسی: بە شی سەرەوەی جغەتو (دیاکۆنۆڤ ل.پ ٢٢٢) ناوچەی نێوان بیجار و تیکانتەپە و زەنجـان و کێوی ئەڵوەنـد. واتـای ئەم نـاوە ڕوون نییە بەڵام ئێرە یەکێ لە شـــوێنە ســـەرەکییەکانی مادەکان بوو و دیاکۆ بەر لەوەی لە هگمەتانا نیشـــتەجێ بێ لەم ناوچەیەدا ژیاوە.

ئۆێش دیش یان هۆێش دیش: وڵاتی "ئۆئێش دیش" یان "هۆئیش دیش" واتای وڵاتی خۆش دەدا[195]. ئەمە وشـەیەکی پەتی مادییە لە شـێوەزاری ئەوێسـتایی/ (موگی)دا، لە دوو بڕگە پێک هاتووە. بڕگەی یەکەم ئویش/ هویش کە هەمان وشەی "وەش"ە لە هەوراميدا کە لە شـێوەزارەکانی تری کوردیدا وەک خۆش گۆ دەکرێ. بڕگەی دووەم "دیش" واتای "دێ' دەدات. بەرامبەر ئەم وشـــەیە لە هەورامیدا "وەش دێش " یـان "وەش دێ"یە. بە وتەی دیاکۆنۆڤ ناوەندی ئەم ناوچەیە لە شوێنی شاری مەراغە (ماد- راغە)ی ئیستایە هەروەها ناوی یەکێ لە میرانی ئەو ناوچەیە بەگداتوو بووە کە بەرئەنگاری "ئازا" پادشـــای ماننای کرد و دوای کوشتنی ئازا خۆی نیشتە سەر تەختەوە کە دواجار لە لایەن سارگۆنی دووەم پادشـــای ئاشـــوورەوە پەلامار درا و دوای دەســـتگیرکردنی هەربە زیندوێی کەوڵیان کرد (پێسـتیان لێ کردوە). دیارە ئەم ناوە هەر ئەو ڕۆژە کە ئاشـووریيەکان پەلاماریان داوە و ناوەکەیان تۆمارکردوە لەســـەر ئەم ناوچەیە دانەنراوە بەڵکوو ئەگەر هەزار نەڵێین لانیکەم چەندین ســـەدە پێشـــتریش ئەم ناوە هەر هەبووە دەنا ئاشـــووریيەکان لە کاتی تۆمارکردنی ناوەکەی ئاماژەیان بە ناوە کۆنەکەشـــی دەکرد و دەیانگوت وڵاتی فلان کە ئێســـتا هۆیش دێشی پێ دەڵێن. لەسەر ناوی بەگداتوویش دیاکۆنۆڤ بۆ خۆی دەبێژی کە بێ هیچ گومانێک ئەمە نـاوێکی مـادییە. لە بەشـــەکـانی دواتردا ڕوون دەکرێتەوە کە ئویش دێش (مەراغە) شوێنی سەرەکی زەڕدەشت و هۆزی مۆگانی مادی بووە.

---

[194]http://ckb.wikipedia.org/wiki/%D8%B3%D9%88%D9%88%D8%B1%DB%8E%D9%86%D8%8C_%D8%A8%D8%A7%D9%86%DB%95

[195] بڕوانە ل.پ ١٢٢، بازخوانی تاریخ ایران ، دفتر اول،امیر حسین خنجی

ئارسـیانشـی: (ل.پ.٢٢٢)، واتای ئەم ناوە و هەروەها شـوێنەکەی تا ئیسـتا ڕوون نەبووەتەوە، بەڵام شـێوەی دارشـتنی وشـەکە لە مادی و لە شـێوەزاری ماگی (ئەوێسـتایی) دەچێ.

ئەرشـتە یانا: (ل.پ ٢٢٢) ، شـوێنەکەی دیاری نەکراوە. بەڵام ئەمە وشـەیەکی پەتی مادییە. لە دوو بڕگە پێک هاتووە، بڕگەی یەکەمی ئەرشتەی کە هاوڕیشەیە لگەڵ وشەکانی ئارشـتوا، ئارەش، ئەرشـە، ئارتە، ئەرتە، ئەمانە هەموویان یەک واتایان هەیە ئەویش ڕاسـت، پاک و دادپەروەرە. ئێسـتا لە شـێوەی ناوی وەک ئارەش، ئەردەوان (واتا پاریزوانی ڕاستی)، ئەردەشـێر کە لە ڕاسـتیدا ئەرتخشـێر بووە بە واتای شـای ڕاسـت و دادپەروەر هەر ماوەتەوە . ئەم وشـەیە وەک "ڕاشـت" لە شـێوەزاری زازکیدا ماوەتەوە کە واتای ڕاست دەدا. بڕگەی دووەم "یانا" وشەیەکی ئاسایی کوردییە لە شێوەزاریَ هەوراميدا واتای خانو یان شوێن دەدا. پێکەوە واتای مالی ڕاستان یان شوێنی پاکان دەدا.

لێرەدا ئەوەمـان بۆ دەردەکەوێ کە بەپێچەوانەی بۆچوونەکـانی دیـاکۆنۆڤ نـاوی ئەم ناوچەگەلە هەمووی ئێرانی و لە شێوازی مادییە. دیسانەوە نووسراوەکانی خۆدی دیاکۆنۆڤ هێندێک بەڵگەی تر بە دەستەوە دەدا بۆ سەلماندنی ئەم ڕاستییە.

دیاکۆنۆڤ لە ل.پ ٢٠١ دا دەڵێ ئاشـوور ناسـێرپاڵ لە سـاڵی ٨٨١ پ.ز هەرێمی زامواى داگیر کرد بەڵام سـاڵی دواتر دوو ناوچە لە باشـووری زاموا بە نێوکانی "ئامێکا" و" ئاراشتوا " باجیان بە ئاشوور نەدا. بۆیە دیسانەوە هێرشی کردەوە سەریان.

ئامێکا: پاشـگری ئەم نێوە (کا) پاشـگرێکی ناوچەیی کوردسـتانییە لە ئێرانیدا بووتە (ئەمـایەکە) و لە یۆنـانیدا بووتە (ئەمـایەکوس) و لە بنەڕەتدا لە هەزارەی دووەمی پ.ز شـێوەی (ئەمایە)ی هەبووە. سـەرۆک هۆزی سـەکەس (سـەرمات) کە بە شـێوەی (ئەمایەکوس) لە یونانیدا تۆمارکراوە لە زمانی "ئوسیتینی"دا بە شێوەی (ئەمایەک) بینراوە کە واتای(بیناکار) دەبەخشێت.[196]

ئاراشتوا: ناوی ناوچەیەک بووە لە نزیک ڕووباری دیالە (خانەقین)ئەم ناوە لێکدراوە لە دوو بڕگە پێـک هـاتووە، بڕگەی یەکەم "ئـاراش" کە واتـای ڕاسـتی و دادپەروەری دەدا وهاوڕیشـەیە لەگەڵ وشـەی "ئاراشتات" کە لە ئایینی زەڕدەشتیدا ئیزەدی دادپەروەریە[197]، ڕەگی ئەم وشـەیە هەمان وشـەی "ئارتا"ی میتانی- مادی و" ئارشـا/ ئەشـە" ی ئەوێستاییيە. ئەم وشـەیە لە کوردی شـێوەزاری زازاکیدا لە شـێوەی "ڕاشـت " کە واتای ڕاسـت ئەدات هێشـتا ماوەتەوە. بڕگەی دووەم پاشـگری" توا "یە، "ئەمە پاشـگرێکە لە نێوی وەک

---

[196] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری،د،ج،ڕشید بەغداد ١٩٨٨، ل.پ.٣٠٨

[197] Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

پارتاتوا، و ڕاماتوا دەبینرێ، ئەم پاشگرە ئەمڕۆ لە کوردیدا بە شێوەی (تاو) ماوەتەوە و بە هەمان واتەی (هێز، قوەت، تاقەت)ە هەروەها (توانا)ش دەگرێتەوە. لە ناو سـەکەسـەکاندا ئەم جۆرە وشـەیە لە نێوی کەسـی وەکو (تیگراتـاوا، دەرگـاتـاوا = تیرتـاو، درێژتـاو) بەرچاوەدکەوێت"[198]. کە وا بوو "ئاراشتوا" واتای هێزی ڕاستی و دادپەروەری دەگەیێنێ. یان دەکرێ شێوەیەکی تری ناوی "ئەرشتات" بێ، واتا ئیزەدی دادپەروەری.

لە ساڵی ٨٢٠ پ.ز شەمسی ئادادی پێنجەم هێرشی کرد سەر ناوچەکانی ناوەندیی ماد، لە مەڵبەندی گیزلبوندا(قافڵانکێوی ئێسـتا) دوو کەس لەسـەرۆک هۆزەکان خۆیان دا بە دەستەوە، بەڵام یەکێکی تریان بە ناوی پیرشاتی خۆی نەدا بە دەستەوە و لە قەڵای ئوراش لە کێوی گیزڵبونـدادا (قـافڵانکێو) بەرئەنگـاری ئـاشـوورییەکـان بوونەوە، لە ئەنجـامـدا تێکشـکان و نزیکەی ٦٠٠٠ کەسـیان لێ کوژرا و ١٢٠٠ کەس لەوانە خۆدی پیرشـاتیش (پیر شادی) دەستگیر کران. (ا. م. دیاکونوف ترجمە کریم کشاورز، تهران ١٣٤٥، ص. ٢١٠).

پیرشـاتی: سـەرۆکی هۆزی گیزلبوندا (دیاکۆنۆڤ لە ل.پ.٢١١)، گیزلبوندا(کێوکانی قافڵانکێوە لە نزێکی شـاری میانەی لە ئازەربایجان) ئەم ناوە لە ڕاستیدا " پیرشـادی"ە. کە وشـەی" پیر" بە ڕابەرانی ئـایینی گۆتراوە لە ئـایینەکـانی کۆنی ئێرانیدا، ئێسـتـاش لە کوردسـتاندا لە ئایینی ئێزدیدا (کە بە ڕەچەڵەک دەگەڕێتەوە بۆ سـەر ئایینی میترایی) و لە ئایینی یارسـاندا (کە لە ڕاستیدا هەمان ئایینی زەردەشتییە کە کەوتووەتە بەر کاریگەریی ئایینی ئیسـلامەوە) ڕابەرانی دینییان بە پیر بەناوبانگن. وشـەی "شـاتی"ش هەمان وشـەی"شـادی"یە لە کوردیدا. "گومان لەوەدا نییە کە وەزیری فەرمیدون بە نێوی (پیرشـاد) بووە، ئەم جۆرە نێوانە لە زمانە ئێرانییەکاندا باو بووە وەک ئەرتا شاتی، شاتەبەرزانە"[199].

لێرەشـدا بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە بە پێچەوانەی قسـەکانی دیاکۆنۆڤ ناوی ئێرانی (هەم ناوی کەسـی و هەم ناوی ناوچەکان) لە سـەدەکانی هەشـتەم و نوەمی پ.ز نەک تەنیا لە ئازەربایجان بەڵکوو لە سەرەوەی ڕووباری دیالەشدا هەبووە. دیاکۆنۆڤ دیسانەوە بۆ خۆی لە دژی تئورییەکەی خۆی زانیاریی ئەدا بەدەستەوە. لە ل.پ. ٢٧٥ دا ئاوای نووسیووە:

سـارگۆنی دووەم لە سـاڵی ٧١٣ پ. ز. دانیشـتوانی "کاراڵا"ی تارومار کرد، دواجار لە ڕێگای "ئەلیپی" (ناوچەی کرماشـان)وە بەرەو لای ماد ڕۆیشت، لە ئەلیپی "داڵتو/ تاڵتو"ی لەسـەر فەرمـانڕەوایی خۆی دانـایەوە چونکە لایەنگری لە ئـاشـوور دەکرد و خەڵکی ناوچەکەش ئەمەیان پێ ناخوش بوو. ئاشوورییەکان لەویەوە چوونە نێو خاکی مادەوە و ئەم

---

[198] لێکۆلینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری،د،ج،ڕشید بەغداد ١٩٨٨، ل. پ. ٣٠٨

[199] لێکۆڵینەوەێکی زمانەوانی دەر بارەی مێژووی کۆنی وەڵاتی کوردەواری ، د.ج. ڕەشید ١٩٨٨ ل. پ ٣١٥-٣١٦

ناوچەگەلەی خوارەوەشیان کاول کرد. سەرچاوەکانی ئاشووری لە زمانی سارگۆنەوە وایان نووسیووە:

"[وڵاتی سیگری] سو، وڵاتی بائیت عان (؟) " Bait-an "، ناوچەی ماد لە مەرزی ئەلیپی، [وڵاتی ....]، وڵاتی ئاپساخۆتێ " Apsaxutti"، وڵاتی پارنوئاتی "Parnuatti"، وڵاتی ئوتیرنا " Utirna"، گوندی دیریستانو " Diristanu "، [وڵاتی ...]، وڵاتی ئوریاکی " Uriakki"، ولاتی ریمانوتی " Rimanuti "، ناوچەی وڵاتی ئوپوریی " Upuri" ، [ولاتی] ئویادائوئە " Uyadanue "، وڵاتی بوستیس "Bustis "، وڵاتی ئاگازی " Agazi"، وڵاتی ئامباندا " Ambanda "، ولاتی دانانو " Dananu "، ناوچەکانی دوورە دەست لە مەرزەکانی وڵاتی ئاری بی " Aribi" ڕۆژهەڵات، و هەروەها ناوچەی "ماد"ە بەهێزەکان کە تەوقی خۆدای ئاشووریان فڕە دا و بەرەو کێوەکان و بیابانەکان وەک دز هەڵاتن، من هێزمی بلێسەدارم لە گشت گوندەکانیان هاویشت و سەرانسەری وڵاتەکەیانم کرد بە کەلاوەیەکی فەرامۆشکراو".

دوایی دیاکۆنۆڤ خۆی لەسەر ئەم ناوانە ئاوا دەنووسێ: سارگۆن لە ئەلیپی (لای کرماشانەوە) هێرشەکەی دەست پێ کردووە لەم ناوچەگەلە کە ناویان هاتووە ناوەکانی "ئۆریاکی" و " ئۆپوریی" ئاشنان، هەردووک شۆێنەکە بەشێک بوون لە ناوچەی خارخار، "سیگریس"یش هەروەها ئاشنایە وهەر لە نزیک خارخارە، مەڵبەندەکانی "ئاگازی" و" ئامباندا"ش لەسەر مەرزی "ئاری بی ڕۆژهەڵات"بوون، ناوچەکانی "ئاپسا خۆتی" و "پارنوئاتی" لە ڕۆژهەڵاتی ئەلیپی (کرماشان) بوون. ڕیشەی زۆربەی ئەم ناوانە گۆیا ئێرانین.

لێرەشدا دیاکۆنۆڤ بە وتنی وشەی "گویا ئێرانین" ڕاڕای و دوودڵی خۆی نیشان دەدا، هۆکارەکەشی ئەوەیە کە ناتوانێ لە واتای وشەکان تێ بگات. لە بەرگی دووەمی کتێبی ناسنامەی زمانی کوردیدا لە پەیوەندیی لەگەڵ زمانی مادەکاندا تا ئەو جێگا کە بکرێت واتاکانی ژمارەیەک لەم وشەگەلە ڕوون دەکرێتەوە، بەڵام لێرەش بۆ نموونە تەنیا ئاماژە بە واتای چەند وشەیەک دەکرێت.

ئاپسا خۆتی: (دیاکۆنۆڤ ل.پ.٢٧٥)، ئەم دەستەواژەیە لە دوو وشە پێک هاتووە، یەکەم ئاپسا کە لە دوو بڕگە پێک دێت (ئاپ- سا). "ئاپ[200] و ئاوێ[201]" لە ئەوێستادا واتای ئاو ئەدەن، "سا"ش واتای بەرد ئەدات، کە وابوو ئاپسا واتای بەردی ئاوی، ئاسیاو (ئاش)

[200] ap [-]= water, K.E. Kanga http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm#dcta
[201] aiwyô [ap] = 27 (plD) water, Avesta Dictionary by K.E. Kanga, http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm

دەدات. وشـەی دووەم خۆتێ وشـەیەکی پەتی مادییە کە ئەمڕۆ لە کرمانجیدا وەک "خۆدێ" گۆ دەکرێ کە واتـای خـاوەند/ خـاوەن ئەدات. ئەم وشــــەیە لە یەکێ لە قەبـاڵە کۆنەکـانی هەورامانیشــدا لە ســـەدەی یەکەمی پ.ز لە شــێوەی" بۆمخۆتێ" هاتووە (بڕوانە بەرگی ســێیەم بەشـــی هەفتەم). وشــــەی "بۆم/ بوم" لە کوردیدا واتای زەوین دەدا بۆ نموونە "بۆمەلەرزە" کە واتای زەمین لەرزە ئەدا، یان دەســـتەواژەکانی "بەروبوم/ بەروبۆم" یان مەرزوبوم (مەرز و ســـەرزەمین). بوم- خۆتێ واتای خاوەند زەوین ئەدا. ئاپســـا- خۆتی واتای "خاوەند- ئاپسا" (خاوەند ئاسیاو) دەدا.

پاڕنواتی: (دیاکۆنۆڤ ل.پ.٢٧٥)، ئەمە وشـــەیەکی مادییە، لە دوو بڕگە پێک هاتووە "پاڕنو- اتی" پاڕنا یا پاڕنە هەمان وشـــەی فاڕنا یا فەڕنەی کە ئەمڕۆ لە کوردیدا بووە بە فەڕ. بڕگەی دووەم / پاشـــگری " اتی"یە. ئەم پاشـــگرە لە زمانەکانی ســـانســـکریتی و ئەوێستاییدا هەبووە. لە کوردیشـدا هەرماوەتەو لە شێوەی "یەتی" و"ایەتی" و"ە تی" کە بۆ دروستکردنی ناوی چاوەگ بە کار دێ وەک کورد (کوردایەتی)، برسی (برسییەتی)، ئازا (ئازایەتی)، ئاشـتی (ئاشـتیەتی)، سـپی (سـپییەتی)، ڕەش (ڕەشـایەتی)، پیاو (پیاوەتی) و... کە وابوو پـاڕنواتی بەرانبەرە لەگەڵ وشـــەی کوردی فەڕ- ایەتی/ (فەڕیەتی) واتـا شکۆداریەتی.

دیریســتانو: (دیاکۆنۆڤ ل.پ.٢٧٥)، ئەم وشـەیە یان نووسـەرە ئاشـوورییەکەی خراپی نووســـیووە و یان خراپ خوێندراوەتەوە. ئەمە هەمان وشـــەی"دارێســـتانۆ"یە. کە واتای دارستان دەدا لەگەڵ پاشگری " ۆ" کە نیشانەیە بۆ بچووککردنەوە، پێکەوە واتای دارستانی بچووک دەدا. [دەبێ ئەوش لە بیر نەکەین کە لە کوردیـدا هێنـدێ جـاران دەنگی (ا) دەگۆردرێت بۆ(ێ) بۆ نموونە، پا (پێ)، شـام (شـێو)، ناو (نێو)، لە هێندێ شـێوەزاری کرمانجیدا، نان (نێن)، زمان (زمێن). بۆیە دەکرێ ئەم وشـــەیە کە "دارســـتان- ۆ" بووە، وەک "دێرێستانۆ"ش گۆ کرابووبێت].

لە ساڵی ٧١٩ پ. ز شۆڕشێکی مەزن و ڕێکخراو لە دژی داگیرکەری ئاشوورییەکان لە ناوچەی خارخار دەســـتی پێ کرد. ســـارگۆنی دووەم ناوی ئەو ناوچەگەلە کە لە دژی ئاشـوور ڕاپەڕی بوون تۆمارکردوە، لەوانە ناوچەکانی ئۆریاگا، پاریا، سـیگریس و ســـپاردا. ئەم ناوچەگەلە کەوتووبوونە نێوان شـــارەکانی میانە، میاندوئاو، تیکانتەپە، بیجار و زەنجان.

ئۆریاگی: (دیاکۆنۆڤ ل.پ.٢٦٦)، ناوچە یان گوندێک بووە لای خارخار کە شـۆڕشـی مادەکان لە دژی ئاشوورییەکان لێروە دەستی پێ کرد. کە ئێستا ناوچەی تەختی سلێمانی پێ دەڵێن لە نزیک شـاری تیکانتەپە (فارسـی: تکاب). ئۆریاگی وشـەیەکی پەتی ئەوێسـتاییە، "ئور/ هور/ وەر" لە ئەوێستاییدا و لە هەورامیدا واتای خۆر ئەدا. یاگا هەم لە هەورامیدا و

هەم لە ئەوێستاییدا واتای جێگا (جاگا) ئەدا. لە ئەوێستاییدا هێندێ جاران دەنگی پیتی "ج" دەگۆردرێت بۆ "ی" وەک جەمە (جمشید) کە دەبێتە "یەمە"، جوان کە دەبێتە یوان یان جۆ کە دەبێتە "یۆ/ یەوە"لە هەورامیشدا هەر وایە. "ئور- یاگا " بەرانبەرە لەگەڵ وشەی "هۆر- یاگا / وەر- یاگا" لە هەورامیدا کە واتای شوێن و جێگای ئاهورا دەگەیینێ (بە واتای ئەمڕۆکە ماڵی خۆدا)، ئەم ناوچەیە نزیکی هۆرمزگای (ئاتەشگا)ی ئازەرگۆشسپە.

ئاری- بی: بە پێی بۆچوونی دیاکۆنۆڤ (ل.پ.٢٧٦) ئەم وشەی "ئاری- پە" بووە کە ئاری واتای" ئاریا" ئەدات و پە نیشانەی "کۆ"یە لە زمانی ئیلامیدا. کە وابوو پێکەوە واتای ئاریاکان یان ئارياييیەکان دەگەینی. بە قسەی دیاکۆنۆڤ ئاشوورییەکان ئەم وشەیان لە ئیلامییەکانەوە وەرگرتووە.

ئەم ناوانە کە هی سەدەی هەشتەمی پێش زایینن هەمووی ڕیشەی ئێرانییان هەیە و ناوچەکانی کرماشان هەتا زەنجان دەگرێتەوە، کە چی دیاکۆنۆڤ دەڵێ لە نێوان چەرخەکانی نوویەم هەتا هەفتەمی پ.ز خەڵکی ئێرانیی زمان لە کوردستان و ئازەربایجاندا نەژیاون. تازە دەبێ ئەوێش و بیر بێنینەوە کە ئەم ناوانە هەر لەو کاتەدا پەیدا نەبوون و بە دڵنیائیەوە سەدان و بگرە هەزاران ساڵ بەر لە ئەوسەردەمە خەڵکی ئێرانیی زوان لەوێ بوون، دەنا بە قسەی خۆدی دیاکۆنۆڤ ناوی ناوچەکان دەبوای بە زمانێکی تر واتا بە زمانی دانیشتوانی نائێرانی بوایای.

هەروەها دیاکۆنۆڤ لە لاپەڕەیەکی دواتردا واتا لە ل.پ.٢٧٨دا قسەی دژ بەیەک دەکا و دەنووسێ:

"سارگۆن لە لەشکەرکێشییەکەی خۆیدا لە سالی ٧١٣ پ.ز لە تۆمارێکدا باسی کاولکارییەکانی خۆی کردووە و ناوی ٥٠ کەس لە سەرۆکەکانی ناوچە مادنشینەکانی هێناوە کە یان باج و یان دیارییان بە سارگۆن داوە".

دیاکۆنۆڤ لەم بارەوە دەڵێ ژمارەیەکی زۆر لەم ناوانە ئێرانین، بەڵام لەهەمان کاتدا دەڵێ: "زۆرێک لەم ناوانە بە تایبەتی ناوی شوێنەکان بە زمانی دانیشتوانی پێشوی وڵاتی مادن". مەبەستی دیاکۆنۆڤ ئەوەیە کە بڵێ ناوی شوێنەکان ئێرانی (مادی) نین!

لێرەدا دەبێ ئەوە بڵێین کە دیاکۆنۆڤ هەر چەند پسپۆڕە لە زمانە کۆنەکانی مێزۆپۆتامیدا بەڵام لەسەر زمانی مادی شارەزاییەکی کەمی هەیە، لە ڕاستیشدا ناکرێ کەسێ کە زمانی کوردی کە دەرکەوتەی زمانی مادییە و پەیوەندیی ڕاستەوخۆی لەگەڵ زوانی مادی هەیە نەزانێ بەڵام شارەزا و پسپۆڕی زمانی مادی بێ. بە پێچەوانەی بۆچوونەکانی دیاکۆنۆڤ

خۆدی ئەم ناوانە ئەوە دەسەلمێنێ کە هەم ناوی سەرۆکەکان و هەم ناوچەکان ئێرانین، ئەگەر ئێستا نەکرێ واتای ژمارەیەک لەم وشانە ڕوون بکرێتەوە بەڵام شێوازی دارشتنی ئەو ناوانانە گومانی تێدا ناهێڵێتەوە کە ئەو وشەگەلە مانایی/ مادین و شێوازی دارشتنی ناوەکان هەمان شێوازە کە لە زمانی کوردیدا (بە تایبەت شێوەزاری کرمانجیدا) بە دی دەکرێت. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە، لە خوارەوە ئاماژە بە هەندێک لە تایبەتمەندییەکانی شێوەزاری کرمانجی دەکرێت.

هەر وەکوو پێشتریش باسی کرا لە کوردیدا (شێوەزاری کرمانجی) هێندێک پاشگر هەن کە دەکەونە پاش ناوەکان و تایبەتمەندییەک بە ناوەکە دەبەخشن وەک:

- **"ۆ"**، کە هەم نیشانەیە بۆ بچووک کردنەوە و هەم نیشانەیە بۆ خۆشەویستی وەک کوڕ (کوڕۆ)، باب (بابۆ)، دڵ(دەلۆ)، جان (جانۆ)، ئەحمەد (ئەحمەدۆ)، نچیرەوان (نچیرەوانۆ)، شوان (شوانۆ). کاک (کاکۆ)، خاڵ (خاڵۆ)، مام (مامۆ)، بەرخ (بەرخۆ).

- **"ۆک"**، نیشانەیە بۆ بچووک کردنەوە، وەک ئەحمەد (ئەحمەدۆک)، حەسەن (حەسەنۆک)، برایم (برایمۆک)، حەمید (حەمیدۆک).

- **" ک"**، نیشانەیە بۆ بچووک کردنەوە، وەک کوڕ (کوڕک)، کچ (کچک)، ژن (ژنک)، مێر (مێرک)، پشی(پشیک)، بەرخ (بەرخك)، دار (دارک). ئەم شێوە بچووککردنەوە ئێستا لە کرمانجیدا هەر ماوەتەوە لە شێوەزاری سۆرانیدا لە جیاتی "ک" پاشگری "لە" بەکار دەبرێت. وەک پشیلە، بەرخیلە، کیژۆلە (کچیلە)، کۆمەڵە، جوجەڵە.

خۆدی دیاکۆنۆف لە ل.پ. ٣٢٦دا دەنووسی کە هاتنی پاشگری " ک (K) " لە پاش وشەکان وەکوو نیشانەیەکی بچووککردنەوە، تایبەتمەندی زمانی مادییە. [یەکێ لە تایبەتمەندیەکانی زوانی کوردی (بە تایبەت کرمانجی)یش هەر ئەمەیە].

- "کێ" نیشانەی شناس (معرفە) بۆ دەستنیشان کردنی کەسێکی دیاری وەک ئەحمەدۆکێ، فاتمۆکێ، ڕەشۆکێ، مریەمۆکێ. شوانۆکێ، گاوانۆکێ، هەژارۆکێ.

- کورتکردنەوەی ناوەکان و چەسپاندنی پاشگری "ۆ" لە پاش ناوەکان لە زمانی کوردی (شێوەزاری کرمانجی) شتێکی ئاسایی و باوە و دەکرێ وەک ڕێسایەک لە زمانی کوردیدا چاوی لێ بکرێ. تەنانەت ئەگەر ناوەکانیش کوردی نەبن بە تەواوی دەگۆڕدرێن و دەخرێنە نێو چوارچێوەی زمانی کوردییەوە بۆ ئەوەی گۆکردنی ئاسانتر بێت. بۆ نموونە فەخرەدین دەکرێ بە (فەخرۆ).مەحمود (مەحۆ)، شەمسەدین (شەمۆ).جاسم (جەسۆ)، کازم (کازۆ)، زێن عابدین (زێنۆ)، ڕەشید (ڕەشۆ)، زوبیر (زبۆ)، کەریم (کەریمۆ)، ئەرشەد (ئەشەۆ)، موستەفا (مستۆ)، شێرە (شێرۆ)، عەدنان (عەدو)، خەلیل (خەلۆ)، مانی (مانۆ)،

نەبی (نەبۆ)، جهانگیر (جانۆ)، شەروین (شەرۆ)، ئیسماعیل (سمکۆ)، چەنگیز (چەنگۆ)، لەزگین (لەزگۆ)، ئەبوبەکر(بەکۆ)، حەمید (حەمکۆ).

جا ئێستا لە دوای ئەم ڕوونکردنەوەیە با تەماشای هێندێک لەو ناوانە بکەین کە دیاکۆنۆڤ لە کتێبەکەی خۆیدا هێناویەتی:

ماشداکۆ، ئیشتەسوکو،ساتارشۆ، ساتارپانۆ، پارتوکۆ، ئیندراپاتیانۆ، خارزیانۆ، ئیتانۆ، ئائۆ ئاریسارئۆ، ئارباکۆ، کارزیئۆ، مانۆ، باریکانۆ، زازکنۆ، مارتاکانۆ، ئارباکۆ.

ئەگەر بەوردی چاو لەم ناوانە بکەین دەبینین کە شێوازی دارشتنەکەی هەر هەمان شێوازە کە ئەمڕۆکە لە شـێوەزاری کرمانجیدا باوە. لێرەدا تیشـک دەخەرێتە سـەر هێندیک لەم ناوانە:

مەشداکۆ/ ماشداکۆ: (دیاکۆنۆڤ ل.پ.٦٦٢)، دیاکۆنۆڤ زۆر بە دروستی دەڵێ کە ئەم ناوە مازداکۆ بووە و لە نووسینی ئاشووریدا بەم شێوەیە نووسراوە چونکە لە ئاشووریدا "س" بە "ش" نووسراوە. بەڵام لە ڕاستیدا ئەم ناوە "ماسداک/ مازداک" یان بە شێوازی ئەمرۆکە "مەزدەك " بووە، ئەمە ڕوونە کە هەتا پێش هاتنی ئیسلام بۆ کوردستان مەزدەک ناوێکی ئاسـایی ئێرانی بوو. ئەم ناوە هەر وەک چۆن ئێسـتاش لە کوردیی شـێوەزاری کرمانجیدا باوە، " ۆ" لە پاشی هاتووە و بووە بە مازداکۆ یان "مەزدەکۆ".

ئارباکۆ: ئەم ناوە لە لایەن کتسـیاس مێژوونووسـی یونانی کە خۆی لە سـەردەمی هەخامەنشـیەکان لە ئێراندا ژیاوە بە شـێوەی "ئارباک" وەک یەکێ لە پادشـایانی ماد تۆمارکراوە، هەروەها موسـا خۆرنی مێژوونووسـی ئەرمەنیش ناوی "ئارباک"ی وەک وارباک هێناوە و وەک یەکێ لە پادشـایانی ماد ناوی لێ دەبا، (دیاکۆنۆڤ ل.پ.٤٣١-٤٣٢). کە وابوو ئەم ناوەش هەمان " ئارباک"ە کە وەک چوون لە کوردیدا باوە پاشـگری " ۆ"ی وەرگرتووە و بووە بە ئارباکۆ.

ساتارپانۆ: (ل.پ.٦٦٢) ناوی ناوچەیەکە، ئەم وشەیە لە ساتراپ وە وەرگیراوە، ئێستاکە لە ناوی وەک" سەتار" بەدی دەکرێ. وشەیەکی لیکدراوە "ساتار + پان+ ۆ" پاشگری "ۆ" نیشـانەی خۆشـەویسـتی یان بچووکایەتیە، و " پان "هەمان " وان یان ڤان"ە کە واتای پاراستن ددەدا، بە کوردی ئەمڕۆکە دەبێتە " ساتار+ وان + ۆ" (ساتاری پارێزوان).

ئێسـتاش با چاوێک لە ناوی هێندێک لەو ناوچەگەلە بکردرێت کە دیاکۆنۆڤ پێ وایە ئێرانی نین:

مارتاکانۆ: ناوی ناوچەیەکە، ئەم ناوش لە "مارتاکان + ۆ" پێک هاتووە. ئەمە هەمان وشـــەی "مەردەکـان"ی کوردییە، کە کـاتی خۆی واتـای مەردم و هەر وەهـا" ئـازاکـان / مەردەکان"ی داوە. هۆزێکی کوردیش بە ناوی مەردەکان لە کوردستاندا هەبووە.

باریکانو: ئەم وشـــەیەش لە "باریکان + ۆ" پێک هاتووە، کە باریکان هەمان وشـــەی "باریکان"ە لە کوردیدا لەگەڵ پاشـگری ۆ. ناوی لەم شـێوەی لە کوردیدا زۆرن بۆ نموونە گۆندەکانی باریکایی لە ناوچەی گەورکی سـەردەشـت، "ئاوباریک" لە ناوچەی کەنگاوەر، دیسان "ئاوباریک" لە ناوچەی بیجار، هەروەها زۆر گۆندی تر کە پاشگری "کان" لە پاش ناوەکەیان دێت وەک باڵکان لە ناوچەی شـــپێرانی ســـەلماس، ســـورەکان لە ناوچەی مەرگەوەری وەرمی، ماستەکان ناوچەی برادوستی ورمێی، مەمەکان و ساکان لە ناوچەی سۆما، وەرمەکان لە ناوچەی کامێران (کامیاران).

کارزیئو: ناوی ناوچەیەک بووە لە دەوروبەری زەنجان کە یەکێ لە ناوەندە سـەرکیەکانی هۆزەکانی ماد بووە. ئەم وشـەیە لە سێ بڕگەی پێک هاتووە بەمجۆرەی خوارەیە (کارێز- ی- ئۆ)، بڕگەی یەکەم هەمان وشەی کارێزی کوردییە بە واتای کاناڵ یان ڕەهەند، بڕگەی دووەم پیتی "ی" نیشـانەی پەیوەسـتە ("ی" نسبی)، بڕگەی سێیەم "ئۆ" هەما وشـەی ئاوی کوردییە، پێکەوە واتای "کارێزی ئاو/ کارێزاو" دەدات. هەر ئێســـتاش لە هەمان ناوچەدا شـــەش گوند هەیە کە ناوی "کارێز"یان هەر پێوە ماوە. لە کوردســـتاندا زیاتر لە ٣٠ گۆند هەیە کە ناوێ "کارێز"یان هەیە، لە بۆکان ٤ گۆند، لە دەوروبەری خۆی ٤ گۆند، لە ماکۆ ٢ گۆند، لە مەهاباد ٢ گۆند، لە نەغەدە ٢ گۆند، لە کەنگاوەر ٢ گۆند، لە کرماشـان ٢ گۆند، لە سـاین قەڵا (شـاهین دژ) گۆندێک، لە دیواندەرە گۆندێک، لە کامێران گۆندێک، لە سـنە گۆنـدێـک لە بیجـار گۆنـدێـک، لە ورمێی (ارومیە) گۆنـدێـک لە نزێکی "چوارتـا" شـــاروچکەیەک هەیە کە کارێزەی پێ دەڵێن.بە کورتی لە هەمو بەشـــەکانی کوردســـتاندا هەبوونی ناوی کارێز شتێکی ئاساییە.

زازکنۆ: ناوی ناوچەیەک بووە. بەڵگەیەکی وا بۆ ســـەلماندنی ئەوەی کەئەم ناوە کوردییە لەبەر دەستدا نییە، تەنیا ئەوە نەبێ کە وەک زۆربەی ناوەکانی کوردی پاشگری "ۆ" هەیە. بەڵام شێوازی دارشتنەکەی لە وشەی کوردی شێوازی زازاکی (ئەوێستایی) دەچێ.

ئـانـدیر پـاتیـانو/ ئـانـدراپـاتی: (ل.پ ٦٦٦ و ل.پ.٦٦٢)، نـاوێکی ئـایینییە، دژێـک (قەڵایەك) بوو لە ئاتروپاتان (ئازەربایجان) هەروەها ناوی ناوچەیەک بووە. ئەم ناوە لە ڕاستیدا "ئیندیرا- پاتی"ە، ئیندیرا یەکێ لە خۆدایانی کۆنی هیندوئێرانییە، وشەی پات واتای پاراستن دەدا، پێکەوە واتای ئیندیراپارێز یان (پاریزوانی ئیندیرا) ئەدات.

له ل.پ.٢٤٦دا دیاکۆنۆف وا دەڵێ: " تیگلاتپالاسارسێیەم له ساڵی ٧٤٤ پ.ز دا هێرشی کرد سەر ناوچەکانی پارسوا (باشووری زاموا ناوچەکانی سنه و دەوروبەری) ئەم شوێنانه هەتا وەکوو چەرخی نۆیەمی پ.ز دانیشـــتووانەکانی ئێرانی نەبوون، ناوچەکانیان به ناوی سـەرۆکەکانیانەوە ناو نرابوو، ئاشوورییەکان لەهێرشـەکانی خۆیاندا دوو کەس له سـەرۆک هۆزەکانیان به دیل گرت که یەکێکیان **میتاکی** بوو سەرۆکی ناوچەی **سەنگی**، ئەوی تریش **کاکی** بوو سەرۆکی ناوچەی **زاتی**. ئەم بۆچوونەی دیاکۆنۆف ڕاست نییه چونکه وشەکانی کاکی، میتاکی و سـەنگی سـێ وشـەی مادین (بڕوانه ڕیزی وشـەی مادییەکان له بەرگی دووەمی کتێبەی ناسنامەی زمانی کوردی). به تایبەتی خۆدی وشەی سەنگی نیشان دەدا که ئەم ناوچەیه ماوەیەکی درێژ بووە که خەڵکی ئێرانیی زمانی تێدا ژیاون دەنا ناوەکەی دەبوا شتێکی تر بوایه.

دیاکۆنۆف له ل.پ. ١٦٥دا له بەندی ٢٤٤ی پەراوێزەکاندا دەنووسـی ئاشــوورییەکان لەگەڵ تاقمێک له نوێنەرانی زیگرتوو/ ساگرتی (که گومانی تێدا نییه که هۆزێکی مادی بوون و به زمانی مادی قســەیان دەکرد= نووســەر) له ڕێگای وەرگێڕێک که زمانی مـانـنـایی بوو قســەیـان دەکرد. ئەمه خۆی بەڵگەیه بۆ ئەوەی که مـانـنـاییـیەکـان و سـاگرتییەکان له زمانی یەکتری تێ دەگەیشـتن و ئەمه ڕوونه که سـاگرتییەکان یەکێ له پێکهاته سەرەکییەکانی مادەکان بوون که به زوانی مادی قسەیان دەکرد.

دیسانەوە دیاکۆنۆف له ل.پ ١٨٥-١٨٦دا زۆر به دروستی دەبێژێ: "وڵاتی ماننا دواجار له چەرخی شەشەمی پ.ز.دا له باری **فەرهەنگ، شارستانیەت و ئابوورییەوە** بوو بەکاکڵی ئیمپراتوری ماد".ئەم بۆچوونەی دیاکۆنۆف هەم ڕاسته و هەمیش سەیره.

- ڕاســته، لەبەر ئەوەی هەر ئەو هۆزانەی که پێشــتر بۆ بەرئەنگاربوونەوەی ئاشـــوور یەکیەتیی هۆزەکانی ماننایان پێک هێنابوو، له دوای ئەوەی که دیتیان پادشایانی ماننا بوون به هاوپەیمانی ئاشـوور ئێتر باوەڕیان پێ نەما و لێ هەڵگەڕانەوە و سـەرئەنجام یەکیەتیی هۆزەکانی "ماد"یان پێک هێنا بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی هێرشـــەکانی ئاشـــوور و بۆ پارێزگاری کردن له خۆیان.
- بۆچوونەکەی دیاکۆنۆف ســەیره لەبەر ئەوەی ئەگەر دەســتەڵاتی ماننا نائێرانی بوو و به زمانێکی ئێرانیش قســەیان نەدەکرد، ئەی چۆن توانی ببێ به کاکڵەی یەکێ له گەورەترین ئێمپراتوورییەکانی ئێرانی؟ لێرەدا دیاکۆنۆف بۆخۆی یەکێ له تئۆرییەکانی خۆی بەرپەرچ دەداتەوە که دەڵێ له ســەردەمەکانی دێریندا یەکێ له مەرجەکانی دامەزراندنی یەکیەتیی هۆزەکـان **"هـاوزمـانی"** بوو و ئەوانەی که هـاوزمـان نەبووایـن له یەکیەتییەکەدا وەرنەدەگیران[202].

---

[202] بڕوانه ا.م. دیاکۆنۆف " و.ئا.لیوشیتس ئارشیوی "پارتەکان" له VDI ساڵی ١٩٥٣

ئەگەر دیاکۆنۆف بڕوای بە وتەکانی خۆی هەبووایی، بۆ خۆی ئەوندە بەڵگەی باوڕپێکراوی هێناوەتەوە بۆ ســــەلماندنی هاوزمانی، هاوفەرهەنگی و هاونەژاد بوونی ماننایییەکان و مادەکان. لە لاپەڕەکانی ٤٤٧- ٤٤٨ کتێبی مێژووی ماددا لەســەر جلوبەرگی دانیشــتوانی کۆنی وڵاتی کوردەواری ئەوا دەنووسێ:[203]

لە ڕۆژهەڵاتی کێوەکـانی زاگرۆس بەرەو ئەو لاوە ئەو جلوبەرگەی کە لۆلۆبییەکـان لە هەزارەی سـێیەمی پ.ز لە بەریان دەکرد (و زانیاریمان لەو بارەوە هەیە) بەم شـێوەیە بوو " کراسـێکی قۆل کورت کە هەتا ســەر زرانی (ئەژنۆ) شـۆڕ دەبووەوە و کەوڵێک (پیســتێک)یان دەهاویشــتە ســەر شــانی چەپیان، (دەوڵەمەندەکان پێســتی یوزپڵێنگ و هەژارەکانیش پێستی پەز). هەروەها قژەکانیشـیان بە شـریتێکی سـوور دەبەسـتەوە و ڕیشیشیان دەتاشی، جلوڕەختی ماننایییەکان و هۆزەکانی دیکەی نێو یەکیەتیی مادەکان و هەروەها خۆدی مادەکانیش هەر بەم شێوەیە بوون".

(وێنەی ژمارە ١١)، پیاوانی ماننایی/ مادی لە نیگارە هەڵکەندراوەکانی دور- شاروکین لە کۆتاییەکانی سەدەی هەشتەمی پ.ز.[204]

ئەو کڵاوە دەســــتچنانە کە هەر ئێســــتاش لە گۆندەکانی دەوروبەری بۆکاندا دەچندرێت لە وێنەی هەمان کڵاون کە لەسەر پیکەرە بەردینەکانی پیاوانی ماننایی و مادی بە دی دەکرێ. تەنانت نەخش و نێگاری ســــەر کڵاوەکانیش لە شــــێوەی هەمان نەخش و نێگارن کە لە ئاسەوارەکانی مانناییدا بەرچاو دەکەون، (بڕوانە بۆ ئەو وێنانەی خوارەوە)[205].

[203] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، لاپەڕەکانی ٤٤٧- ٤٤٨

[204] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ. ١٨٦

[205] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ. ٤٩٧ هەروەها http://www.iranboom.ir/gardesh-gari/9404-tape-ha-sialk.html

(وێنەی ژمارە ١٢)، تونگێک لە تەپۆڵکەی سیلک لای کاشان سەرەتاکانی سەدەی ١٠ پ.ز

(وێنەی ژمارە ١٣)، تونگێک لە تەپۆڵکەی سیلک لای کاشان سەرەتاکانی سەدەی ١٠ پ.ز

لێرەدا مەبەســـت ئەوە نییە کە بڵێین هەموو ئەو هۆزانەی کە لە وڵاتی کۆنی کوردەواریدا ژیاون ئێرانیی زمان و کورد بوون، بێگومان هۆزی نائێرانیش چە بە شـێوەی کۆچەری و چە بە شێوەی نیشتەجێبوون لەم مەڵبەندەدا ژیاون. شوێنپێ سۆمەرەکان هەر وەک پێشتریش باسی لێ کرا لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستاندا دیارە، هەروەها هۆزەکانی "هوری" لە نـاوچەکـانی نێوان گۆلی وەرمێ و گۆلی وان و خوارەوەی گۆلی "وان"دا ژیاون. لەسەر هۆزەکانی لۆلۆبی و گۆتی هێشتا بەوردی ڕوون نەبووەتەوە کە سەر بە کام نەژادن، ویان زمانەکەیان ســـەربە کام خێزانی زمانین. [هەر چەند لەم ســـاڵانەی دواییدا

ژمارەیەک لە لێکۆڵەران باوەڕیان وایە زمانی گۆتییەکان سەر بە زمانی هێندو و ئوروپییە، و ڕەنگی پێستیشیان سپی و چاویان کاڵ بووە]. بەگشتی ئەو بەڵگانەی کە تا ئێستا لەبەردەستدایە و لێرەش ڕوونکرایەوە، ئەوە دەگەیێنێ کە زمانی سەرەکی هۆزەکانی دانیشیووی کوردستان و بەتایبەت میتانییەکان و مانناییەکان پەیوەندییان هەیە لەگەڵ زمانی کوردیدا.

بۆیە ئەو بۆچوونەی دیاکۆنۆڤ کە دەڵێ لە نێوان سەدەکانی ٩-٧ پ.ز هیشتا دانیشتوانی ناوچەکانی کوردستان و ئازەربایجان بە زمانێکی ئێرانی قسەیان نەدەکرد بێبنەمایە. بۆ بەرپەرچ دانەوەی ئەو بۆچوونە تەنیا بەسە ئاماژە بۆ پادشایەتی میتانی بکەین کە لە ناوەڕاستی هەزارەی دووهەمی پ.ز.دا دەستەڵاتێکی ئاری/ ئێرانییان دامەزراند لە گشت ئەو ناوچەگەلە کە ئەمڕۆ چوارپارچەی کوردستانی پێ دەڵێن.

بێگومان میتانییەکان ژێرخانێکی کۆمەڵایەتی بەربڵاویان هەبووە کە توانیویانە ماوەی نزیک بە ٢٥٠ ساڵ فەرمانڕەوایی بکەن. بە واتایەکی تر بە پاڵپشتی و یارمەتی ژمارەیەکی زۆر لە هۆزەکانی تر کە هاوزمان و هاونەژادیان بوون دەستەڵاتیان گێڕاوە.

ئاسەواری مانناییەکان

ئاسەواری مانناییەکان لە کوردستاندا لە دوو شوێندا دۆزراونەتەوە، لە تەپۆڵکەی حەسەنلو لە باکووری ڕۆژهەڵاتی شاری نەغەدەوە، و ئەوی تریش لە کەلی زێویە لە باشووری ڕۆژهەڵاتی شاری سەقز. بەڵام بەداخەوە لە هەر دووک شوێنەکەدا بەر لەوەی کە ئاسەوارەکان بکەوێتە بەر دەستی کەسانی بەرپرس، لە لایەن خەڵکی ئاسایی و بازرگانانی شوێنەوارەوە بردرا و هێندێکی فرۆشرا و سەری لە مۆزەخانەکانی وڵاتانی بیانییەوە دەرهێنا و هەندێکیشی هەر شوێنبزر بوون و کەس نەیزانی چییان بەسەر هات. بیجگە لەم دوو شوێنە، هێندێک لە شوێنەوارناسان و هەروەها دیاکۆنۆڤیش پێیان وایە کە بەشێک لە ئاسەوارەکانی تەپۆلکەی سیلکی لای کاشان ئاسەوار و هۆنەری مانناییین. ئەم وینانەی خوارەوە، وێنەی هێندێک لەم ئاسەوارانەن.

(وێنەی ژمارە ١٤)، جامێکی زێڕین- لە تەپەی حەسەنلو، لە نەغەدە دەرهێنراوەتەوە[206]

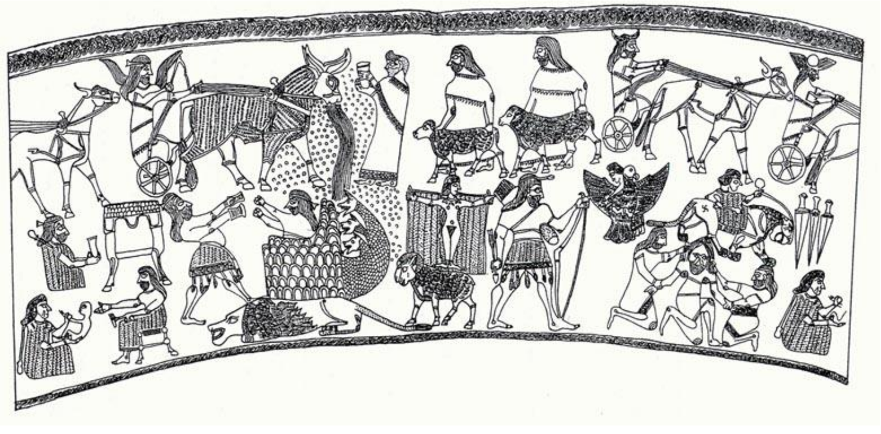

(وێنەی ژمارە ١٥)، ئەمەش نەخش ونێگاری ســـەر جامە زێڕێنەکەیە. لەوە دەچێ نیشـــاندەری ئەفسانەیەک و یان ڕووداوێکی مێژوویی بووبێت، لەم نێگارەدا سێ ئەڕابە دیارن کە هەر یەکەیان

[206] http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/hasanlu/hasanlu_39.htm

هێماكانی خوداوەندانی خۆر و زەوین و مانگیان پێیە. ئەڕابەی خۆدای مانگ دوو كەڵەگا دەیكێشـن و بەفەرمانی خۆدای مانگ (یان خۆدای ئاسـمان= نووسـەر)، باران دەبارێ و لە دەمی كەڵەگاكان بەخۆڕ ئاو بەردەبێتەوە.[207]

(وێنەی ژمارە ١٦)، نێگارێكی هەڵكێندراوی دوو پیاوی ماننایی، لە ئاسەوارەكانی گەنجینەی زێویە، لەسەر عاجی فیل هەلكەندراوە[208]

[207] http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/hasanlu/mannai.htm
[208] http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/ziwie/z31.htm

(وێنەی ژمارە ١٧)، ملوانکەیەکی زێڕین لە گەنجینەی زێویە. هونەری ماننایی لە چەرخی هەشتەم پ.ز.[209]

(وێنەی ژمارە ١٨)، تەپەی زێویە، شوێنەوارێ کۆشکی پادشایانی مانناییی[210]

[209] مێژووی ماد، دیاکۆنۆف وەرگێرانی کەریمی کەشاوەرز، تاران ١٣٤٥، ل.پ.٥٠٠

[210] http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/ziwie/z4.htm

سەرچاوەکانی بەرگەکانی ١-٣:

- Avesta Dictionary by K.E. Kanga

  http://www.avesta.org/avdict/avdict.htm, (2009 -06-13)

- Jonathan Slocum and Scott L. Harvey, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/aveol-BF-X.html (2012-12-02)

- Avestan Personal and Family names (Based on C. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, pg.1983-88) http://www.avesta.org/znames.htm

- A concise Pahlavi Dictionary, D.N. Mac Kenzie, 1986

- Online Sanskrit Dictionary, February 12, 2003, http://sanskritdocuments.org/dict/dictallcheck.pdf

- Ancient Sanskrit Online, http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/vedol-BF.html (2012-04-06)
- Frank, "Fremdsprachliche Glossen i assyrischen Lyssna und Vokabularen," 1928-1929

- http://i-cias.com/e.o/hebat.htm (2012-09-10)

- Geiger W. Ostirani Sche Kultur in Altertum. Erlangen 1882

- Ferheng, Kirmancki (zazaki) – Kurmanci, Çeko Kocadag Berlin 2010

- The Kikkuli Text. Peter RAULWING http://www.lrgaf.org/Peter_Raulwing_The_Kikkuli_Text_MasterFile_Dec_2009.pdf

- Urartian * Lulu [ine] (Diakonoff och Kashkai,1979)

- D. R. Frayne, The Early Dynastic List of Geographical Names, AOS 74, New Haven,1992, sid 61.

- Asatrian/ Iran and Caucasus 13 (2009), http://www.scribd.com/doc/37604520/Asatrian-kurds p 16 (2012-02-11)

- The Language of the Medians. D.N MacKenzie,Source: BSOAS (22), 1959.

- John Limbert, ursprung och utseende kurderna i Pre-islamiska Iran, Iranska studier, Vol. 1, No. 2, Spring 1968. 1, nr 2, våren 1968.

- L Iran sous les Sassanides, Christensen, Arthur Emanuel.

- Frank, "Fremdsprachliche Glossen i assyrischen Lyssna und Vokabularen," 1928-1929.

- Starr, R.,: report on the Excavation at Yorghan Tepa Near Kirkuk, Iraq. Conducted by Harvard University in Conjunction with the American Schools

- E. A.Speiser. Mesopotamian. Orig. The Basic Population of the Near East

- Poebel, A., “The Assyrian King List from Khorsabad”, JNES, Vol.1, 1942, (Chicago: 1942)

- Phillp Vandenbeog. Nefertete. een archeologishe biografie

- http://database-aryanencyclopaedia.blogspot.se/2014/03/blog-post_14.html

- http://mazdaahoora.blogfa.com/ (2013-10-25)

- http://m-hosseini.ir, [دوبلویس، ۱۳۷۹ ه.ش:۳۰۵]

- http://m-hosseini.ir, [پلوتارک، ۱۳۷۹ ه.ش: ٦٥]
- http://m-hosseini.ir,[یارشاطر و دیگران، ۱۳۸۳ ه.ش: ۱٥٦]

- http://parseed.ir/?fz=9873

- Common sumerian words for magickal purposes / Short Sumerian Sentences / Phrases http://www.ping.de/sites/systemcoder/necro/info/sumerian.htm

- Forntiden : Den summeriska kultur expansionen

- Astour, Michael C.: Semites and Hurrians in Northern Transtigris

- V.V. Struve.Lager Voennoplenniykh jenshchi V Shumer Konsta III Tisysyacheletiya Do n.e Vestnik Drevney Istorii, 1952,No3.

- Some Sumerian Words and Their English Translations, by: Fred Hamori http://history-world.org/sumerianwords2.htm, http://history-world.org/Sumerianwords1.htm

- http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-1d3245f09868443a801c2216402d3c54-fa.html

- Ola Wikander. http://www.spraktidningen.se

- Sumerian Mythology FAQ (Version 2.0html), by Christopher Siren, 1992, 1994, 2000, http://home.comcast.net/~chris.s/sumer-faq.html

- http://zamaaneh.com/rohani/2008/07/post_239.html

- http://www.iranatlas.info/regional%20prehistoric/hasanlu/mannai.htm

- http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-1d3245f09868443a801c2216402d3c54-fa.html

- http://daneshnameh.roshd.ir/mavara/mavara-

- http://www.iranicaonline.org/articles/cimmerians-nomads

- http://www.iranicaonline.org/articles/mannea

- http://www.loghatnaameh.org/dehkhodaworddetail-f99c3aff570c422baff65e2182ac9d7d-fa.html 2013-06-09

- http://www.heritageinstitute.com/zoroastrianism/ranghaya/mitanni.htm

- http://www.historyfiles.co.uk/KingListsMiddEast/AnatoliaHurrianMitanni.htm

- http://ghiasabadi.com/zoroaster_gatha_01.html

- An introduction to Kurdish epic and heroic literature on Kurdish shahname mainly, Behrooz Chammanara. http://ilamasu.blogfa.com/post-125.aspx (2013 -08-09)

- Sumerian Lexicon Version 3.0 by John A. Halloran, p 114 ttp://etcsl.orinst.ox.ac.uk/edition2/etcsllemma.php?sortbylemma=lemma&letter=a

- http://www.encyclopaediaislamica.com/madkhal2.php?p=2899

- تاریخ ماد تالیف ا.پ. دیاکۆنۆڤ، ترجمه کریم کشاورز، تهران ۱۳٤۵.

- ایران در زمان ساسانیان آرتور کریستینسن، ترجمه رشید یاسمی تهران ۱۳٦۷

- اوستا، کهنترین سرودها و متنهای ایرانی، گزارش و پژوهش، جلیل دوستخواه جلد ۱ و۲، چاپ دهم ۱۳۸۵.

- يادداشتهای گات ها، نگارش استاد ابراهيم پورداود، تهران ١٣٨١.

- ايران در سپيده دم تاريخ، حسن انوشه، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ چهارم ١٣٧١.

- بـازخوانی تـاريخ ايران زمين، دفتر اول و دفتر دوم، امير حســـين خونجی، ٣٠ آذر ١٣٩٠.

- ايرج وامقی، زبان پهلوی- ادبيات و دستور آن. (بررسی و نقد كتاب "پهلوی، ادبيات و دستور آن" برگرفته از ناه فرهنگستان، سال اول، شماره اول. بهار ١٣٧٤).

- دستور زبان كوردی- هورامی ، فاتح رحيمی، چاپی دووەم ١٣٨٩.

- زبان هورامی و گۆيش پاوەای، منصور سليمی، تهران ١٣٩٢.

- پژوهشی در اساطير ايران، مهرداد بهار نشر آگاه چاپ پنجم پائيز ١٣٨٧.

- تاريخ اساطيری تطبيقی ايران باستان ، جلد پنجم، جواد مفرد كهلان، سوئد ٢٠٠٨.

- مهرداد بهار، پژوهشی در اساطير ايران، چاپ پنجم پائيز، نشر آگاه ١٣٨٧.

- تاريخ مردم ايران، عبدالحسين زرين كوب، تهران ١٣٦٤.

- تحولات سياسی و اداری در عصر اشكانيانن، دكتر سيد علی علوی.

- تاريخ مردوخ، آيت الله محمد مردوخ كردستانی، ١٣٥١ خورشيدی (١٩٧١ ميلادی).

- فروپاشی دولت ساسانی و گروش ايرانيان به اسلام، انی كاظمی.

- فەلســەفە و رامانی يارســانی لە فەرهەنگ و كۆمەڵگای كوردەواريدا، د. جەماڵ نەبەز، يوتەبۆری ساڵی ٢٠٠٩.

- ڕۆژهەڵات و جيهانی كۆن، ئەبايوف موسكۆ ١٩٧٢.

- لێكۆڵينەوەيەكی زمانەوانی دەر بارەی مێژووی كۆنی وەڵاتی كوردەواری ، د.ج. ڕەشيد بەغداد ١٩٨٨.

- مێژووی هەورامان لە نووسینی د. موحەمەد ئەمین هەورامانی.

- کوردستان نیشتمانی یەکەمینی سۆمەرەکان، هاوڕێ باخەوان.

- کوردەکانی پارس و کرمان لە نووسینی د. جەمشیدی سەداقەت کیش، وەرگێرانی کامەران حەسەن ٢٠١٠.

- هاونەتەوەیی کورد و ماد لە نووسینی حەبیبولای تابانی، ١٣٧٥.

- مێژووی ئەدەبی کوردی، د.مارف خزنەدار هەولێر سالی ٢٠٠١.

- مێژووی کۆنی کەرکووک لە ڕۆشنایی دەقەکانی نوزی دا، کامەران کوێخا جەلال، هەولێر- ٢٠٠٧.
- کەرکووک لە چەرخە کۆنەکاندا، د.جەمال ڕەشید ئەحمەد. وەرگێڕانی حەسەن جاف، دهۆک ٢٠٠٨، ل.پ. ٥٨.

http://www.pertwk.com/pdf/kerkwk_le_cherxe_konekanda.pdf

- یارسان لە نووسینی ئەیوب ڕۆستەم ساڵی ٢٠٠٦ زایینی.

- بێستوون، فەرهەنگی سۆرانی- هەورامی، ستوکهۆلم ل.پ. ١٩٩٨.

- هەنبانە بۆرینە فەرهەنگی کوردی- فارسی، هەژار، (بەرگی ١ و بەرگی ٢)، ساڵی ١٣٦٩ تاران.

- فەرهەنگا "کانی" کرمانجییا ژووری- کرمانجییا ژێری، لە نووسینی جگەر سۆز،هەولێر ٢٠٠٩.

- فەرهەنگی وشەنامە، هۆرامی- کوردی ناوەڕاست، بێدار، هولێر ٢٠١٠.

Nasname zimani kurdi

Fazel Usulian

Swêd 2017

ISBN 978-91-982662-2-1

9 789198 266221